

ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
Ա. ՆԱԶԵՃՅԱՆ ԳՐԱՐԱՆ

ԴԱԻԹ ԽԱՉԿՈՆՑ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԳ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ,

ՄԻՋԻՆ Ա.

Բ. ՏԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԶԵՃՅԱՆ ԳՐԱՐԱՆ
11, ՊԱԳԵՐՃԵԼԱՐ, ՍՈՒԼՔԱՆ ՀԱՄԱՐ
4. ՊՈԼԻՍ

Sultan Hamam, Bakirdjilar, No.
CONSTANTINOPLE

01 SEP 2011

947 925
7-20
ԴԱԻԹ ԽԱՉԿՈՆՑ

31 AUG 2007

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԵԶԵՆ Ա.

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԲԱՐԵՓՈՆՈՒՄՆ ՈՒ ՀՈՒՍԱՆՈՒՄ)

1. Առաժներ
2. Պատմուածքներ
3. Պատկերներ
4. Թելադրութեամբ դասեր
5. Ընթերցումներ
6. Վերատեսութեան հարցումներ
7. Խմբագրութեան նիւթեր
8. Հնագրական եղանակաւորումներ
9. Պատմ. բազրքուկ
10. Աշխարհացոյցներ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

1912

ՏՊԱՐԱՆ, ՎԻՄԱԳՐԱՏՈՒՆ, ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ ԵՒ ԹՂԹԱՎԱՃԱԹԱՆՈՑ

Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

Թիւ 27, Ֆինանսներու Եւրոպայի, Կ. Պոլիս

4. 10885-4

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔՆԵՐՈՒՆ

ՇԱՐԺԱՌԻԹԸ

(Ա. Տպագրութեան արտադրութիւն)

Սահմանադրութեան վերահաստատմամբ Արեւմտեան Հայոց Դպրոցական Դրականութեան մէջ դարձեալ սկսան հրատարակուիլ Հայոց պատմութիւններ: Հրատարակութեան ուղարկութեամբ աչքի անցուցինք, իսկ հրատարակուելիքներուն վրայօր ստոյգ տեղեկութիւններ քաղեցինք: Ասկէ զատ ձեռնհաս ուսուցիչներու կարծիքն ու շօշափեցինք ատոնց մասին: Մեր ու այդ յարգելի անձնաւորութեանց նկատողութիւններն ու դիտողութիւնները կշռադատելով՝ սոսկ եզրակացութեան յանգեցանք թէ Հայոց Պատմութեան Նոր Դասագիրք մը պէտք է որ գոհացնէ արդի Մանկավարժական պահանջը: Ուստի՝ մեր անձնական ուժերն ամփոփելով՝ ձեռնարկեցինք մատնանշուած պահանջները լրացնելու մեր կարողութեան չափի Ապագայի պիտի սրբագրէ մեր Թերութիւններն ալ և պիտի ամբողջացնէ մեր տեսութեանն նաև վրիպած Մանկավարժական կէտերը:

Ն Պ Ա Տ Ա Կ Ը

Ո՛ր և է դասագիրք որ հրապարակ կ'ելլէ՝ անշուշտ նպատակի մը կը ձգտի: Ըստ այսմ Պատմութեան նպատակն եղած է Ուսանողութեան մէջ
1. Արծարծել սեր Հայրենիքի նշանաւոր վայրերուն, **2.** Երախագիտութիւն՝ Մեր Նախնեաց նկատմամբ, **3.** Մղում՝ աշխատողութեան ժամանակակից ու յաջորդ սերնդին նկատմամբ ունեցած Պատմականութեան գիտակցութեան, **4.** Զարգացնել Հայ տղուն Պատմական երեւակայութիւնը, **5.** Բացառել Պատմական ու Ընկերական սարսական գաղափարները, **6.** Ազդել Ուսանողութեան Բարոյական Աշխարհին վրայ՝ ոգեւորելով զայն Հայրենի հերոսներու պատկերացումով ու արքնցնելով անոր մէջ վսեմ ձգտումներ:

Ն Ի Ի Թ Ը

Այս նպատակին յարմար նիւթեր ալ մշակել հարկ է։ Որովհետեւ Հեքեամներու աշխարհէն՝ Հեքեամներու պատմութեան տղայն կը հրապուրի, մենք ընտրեցինք այնպիսիներ որ մէկ կողմէ Հեքեամներու և միւս կողմէ ճշգրիտ Պատմութեան հետ կապ ունենան միանգամայն և Ուսանողութեան թելադրեն Պատմական երևոյթներու Հետաքրքրութեան զարմնումը։

Արդ՝ Հայոց պատմութեան Առանդակաւ մտնել թանկագին զանձ մըն է այս մասին։ Հայրենի առաւելներով ոչ միայն Հայ Յեղին Հոգեխօսական ու Բարոյագիտական տարրերը կը վերլուծուին, այլ և օգտուելով անոնց մէջ խտացած ցանկոյցի տեղեկութիւններէն՝ կարելի է լուսաբանել ու բացատրել Պատմական երևոյթները — Բաղաբակրթութեան ուստիճանական զարգացումը, ինչպէս կը տեսնուի ըստ պատշաճի դասաւորուած ընթերցումներուն մէջ, Այսպէս ուսանողը կը խելամոխ Թէ Խնչ է Ընտանիքը, Յեղը, Նահապետը, Հայրենիքը, Վարչութիւնը, Թագաւորը, Ազգն և այլն. և Թէ նախնական մարդիկ ի՞նչպէս հնարած են զանազան օգտակար գիտեր և ի՞նչպէս զանոնք հետզհետէ կատարելագործած են։ Եւ որպէս զի Ուսանողութիւնը լաւ Թափանցէ Բաղաբակրթութեան զարգացման, աշակերտին՝ Ընթերցման նիւթին հետ բաղդատել տալու է իր ապրած Դաւառին Ազգազրական երևոյթներն որոնք — այս տեսակէտով բարեբախտաբար — զրեմէ յար և նման, միեւնոյն ուստիճանին վրայ, զոյուծին ունին մեծ մասամբ Օրինակ. «Նահապետութիւն» ընթերցման տեսն այդ հատուածին հետ բաղդատութեան եզր կազմելու են ըրդական կեանքէ դրուագներ։

Աւանդութեանց դասաւանդութիւնն ուրիշ առաւելութիւն մըն ալ ունի, որ է՝ Բանաստեղծական մասը։ Ասիկայ է որ պիտի մշակէ Միջին Դասընթացքի տղոց Գեղեցկագիտական ճաշակն և սիրելի պիտի ընծայէ ո՛չ միայն Հերոսներու անձնաւորութիւնները, այլ և այն տեղը՝ ուր կատարուած են անոնց սխալի ու տխրալի գործերը։ Այս պարագային ուշադրութեան առարկայ դարձնելու է առաւելներու այն մանրամասնութիւններն որոնք կապուած են Ուսանողին ապրած տեղին հետ. ինչպէս՝ Տարօնոյ, Բաղէշի ու Վասպուրականի Ուսանողութեան ուշադրութիւնն աւելի կը լարուի, երբ անոնց կը պատմուի Հայկի մասին։

Ա Ղ Բ Ի Ի Բ Ը

Տարակաւ, Միջին ու Բարձրագոյն Հայոց պատմութեան նիւթերը, ոչ Թէ հիւսքը բաղած ենք Թէ՛ Բռնապետութեան շրջանին և Թէ Սահմանադրական շրջանին Արեւելեան Հայոց ու Արեւմտեան Հայոց մէջ հրատարակուած նմանօրինակ պատմութիւններէ։ Ատոնք հայթայթեցին շինուածքին նիւթը՝ ատաղձ — նուազ կամ առաւել տաշուած վիճակին մէջ, — իսկ մենք պատրաստեցինք ձաքտարապետական խտակալիծն ու կոռուցանելով Շինուածքը՝ զայն սաղեցինք զրսէն ու ներսէն։

Մ Ե Թ Ո Տ Ը

Ամէն անգամ որ դասագիրք մը պատրաստելու յատակադիծն ուստեմասիրած ենք, ջանացած ենք նոր՝ օգտակար դրութիւն մը մտցնել վարժարաններու մէջ։ Ասոր ապացոյց՝ մեր **ԿՐՈՑԻ Ուսումները, Ա. Եւ Բ. Կարգաւորութիւններն ու Դուռն պիտի ըլլանք**։ Իսկ հետզհետէ հրատարակելի **Հայոց Պատմութեան երեք Դասընթացքն** ալ — **Տարակաւ, Միջին Ա. ու Միջին Բ.** — բոլորովին մանկավարժական նորութիւն են։ Պատմական նիւթերը վերածուած են Պատմութեան Բ. Եւ Բ. որպէս զի Պատմութեան քննքն իր բարոյական ազդեցութիւնն ունենան, անոնց իւրաքանչիւրին սկիզբն աւանդած ենք յարմար շինիչ առած մը, այնպէս որ այդ Պատմութեան Առաւել լուսաբանող Բարոյական ընթերցումը ներու գոյն մը կ'առնէ։ Կէտ մը՝ որուն պէտք է ձգտի Պատմութեան դասաւանդութիւնը, ինչպէս ըսինք նպատակին մէջ։ Մէն մի Պատմութեան դասին վրայ անպիտի թելադրութիւններ ըրած ենք որ ուսուցչին հարցումներն և ուսանողին պատասխաններն Ընտանեկան խօսակցութեան եղանակին յանգին։ Առաւելութիւն մը՝ որ ամէն տեղ զնահատուած է։ Թելադրութեամբ դասին կը յաջորդէ Նիւթը լուսաբանող պատշաճ Ընթերցում մը։ Մէն մի Պատմական շրջանն աւարտելուն՝ տուած ենք Պատմութեան քննքն Ամփոփումը՝ բերան ուսանելի, նաև Պատմութեան քննքն և Ընթերցումներու մասին Վերաւերտութեան խտացեալ հարցումներ՝ Միտքը մշակող, Սիրան ազնուացնող ու

Դատողութիւնը զօրացնող Այդ Վերատեսութեանց գործնական, շօշափելի օգտակարութիւնը յայտնելու համար՝ առաջարկած ենք Խմբագրական այնպիսի նիւթեր ուր խտացած ըլլան մէն մի Պատմական շրջանի էական մասերը, Աշակերտները զանոնք շարադրելու են իրենց մտածած եղանակաւ:

Թէ՛ ճրչտի յաջողութեամբ այս մասին, ահա Տպագրուած բանի մը պրակները, ի մէջ այլոց, զրկեցինք ծանօթ հոգեբան-մանկավարժ Յովհաննէս Էֆ. Հինդլեանի՝ իր անաշուտ դիտողութիւնները լսելու խնդրանքով, Սոյն յարգելի մասնագէտ ուսուցիչն իր 3 Օգոստոս, 1909 Սուսկիր նամակին մէջ կարգ մը կէտեր մեր ուշադրութեան ներկայացնելով — որոնք իրաւամբ նկատի առնուեցան և գործադրուեցան Միջին Բ. ի մէջ — կ'աւելցնէ, «Գործը ուսումնասիրելով ըստ այն յատակագծին որուն վրայ պատրաստած էք զայն, և ո՛չ ըստ այն յատակագծին որուն վրայ պիտի փախարէի որ պատրաստուած ըլլար, գնահատելի առաւելութիւններ կը գտնուէին անոր մէջ, օգտակար շեղումներ հնարաւոր սովորութիւններ, և այսչափը կը բաւէ ինքնին» շնորհաւորելի կացուցանելու համար մեր ետևը, Ծրագիրը զոր ընտրած է՝ համաձայն կը գտնուէին Հոգեբանական և Գրքի Մանկավարժութեան և մեր գործը կոչուած է Յեղաշրջում յառաջ բերել պատկաններ հասցնելու յարմար դասագիրքի մէջ:»

Արդ՝ մեծայայտ ենք թէ մեր այս Զեռնարկը լաւ Գործիք մը պիտի հանդիսանայ Պատ. Պաշտօնակիցներու ձեռքը՝ Ուսանողութիւնը դարբնելու Մանկավարժական հայեանքներու համաձայն,

Հասցիւղ (Կ. Պոլիս)
1 Օգոստոս, 1909

Դ. ԽԱՉԿՈՆՅԱՆ

ԳՐԱԽՈՍՍԱԿԱՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Մ Ի Զ Ի Ն Ա.

ԴԱԽԻԹ ԽԱՉԿՈՆՅԱՆ

Ա.

Ահա պզտիկ, կոկիկ, սիրուն հատորիկ մը, հաստատուն կազմ, ընտիր թուղթ և մաքուր տպագրութիւն, պատկերներն ալ այնքան ճիշտ ու նպատակայարմար, որքան կարելի է: Բայց գրքին միայն արտաքին երեսոյթը չէ որ հրապուրիչ է, ներքին արժէքն ալ համապատասխան է: Առաջին ակնարկով հետաքրքիր դիտողը կը հասկնայ որ սովորական գործ մը չէ իր տեսածը:

Հազիւ թէ գրքին կափարիչը կը բանաս, ահա աչքիդ առջև կը շարունակես սակողական աշխատանքները մասերն այն իմաստուն ծրագրին որ հիմ կազմած է գործին պատրաստութեան, ծրագիր մը՝ իր տեսակին մէջ նոր, հրահանգիչ, մանկավարժական և վերջին ծայր տպաւորիչ: Ահա այդ ծրագրին մասերը բառ առ բառ.
1. Առածներ, 2. Պատմութիւններ, 3. Պատկերներ, 4. Թելադրութեան դասեր, 5. Ընթերցումներ, 6. Վերաշեռնութեան հարցումներ, 7. Խմբագրութեան նիւթեր, 8. Հնագրական եղանակաւորումներ:

Դասագրքին սկիզբը ղետեղուած է յառաջաբանն որ տափակութիւններու և անձնագիտութեան ընկալեալ ձեւաբանութեան տարրեր պարունակութիւն մը ունի. հոն խտացած են Հեղինակին այս աշխատասիրութեան

մասին ընդհանուր ծանոթութիւններ որոնք կը բացատրեն Հայոց Պատմութեան այս Դասընթացներուն Շարժառիթը, Նպատակը, Նիւթը, Աղբիւրն ու Մեթոտը:

Աւելորդ չենք համարիր հոս արտագրել Յառաջաբանին այն շատ շահեկան քանի մը տողերն որոնք Պատմութեան ուսման և միանգամայն այս գրքին նպատակը կը բերեղացնեն. 1. Արծարծել սեր Հայրենիքի նշանաւոր վայրերուն, 2. Երախտագիտութիւն՝ մեր Նախնեաց նկատմամբ, 3. Մղում տալ տղան՝ ժամանակակից ու յաջորդ սերնդին նկատմամբ ունեցած պարտականութեան գիտակցութեան, 4. Զարգացնել Հայ տղան պատմական երեւակայութիւնը, 5. Բացատրել պատմական եւ ընկերական տարրական գաղափարներ, 6. Ազդել Ուսանողութեան բարոյական աշխարհին վրայ՝ ոգեւորելով զայն հայրենի հերոսներու պատկերացումով ու արեւոյնքով ակնոր մեջ վսեմ ձգտումներ: Ահա որքան հակիրճ, այնքան նշանակալից ուրուագիծ մը այն գեղեցիկ նպատակին զոր ժրջան հեղինակը կը ջանայ հետապնդել իր այս նոր երկասիրութեան միջոցաւ:

Աչքէ անցուցէք Պատմութեան Պատմութիւնը ծայրէ ծայր և պիտի տեսնէք թէ ոչ մէկ ջանք խնայուած չէ արդարացնելու համար իր կոչումը: Մէն մի պատմական նշանաւոր իրողութիւն կամ դէմք կազմած է գլուխ մը կամ դաս մը, որ երեք ամբողջացուցիչ մասերէ բաղկացած է. Պատմութեան մը, Թեւադրութեամբ դաս մը և Ընթերցում մը: Պատմութեան մի քանի վերածուած և Հեքիաթի եղանակով աւանդուած են պատմական նիւթերը: Ամէն մէկ պատմութեան մի սկիզբը դրուած է շինիչ առած մը որ նիւթին հոգեբանութիւնը կը կազմէ: Պատմութեան մը կը յաջորդէ Թեւադրութեամբ Դասն որ հարցարան մըն է և կը ծառայէ Պատմութեան մը իմաստը վերլուծելու, ուսանողին և ուսուցչին միջև ընտանեկան խօս-

սակցութիւն մը բանալու և տղուն դատողութիւնը կըրթելով հանդերձ՝ յիշողութիւնը զօրացնելու: Իսկ Ընթերցումն որ ամէն գլուխներու կամ մասերու վերջին օղակը կը կազմէ՝ Պատմութեան մը նիւթին հետ սերտ կապ ունեցող և զայն ամբողջացնող վերջին ծայր հրահանգիչ հատուած մըն է:

Ինչ որ ուսուցիչը պարտաւոր էր ընել, Պատմական ուրոյն ընթերցումներով իր դասերը լուսաւորելու և ճշխտացնելու համար, հոս Հեղինակը ինք կանխահոգութեամբ նոյնը կատարած է: Այս մասն արդարեւ միանշանակ չափ և թերեւս ա՛լ աւելի ճոխ է ու մտամարդիկ, վասն զի կը բացատրէ մէկ կողմէ Քաջաբանութեան աստիճանաւոր զարգացումը, այսինքն՝ Նախնական մարտոց գիտելը, — ընկերային դիմայեղումներ, կրօնքի դիմայեղումներ, բնատոնմիկ քաղաքակրթութիւն, միւս կողմէ՝ գեղեցիկ կենսագրութիւններ Հայ կեանքի ու կրօնքի, նշանաւոր դիւցազուններու, այնպիսի հրապարակ լեզուով եւ վեհ զգացումներու արտայայտութեամբ որ մեր Ազգագրութեան Մեծ Նահապետին՝ Հ. Ղ. Ալիշանի Յուշիկներու նկարագրութիւնը կը յիշեցնեն:

Պատմութեան մը և Ընթերցումներուն բովանդակութիւնը տղոց մտքին մէջ տպաւորելու և անոնց ազածի երեւակայութիւնն արծարծելու համար՝ Հեղինակը հոգ տարած է այդ հատուածները զարգարելու բազմաթիւ պատկերներով. և ուր որ ազգային դրոշմ կրող նկարը կը պակսի, դարուն ընդհանուր քաղաքակրթութեան ոգին բացատրող դրուագներ ճարելու փոյթ տարուած է:

Այս ամէնը նիւթերուն վերլուծական մասին համար կարգադրուած ըլլալով՝ Համադրութեանց մասին ալ միջոցներ զանց առնուած չեն: Դասագիրքն այլ և այլ չըրջաններու բաժնուած է, և մէն մի չըջանի վերջ Հեղին-

նակը մասնաւոր ուշադրութեամբ գրած է ի բերան ուսանելի. 1. Անխորհում մը որ Շրջանին բոլոր իրողութիւնները կը խտացնէ խնայողական, բայց ամբողջ ձեւով, 2. Վերահետրեալ խտացեալ հարցումներ՝ ճիշտ թելադրական դասերուն նման, և 3. Խմբագրութեան նիւթեր՝ ամէնէն կարկառուն Դէմքերուն և Դէպքերուն ուսումնասիրութեան և բաղդատութեան վրայ:

Կը մնայ գիտնալ թէ Հեղինակն իր նպատակին հասնելու և կատարեալ գործ մը արտադրելու յաջողած է: Ըստ մեզ այսքան խղճամիտ ուսադրութեամբ, Երջանայեցութեամբ եւ քննական մեքոնով աշխատելի, Մանկավարժութեան ու Հոգեբանութեան սկզբունքները գոհացնելու ջանալէ վերջ, ուրիշներէ աւելի ո՞վ աւելի իրաւունք պիտի թահէր յաջողութեան դափնին ի ձեռին ունենալու:

Այս մասին ծանօթ հոգեբան-մանկավարժ Պրն. Յ. Հինդլեանի կարծիքն աւելորդ չենք համարիր հոս ներկայացնելու մեր ընթերցողներուն՝ Գրքին Յառաջաբանին դիմելով դարձեալ. «Գործը ուսումնասիրելով ըստ այն յատակագծին՝ որուն վրայ պատրաստած էք զայն, և ոչ ըստ այն յատակագծին՝ որուն վրայ պիտի փափաքէի որ պատրաստուած ըլլար, գնահատելի առաւելութիւններ կը գտնեմ անոր մէջ, օգտակար շեղումներ հնացեալ սովորութեան, եւ այնչափ կը բաւէ ինքնին շնորհաւորելի կացուցանելու համար ձեր երկը: Ծրագիրը գործնած էք, համաձայն է Հոգեբանութեան եւ կրթիչ Մանկավարժութեան եւ ձեր գործը կոչուած է Յեղափոխում առաջ բերել՝ պապկանք հասցնելու յարմար դասագիրքերու մէջ:»

Կը տեսնէք Հինդլեանի խօսքերն որքան չափուած ու կշռուած, բայց պատուաբեր յարգելի Հեղինակին:

«Աշխատանք», Թիւ 6—7, Իզմիր

Ս. ԱՄԱՏԵԱՆ

Բ.

Նորածագ ազատութեան շնորհիւ սկսան Հայոց Պատմութեան դասագիրքեր եթէ ոչ ողողել, բայց հետզհետէ լոյս տեսնել և կ'երեւոյ թէ շատեր ալ կ'սպասեն իրենց կարգին՝ մամլոյ տակ մտնելու: Որչափ ալ ուրախալի է արդարեւ այս երեւոյթը, բայց միւս կողմէ չենք կրնար զսպել գլխու շարժում մը ի նշան տհաճութեան, տեսնելով որ ցարդ իբրեւ դասագիրք հրատարակուածներէն և ոչ մին ունի այն հանգամանքն ու պայմանն որ այժմ այսպիսի դասագիրքէ մը կը պահանջուին:

Խաչկոնց իր դասագրքով գոհացուցած է մանկավարժական պահանջը: Հոս կը շատանանք յառաջ բերել ինքնին իսկ յարգելի Հեղինակին խօսքերով այն մանկավարժական առաւելութիւնները զորոնք ինքնին մասնանշ ըրած է: Գեղեցիկ դասաւորութեամբ ու յօրինուածական կանոնաւորութեամբ կը ներկայացուին դէպքերը գունագեղ ու դրուագիչ ոճով ու լեզուով: Ասոնց վրայ աւելցնելով այն առաւելութիւնն ալ որ գիրքը պատկերազարդ է, որով մանկանց ուշն ու ուրուշը կը գրաւէ և ըմբռնողութեան մեծ դիւրութիւն կ'ընծայէ. կրնանք ամենայն իրաւամբ ըսել թէ իր տեսակին մէջ միակն է Խաչկոնցի Հայոց Պատմութեան Դասագիրքը:

«Հանդէս Ամսօրեայ»

1909, Նոյեմբեր, էջ 348—349

Հ. Հ. Հ.

Գ.

Խաչկոնցի Ազգ. Պատմութիւնը մէջտեղը կուգայ մեր ուսանողներու լաւ դասագիրքը ըլլալու իր տեսակին մէջ: Ազգ. պատմութիւն մը, մասնաւոր իր հին ձեւին մէջ, գրելը մեծ դժուարութիւն չունի քիչ ու շատ

վարպետ գրիչի մը համար: Եւ ճիշդ ատոր համար է որ քանի մը նոյն տեսակի դասագիրքեր լոյս տեսած են արդէն:

Խաչկոնցի Դասագիրքն ունի իր սեփական յատկութիւնը: Ըմբռնած է թէ ո՞ր մասերն են որոնք անհրաժեշտ են իր դասագիրքին մէջ դնելու. ու կը պատմէ լաւ լեզուով, խնամոտ ոճով: Դպրոցականները, ըստ առաջնոյն, պիտի տեսնեն Հայկը, Արայ գեղեցիկը, այսինքն՝ Դիւցազնական կամ Աւանդական չրջանը որ ամէն Հին Պատմութեան սկիզբը կը չինէ: Շատերու կարծիքով՝ Մեր Պատմութեան մէջ ա՛լ տեղ տրուելու չէ գուռը մազերով քաջերու, անուշիկ Նուարդի ու Արայի, կրակէ և բոցէ ծնած աստուածներու: Ոչ. ամէն ազգերու որրանի չրջանն է ատ. Հռոմայեցի ուսանողը այսօր ալ սիրով կը տեսնէ իր երկուորիկ նախահայրերը մատակ դայլի մուշտակին տակ, թաթիկնին երկնցուցած իրենց գայլ-մօրը պտուկներուն և իրեն շրթունքներուն եղերքներէն վար ծորած սպիտակ կաթին հեղուկը: Այդչափը չէ՛ միայն. Հին Գրականութիւն մը կայ որ իր շէնքը կը բարձրացնէ Աւանդութեան այդ հսկաներուն վրայ, և ատենցմով միայն հասկնալի է:

Խաչկոնցի Գրքին մէկ ուրիշ առաւելութիւնն է Նախապատմական մարդուն պատմութիւնն որ մաս մաս դրած է անոր մէջ հաշիւով, ու այն աստիճանական դարգացումովը ուրկէ կ'անցնի Նախապատմական մարդը:

Խաչկոնց այդ պատմութիւնը իր գրքին մէջ սրակած է ամբողջովին:

Ուրիշ մաս մը, իր այդ գրքին մէջ, կը կազմէ այն քննական ծանօթութիւնը մեր ցեղի ծագմանը մասին, որու տեղ տրուած է:

«Արեւելի», Թիւ 7187

ՀՐԱՆԴ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՍԵՆԹԱՅԻ Ա.

Ծ Բ Ա Յ Ծ Բ

Մ Շ Ա Կ Ո Ւ Ա Մ Ն Ի Ի Թ Ե Ր Ո Ւ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

Ա. ԴԻԻՅԱԶՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

1. Հայկ Գաւապեա. — Հայկ Սեհապի մէջ. — Բելի բըռնակալութիւնը. — Հայկի ազատասիրութիւնը. — Հայկի աշխարհաշնորհութիւնը. — Հայկի ու Բելի կռիւը. — Հայկի յաղթութիւնը. — Հայ անունի ծագումը:

2. Հայկի յաջորդները. — Արմենակ, Արամայիւ, Ամասիա, Շարա, Գեղամ, Սիռակ, Հարամ. — Աշխարհակալութեան ծրագիր:

3. Արամ Գաւապեա. — Հայերը կը խառնան կրօնի հովիտը. — Հայոց նախկին գրացիները. — Հայոց նախկին կենցաղը. — Հայ ցեղերը կ'զգան միութեան պէտքը. — Արամ՝ Միութեան կապ. — Հայ ցեղերը՝ աւատ Արամի. — Արամի առաջին յաղթանակը. — Արամի աշխարհակալութիւնը. — Հարաւային Հայաստան. — Փաքը Հայք. — Հայաստանի բարգաւաճումը. — Հայ՝ Արմէն ու Հայաստան՝ Արմենիա:

4. Արայ Գեղեցիկ ու Շամիրամ. — Հայոց բարոյական կեանքը. — Շամիրամի խեղճութիւնը. — Հայոց մէկ գեղեցիկ հաւատքը:

5. Շամիրամի մեծագործութիւնը. — Շամիրամի կերպ. — Ատրեւտանցի արհեստաւորներ Հայաստանի մէջ. — Հայաստանի ամէնէն հին, գեղեցիկ քաղաքը — Հայաստանի հին արձանագրութիւնները:

6. Հայաստանի Ասորեստանի կառկանու. — կարգու. — Սասնաց անտառ. — Անուշաւան. — Ասորեստան կը նուաճէ Հայաստանը. — Հայերը թագաւորութիւն. — Բագրատունեաց ծագումը:

Բ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ՆԱԽԱՐԱՆԻԿՆԵՐ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՔ

7. Հայաստանի նախաբնիկները. — Ուրարտուցիք. — Քե. տացիք. — Քետացիք Ուրարտու. — Հայոց ծագումը. — Հայերն Ուրարտու. — Հայազունք:

8. Տիգրան Ա. Մուսանդիան. — Հայերն ահաբեկու իրենց դրացիներուն. — Զինուորական բարեկարգութիւն. — Հայոց դրացիներուն մտահոգութիւնը. — Աժդահակ ու կիւրոս. — Աժդահակի երազը. — Տիգրան կը յաղթէ Աժդահակի:

9. Վահագն. — Աղբալիի դիւցազններ. — Հայոց պաշտամունքը. — Վահագնի ծնունդը. — Յարգգող. — Մշոյ Սուլթան Ս. կարապետ:

10. Մակեդոնեան ու Սելեւկեան իշխանութիւն. — Մեծն Աղեքսանդր կը տիրէ Հայաստանի. — Հայաստան՝ տնկախ. — Հայերը կը դիմեն Պարթեւններուն:

ՆՐԱՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

Ա. ՀԱՅ-ՊԱՐՔԵԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

11. Վաղարշակ. — Պարթև-Արշակունեաց ծագումը — Հայ-Պարթև հարստութիւնը. — Մարտիրոսիկէս. — Հայոց պատմութիւնն աղիւններու վրայ. — Վաղարշակի բարեկարգութիւնները. — Արշակ մեծ:

12. Արաւադ Ա. Աշխարհակալ. — Հայ Առաջնութեան խնդիր. — Հայերը Պանտոսի զինակից. — Արաւադի զորքերուն բաղը:

մեթիւնը. — «Սահմանք քաջաց՝ զէնք իւրեանց». — Հռոմայեցւոց առաջին դաւը Հայոց դէմ:

13. Տիգրան Բ. Մեծ. — Տիգրան Բ. միակ Արեւելեան Վեհապետ. — Միհրդատի պատերազմները. — Հայերն ու Հռոմայեցիք դէմ դիմաց. — Տիգրան կը խորտակէ ահեղ Հռոմայեցիները. — «Բաժնէ որ տիրես». — Տիգրանի զիջումը. — Տիգրանի վրէժխնդրութիւնը. — Երկու Հայ առիւծներ:

14. Արաւադ Ա. — Հռոմայեցիները յաղթելու նոր ծրարէր. — Հռոմէական դաւաճանութիւն. — Հայաստան կռուածողիկ:

15. Արգաւ. — Ապոստամբութեան պատրաստութիւն. — Արգաւ Յիսուսը կը հրաւիրէ Եգիպտոս. — Հայոց առաջին դարձը:

Բ. ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

ԳՐԻՍՏՈՆԵՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԱՄԱՆՔԻ ԱՏԵՆ

16. Հալաժանի Բրիսոնեւորեան դէմ. — Անանէ. — Սանատրուկ. — Հայոց առաջին մարտիրոսները:

17. Մուսանդ Բ. բռնաւոր. — Բագրատունեաց իրաւունքը. — Երուանդի խժդժութիւնները. — Երուանդի նենգութիւնները. — Երուանդի վատութիւնները:

18. Արաւադ Բ. — Սմառտի տիրաւորութիւնը. — «Ստաբէն մի՛ յուսար». — Բռնաւորին վախճանը. — Հայ Արշակունի հարստութիւն. — Արտաշէս Բ.ի վարձատրութիւնները. — Հռոմէական յարձակում. — Ալանաց արշաւանք. — Արտաշէսեան դար:

19. Արաւադ Բ. — Հայը գիտէ երախտիք ճանչալ. — Անարժան որդին. — Վատին մահը:

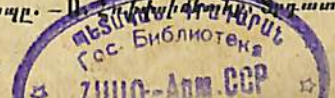
20. Խոսրով Ա. Մեծ. — Վաղարշ. — Նաւասարդ — Խոսրով Մեծ. — Պաշտօնունեաց կործանումը. — Սասանեան դաւ. — Հայաստան՝ Սասանեան երկիր:

Գ. ՀԱՅ-ՊԱՇԼԱՒ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԳՐԻՍՏՈՆԵՆՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

21. Տրդատ ու Գրիգոր պանդուխտ. — Մեծն Տրդատի քաջութիւնները. — Տրդատ կը թագաւորէ Հայաստանի վրայ. — Գրիգոր կեանքի մէջ:

22. Բրիսոնեւորիւնը կը յորդանակէ Հայաստանի մէջ. — Ս. Գրիգոր խոր վերապր. — Ս. Գրիգորի Տրդատի հիւսիսը:

23. Հերանոս Հայոց կրօնքը. — Բնապաշտութիւն. — Կապաշտութիւն:

24. Գրիսոնէութիւնը կը տարածուի Հայաստանի մէջ. — Էջմիածին. — Հայոց առաջին կրօնական պատերազմը. — Սկիւթացւոց արշաւանքը. — Մամիկոնեանց տիրապետութիւնը. — Ս. Գրիգոր Մանեայ տիրէ. — Նախարարներուն ապերախտութիւնը:

25. Հայ-Պառլաւունքի կը զանաւորուի. — Սասանեան քաղաքականութիւն. — Ազգային կռիւներ. — Արշակ Բ թախող քաղաքականութիւնը. — Հայոց Նըւարդը. — Արշակ Բ ի դաւաճանութիւնը. — Արշակ Բ. Անոյ ընդդէմ:

Դ. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ԵՐԿՈՒՔԻ ԲԱԺՆՈՒԱԾ

26. Յունաց Հայաստան եւ Պարսից Հայաստան. — Մեհրուհան Արծրունի. — Մեծն Ներսէս. — Պապ. — Զիրաւի մեծ ծակատամարտը. — Մեծն Ներսէս Հայաստանի բարերար. — Պապի գլխատումը. — Վարդգէս. — Հայաստան կը բաժնուի:

27. Հայոց Ոսկեղարը. — Վաւաճարուհի խոհեմ քաղաքականութիւնը. — Հայ ժողովրդին վիճակը. — Ս. Մեսրոպ Մաշտոց. — Հայերէն գրի գիւտը. — Թարգմանիչները՝ Առաջին Հայ ուսուցիչներ. — Գրական զարթոնում՝ Ոսկեղար:

28. Հայ-Պառլաւ Արցախունաց կործանումը. — Քաղաքական անկում. — Յունական Հայաստանի Գրական զարթոնումը. — Հայերը սիրաշահեալ ձեռնարկ. — Արաաշիր. — Հայ-Պաշտաւանեաց վախճանը:

29. Մարգարեանք ու Կոմսեր. — Պարսկական Հայաստան. — Յունական Հայաստան. — Հայ կոմսեր:

Ը Ն Թ Ե Ր Ց Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

ՀՍՏ ՊԱՏԵԱՃԻ ԴԱՍԱՒՈՐՈՒԱԾ՝ ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐԸ ԼՈՒՍԱԲԱՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Ա. ԲԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

1. ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՄԱՐԴՈՑ ԳԻՏՏԵՐՈՒ ԿԱՐԳԸ

1. Նախնական մարդոց բնակութեան տեղը՝ ծառի ճիւղերու վրայ, քարայրներ ու անձաւներ. — 2 Ուտելիք հում հում՝ բնութեան պարգեւածները, թափառական կեանք. — 3. Նախնական մարդոց առաջին գործիքները՝ փայտ ու քարը. — 4. Առաջին մուշն ու կացինը. — 5 Առաջին զէնքերն ու որսորդութիւն. — 6. Յղկում քարէ գործիքներ. — 7. Մետաղէ գործիքներ. — 8. Միսն ու ձուկը պահպանելու միջոցներ. — 9. Կրակի գիւտը. — 10 Մարդոց առաջին բնակարանը. — 11. Զարգեր. — 12. Հագուստ. — 13. Ուտայնանկութիւն. — 14. Կենդանիներու ընտելացում. — 15. Հողագործութիւն. — 16. Նստակեաց կեանք. — 17. Անօթներ. — 18. Զարեւագնէլ. — 19. Հաղորդակցութեան միջոցներ. — 20. Առաջաւանակ. — 21. Փոխանակութիւն. — 22. Առեւտուր. — 23. Գիր:

2. ԸՆԿԵՐԱՑԻՆ ԴԻՄԱՑԵՂՈՒՄՆԵՐ

1. Մայրական ցեղ. — 2. Հայրական ցեղ. նահապետութիւն. — 3. Ցեղեր, հայրենիք. — 4. Գերիներ ու ազատներ. — 5 Ռամիկներ, ազնուականներ. — 6. Ցեղապետ, տանուէր, նահապետ, նախարար, իշխան, քաւրմ, թագաւոր կայսր. — 7. Հայ ընտանեկան կեանք:

3. ԿՐԾՆՔԻ ԴԻՄԱՑԵՂՈՒՄՆԵՐ

1. Կրօնքի ծագումը. — 2. Ֆեթիշականութիւն. — 3. Ողբապաշտութիւն. — 4. Բնապաշտութիւն. — 5 Էւհիսթիականութիւն. — 6. Կապաշտութիւն. — 7 Միաստուածութիւն. — 8. Հայ Պանթէոնը. — 9. Հայ ուխտատեղիներ:

4. ՀԱՅ ԲԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

1. Հայաստանի վիճակը Տիգրան Ա ի օրով. — 2. Հայաստան Տիգրան Բ ի օրով. — 3. Նաւասարդի տօն. Գուտն. — 4. Հայ նախարարներ. զինւորական ուժ. — 5. Հայ թագաւորներ. — 6. Հայաստանի ժողովուրդը:

Բ. ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ս. Սանդուխտ կոյս. — 2. Արտաւազդ ու Մհեր. — 3. Ս. Աշխէն թագուհի. — 4. Խոսրովիդուխտ. — 5. Մեծն Ներսէս. — 6. Մուշեղ Մամիկոնեան. — 7. Ս. Մեսրոպ. — 8. Ս. Սահակ Պարթև. 9. Մովսէս Խորենացի:

ԴԱՍԵՐ

Թելադրութեամբ ընթանեկան խօսակցութիւններ մէջ մի Պատմաւածքի վրայ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄՆԵՐ

Իւրաքանչիւր Դասի ու Պատմաւածքի գլխաւոր կէտերը բերան ուսանելի:

ՎԵՐԱՏՅՈՒԹԵԱՆ ԽՏԱՑՆԱԼ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

Պատմաւածքներն ու ընթերցողները խաղանոյ թելադրութիւններ՝ միտքը մշակելու, դատողութիւնը զօրացնելու, սիրտն աղնուացնելու:

ԽՄԱՎՐՈՒԹԵԱՆ ՆԻԻԹԵՐ

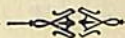
Բաղդատական Գաղաքակրթութեան ու Բաղդատական Կենսագրութեան 38 նիւթեր:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի աշխարհացոյցին վրայ Պատմութեան ընթացքին պատահած լեւան, ձորին, հովիտին, դաշտին, լիճին, գետին, վտակին, քաղաքին եւայլն մասին ԲԱՌԳՐՈՒԹԻՒՆԻ մէջ ծանօթութիւններ:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

Ա. ԴԻԻՑԱԶՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

1. ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Ազատութիւնը վեհանձն հոգիներու սնունդն է:»

Թորգոմի որդին՝ Հայկ ու իր ցեղը Հայկ Սեւադի Հայկազունի ի սկզբան քաջառական կեանք մը կը վարէին և կ'ապրէին որսորդութեամբ ու խաղնարածութեամբ: Ասոնք տարուան մեծ մասը կ'անցնէին Եփրատ* ու Տիգրիս* երկու մեծ գետերուն միջև գտնուած ընդարձակ ու բարեբեր դաշտագետինը: Այս երկիրը կը կոչուէր Միջագետք՝ Սեւանք: Հոս չիտուած էր աշխարհի ամէնէն հին ու հռչակաւոր քաղաքներէն մէկը՝ Բաբելոն*:

Միջագետքի մէջ Հայկի ցեղէն զատ Ռէլի Բաւակա. կ'ապրէին բազմաթիւ խաչնարած ցեղեր: Լուրիւր Այս ցեղերէն մէկուն նահապետը՝ Բեկ քաջ կռուող ու ճարպիկ որսորդ ըլլալով՝ վախճուցեր էր չատերն և բռնի հնազանդեցուցեր

ԵՐԱՆՕԹ. — Աստղանշեալ անունները տես ԲԱՌԳՐՈՒԹԻՒՆ:

էր իրեն: Բոլոր ցեղերն անոր հրամանները կը կատարէին ու կ'երկրպագէին անոր:

Գոռոզ Բէլ կը փորձէ Հայկն ալ
Հայկի ազատա- իրեն հպատակեցնել, սակայն Աստուա-
օրհուրիւնը ծաղաշտ, աղգասէր. յաղթանդամ,⁴⁰
հաստաբազուկ դիւցազը՝ գանգուր մա-
գերով ու զուարթ աչքերով, աղեղնաւոր Հայկ չուղելով
Բէլի ստուկն ու ծառայն դառնալ՝ կը թողու Սենաար

և իր ցեղին հետ կը գաղթէ հիւսիսային կողմը՝ Արա-
րաւս* աշխարհը, Հայկազունք այդ միջոցին 300 հոգի
էին: Հայկի հետ գաղթեցին նաև շատ օտարականներ:

ԳԽ. 3. ՏԵՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ Կ ՊՈՆԻՍ

Հայկ կը հասնի Վանայ ծովուն*
Հայկի առխարհա- Կարաւային արեւմտեան կողմը հո-
ժիմուքիւնը վաստէն լեռնադաշտ մը որ կը տա-
բածուի Կորդուաց* լեռներուն ստո-
 րոտը: Հայկ այս տեղերը յանձնելով իր Կադմոս թուան
 (Սրմենակի որդի)՝ ինք կը դիմէ դէպի հիւսիսային արեւ-
 մուտք. հոն իր անունով կը շինէ Հայկաշէն* գեղը,
 գաւառն ալ կը կոչէ Հաւր* որ կը նշանակէ «Հայերու
 բնակած տեղ»:

Հայկազունք հոս իրենց թափառական կեանքը թո-
 ղած՝ սկսան նստակեաց կեանք վարել, գեղեր շինել ու
 պարապիլ հողագործութեան:

Հայկի բնակած այդ տեղերն ուրիշ թափառական
 ցեղեր ալ կը բնակէին վաղուց: Ասոնք չկրնալով դի-
 մադրել Հայկի զօրութեան՝ կը հպատակին անոր և զայն
 իրենց նահապետ կը ճանչնան: Այսպէս Հայկի երկիրներն
 ու հպատակներն օր ըստ օրէ կը բազմանային:

Բէլ երբ կ'իմանայ թէ Հայկ մեկ-
Բէլ Հայկի վրայ նաժ է, սաստիկ կը զայրանայ և չու-
կ'առտաւ: տով կը հաւաքէ բազմաթիւ զինակիր-
 ներ և Հայկին կը հետապնդէ:

Բէլ հազիւ հասեր էր Կորդուաց լեռները. այս տեղի
 պահապանը՝ Կադմոս իր պապուն լուր կը հաղորդէ այդ
 մասին: Հայկ իր սակաւաթիւ, բայց կռուի վարժ մար-
 դոցով կը հասնի Վանայ ծովուն հարաւային արեւելեան
 կողմն և բարձր սարերով չրջապատուած դաշտավայրի մը
 վրայ բանակ կը յարդարէ:

Հայկ ու իր մարդիկը հազիւ հանգչած էին. ահա
 սարին կողը կ'երեւայ հսկայ Բէլ՝ իր մարդոց մէկ մասը
 հետն առած: Բէլ ոտքէն մինչև գլուխը բոլորովին զրա-
 հապատ էր: Գլուխը դրած էր երկաթէ սաղաւարտ,

կուրծքն ու կռնակը պատսպարած էր պղնձէ սախսակ-
 ներով, բազուկներն ու սրունքները պաշտպանած՝ երկա-
 թէ պահպանակներով, մէջքն ալ գօտի կապած էր: Մէկ
 ձեռքը բռնած էր ճիզակ, միւսն ալ՝ արոյրէ վահան,
 սուրն ալ կախած էր մէջքէն: Չորս կողմն ալ սպառա-
 ղէն խումբերով պատած՝ սպառնալից շարժումներով ու
 նայուածքով կը յառաջանար: Թէև Հայկն ալ զինուած
 էր, բայց ո՛չ այնչափ շքեղ ու ահարկու, որչափ Բէլը:
 Հայկի գլխաւոր զէնքն էին ննճ ու աղեղ:

Երբ երկու թշնամի բանակները դէմ առ
 Հայկի յաղ- դէմ կուգան, իսկոյն կը յարձակին իրարու
 բուրիւնը վրայ և իրարու կը խառնուին: Սուրբու,
 նիզակներու և վահաններու չկահիւնն ականջ
 կը խլացնէր: Յուսահատ ու կատաղի կռիւ մը տեղի
 կ'ունենայ: Մարդիկ գազաններու նման իրար կը յօշո-
 տէին: Միայն Հայկ արեւատիպ կը փայլէր իր աննման
 Հայկազուն դիւցազներուն մէջ:

Կռուի տաք միջոցին Բէլ տեսնելով որ յաղթու-
 թիւնը Հայկի կողմը կը մնայ, կ'ուզէ թողուլ պատե-
 րազմի դաշտն և հետզհետէ ետ քաշուելով՝ երթալ,
 միանալ իր պահեստի բանակին և յետոյ իր բոլոր ուժով
 յարձակիլ Հայկի վրայ:

Հայկ Բէլի մտադրութիւնը կռահելով՝ ճարպիկու-
 թեամբ կը մօտենայ հսկային, կը քաշէ աղեղն և ուղ-
 ղակի նշան կ'առնէ տխտանեան՝ հսկայ Բէլի կուրծքին:
 Երեքգլխեան նետը կը ծակէ անոր կուրծքի զրահներն և
 կը խրուի սիրտը: Բէլ իսկոյն ահագին դղրդումով կը
 Գլտորի, անճոռնի ու սոսկալիթիսար հսկայն հոգին կը
 փչէ, իսկ իր մարդիկը սարսափահար՝ հոս հոն կը
 փախչին:

Այսպիսի քաջութեան յիշատակն ա-
 Հայ անունին պազայ սերնդին մէջ յաւերժացնելու և
 ծագումն զանոնք յաղթութեան սիրով վառելու
 համար՝ Հայկ պատերազմի տեղը դաս-
 տակերտ մը կը չինէ և Հայք կը կոչէ: «Գերեզմանք»
 կ'անուանէ բլրին ստարտան ուր ինկաւ, կործանեցաւ Բէլ
 իր հաղարաւոր հսկայներով:

Հայկ հրամայեց որ Բէլի քստմնելի դիակը տանին
 Հայք և բարձր բլրի մը վրայ թաղեն՝ իբր պարծանք իր
 քաջութեան և ամօթ թշնամիներուն:

Մենք այսպիսի ազատաւոր, հայրենասէր ու ազգասէր
 Դիւցաղնի մը անունով Հայ կը կոչուինք:

Հայկազանց խանձարուրքը Վանայ լճին առաջան-
 էր, բայց ասոնց հողերը հետզհետէ ընդարձակուելով՝
 Հայկի անունով կը կոչուին Հայաստան:

Դ Ա Ս

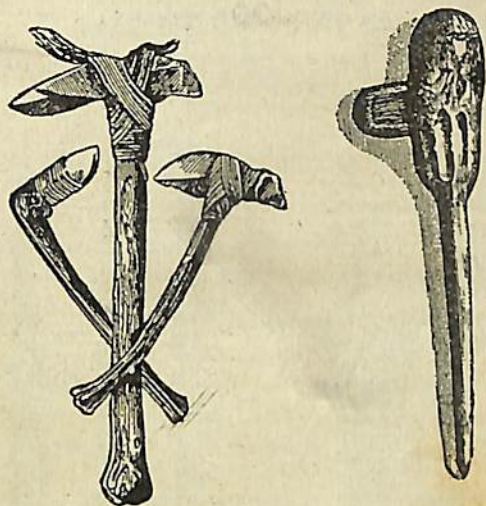
Թելադրութեամբ

Հայկ ու իր ցեղն ի՞նչ կեանք կը վարէին եւ ո՛ւր.
 — Ո՞ր երկիրը կը կոչուի Միջագետք. — Ո՞րն է աշխար-
 հի ամենէն հին քաղաքներէն մէկն եւ ո՛ւր շինուած էր.
 — Հայկի ցեղն զո՞ւր ուր՞ կը բնակէին հոն. — Ո՞վ էր
 Բէլ. — Ուր՞նք հնազանդեցան Բէլի. — Բոլոր ցեղերն
 ի՞նչ կ'ընէին Բէլի. — Ի՞նչու. — Բէլ զո՞վ հնազան-
 դեցնել կը փորձէ. — Հայկ ի՞նչ նկարագրի տէր էր. —
 Հայկ ի՞նչու կը բողոք Սեւաստի եւ ո՛ւր կը գաղթէ. —
 Ուր՞նք էին Հայկազունք եւ քանի հոգի էին. — Հայկ
 ո՛ւր կը հասնի եւ հոն ինչե՞ր կ'ընէ. — Ո՞րն է Հայկի
 շինած գեղը. — Հայք ի՞նչ կը նշանակէ. — Հայկազունք
 ե՞րբ հողագործութեան վարժուեցան. — Ուր՞նք հնա-
 զանդեցան Հայկի եւ զայն իրենց ի՞նչ նանչցան. —
 Ասոր հետեւանքն ի՞նչ եղաւ. — Բէլ ինչո՞ւ կը զայրա-
 նայ եւ ի՞նչ կ'ընէ. — Հայկ զո՞վ պահապան կարգա-

քը կորցուաց լեռները. — Ո՞վ Հայկին կ'իմացրնէ Բէլի
 յարձակումը. — Հայկ որո՞նց հետ կը հասնի եւ ո՛ւր. —
 Բէլ սարին կողմ ե՞րբ կ'երեւայ եւ որո՞նց հետ. — Բէլ
 ի՞նչպէս գինուած էր. — Ուր՞նք են Հայկի գեղերը. —
 Երկու կողմէն ի՞նչպէս կը կռուին. — Հայկ ի՞նչպէս կը
 փայլէր. — Բէլ ե՞րբ եւ ինչո՞ւ կը նահանջէ. — Հայկ
 ե՞րբ եւ ի՞նչպէս կ'սպաննէ Բէլը. — Բէլ ի՞նչպէս կը
 գլուխ եւ իր մարդիկն ի՞նչ կ'ըլլան. — Հայկ այս քա-
 ջութիւնը յաւերժացնելու համար՝ ինչե՞ր քաւ. — Մենք
 որո՞ւ անունով Հայ կոչուեցանք. — Ո՞ր երկիրն է Հայոց
 խանձարուրքը. — Այդ երկիրն ե՞րբ կոչուեցաւ Հայաստան.
 — Հայկի պատմութիւնն ինչե՞ր կը ներշնչէ Հայ տղուն:

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

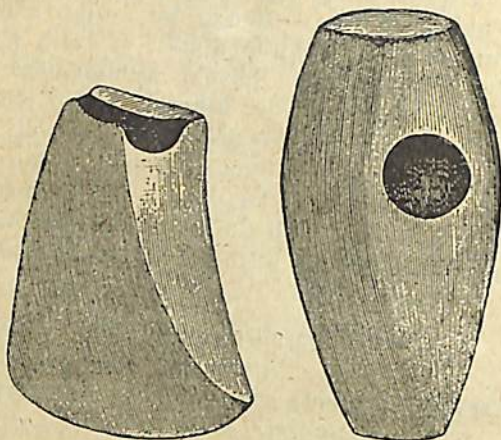
ՄԱՐԴՈՒՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԶԷՆՔԵՐՆ, ՈՒ ՈՐՍՈՐԴՈՒԹԻՒՆ.
 ԽԱՇՆԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՔԱՐԷ ԿԱՅԻՆՆԵՐ

Մարդ երբ կը հնարէ փայտէ ու քարէ գործիքներ, առաջուան
 պէս չի վախճարձադաններէն. կը համարձակի ո՛չ միայն անոնց հետ

կռուել, այլև կ'որոտայ զանոնք և կը ճոխացնէ իր աղբատիկ սեղանը: Կ'սպաննէ այնպիսի կենդանիներ որոնցմէ անիկա առաջ կը փախչէր ու կը պահուէր:

ՅՂԿՈՒԱԾ ՔԱՐԷ ԿԱՅԻՆՆԵՐ

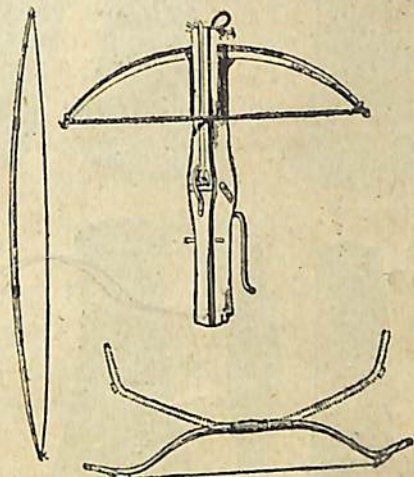
ՊՂՆՁԷ ՍՈՒՐԵՐ ԵՒ ԴԱՇՈՅՆՆԵՐ

ԵՂՋԻՐԷ ԵՒ ՈՍԿՈՐԷ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ ՈՒ ԶԷՆՔ

Մարդ այսպէս կ'սկսի որսորդութեան պարապել:

Մարդիկ շարունակ որսերու հետապնդելով՝ կը խորհին թէ արդեօք կարելի չէ՞ այնպիսի գործիք մը կամ զէնք մը հնարել որով կարելի ըլլայ որսը (թռչուն կամ գազան) սպաննել հեռուէն՝ առանց անոր շատ մօտենալու: Ուստի երկար ձողի մը ծայրը կը յարմարցնէ ու կ'ամրացնէ սուր քարի մը կամ սկրի մը կտոր: Այսպէս յառաջ եկաւ առաջին նիզակը, զէնք մը՝ զոր մարդ կրնար թէ՛ շատ հեռուն նետել և թէ անով կարելի էր հարուածներ տալ որսին:

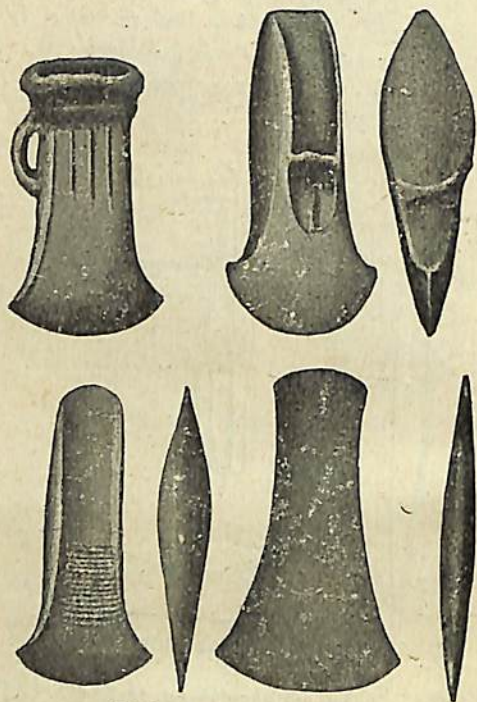
ԱՂԵՂԻ ՈՒ ՆՅՏԻ ՑՆՍԱԿՆԵՐ

Սակայն այս հնարուած նիզակն ալ չի գոհացներ որսորդը: Զայն նետելու համար ուժեղ ձեռք պէտք էր, մասնաւորապէս շարունակ նետելէն ձեռքը կը յոգնէր: Պէտք էր այնպիսի հնարք մը գտնել, կը խորհէր նախնական մարդը, որ թէ՛ ձեռքը չյոգնեցնէ և թէ նիզակը շատ աւելի հեռուն երթայ:

Ատոր միջոցն ալ կը գտնէ: Կը փրցնէ ծառի դալար ու առաւելական, ճկուն ճիւղ մը, կը ծռէ զայն ու կ'իտաշրջանակի կեռ ձեւ մը կ'ուտայ անոր: Յետոյ կ'իտաշրջանակի ծայրերն ամուր մը կը կապէ զանազան ծառերու և բոյսերու կեղեւներէն շինուած բարակ լարով: Այդպէս ահա պատրաստուեցաւ աղեղը:

Աղեղի միջոցով նիզակ նետելը շատ գիւրացաւ, միայն թէ նիզակն այս անգամ նախկինէն, շատ աւելի կարճ էր: Այդպիսի նիզակը կը կոչուի նիզ:

Որովհետեւ նախնական մարդիկ շարունակ բնութեան ծոցը կ'ապրէին, զանազան կենդանիներու և դաղաններու հետ գործ ունէին, վաղուց սորված էին այս ու այն վայրերի կենդանիներն անելալը:

ՊՆՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

և իրենց պէտքերուն ծառայեցին: Կենդանիներն ու թռչուններն ընտելացնելու անթիւ միջոցներ կան: Շարունակ որորդութեան պարագելով՝ մարդիկ յաճախ այս ու այն թռչունի կամ գաղանի բոյնը կը գտնէին, և անոնց անօգնական ձագակները բռնելով՝ կը բերէին, կը պահէին ու կը մեծցնէին: Այսպէս փոքր հասակէն պահուած անասունները կ'ընտելանան մարդուն ու ընտանի կը դառնան: Սակայն ընտանեցած կենդանիներէն մեծ մասը՝ այծ, ոչխար, կով, ձի, և այլն դարձեալ թափառական կենոնք կը վարէին: Ուստի մարդ զանոնք ընտանեցնելէն ետքն ալ կ'աշխատէր միշտ անոնց բնաւորութեան յարմարիլ ու միտին չուէլ այս ու այն կողմը: Այնպէս մեր նախահայրերը կ'սկսին զբաղիլ խաշնարած ուրիշներ:

2. ՀԱՅԿԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Ծեփերուն պսակը՝ իրենց քոռները,
զաւակներուն պարծանքը՝ իրենց հայրերը:»

Հայկի մահէն ետք իր որդիները կ'սկսին Արմենակ ցրուիլ զանազան կողմեր: Հայկի յաջորդը՝ Արմենակ նահապետ Հայք գաւառը յանձնելով իր Մանաւազ ու Խոռ եղբայրներուն՝ ինք ընտանիքով կը չուէ դէպի հիւսիս ու բնակութիւն կը հաստատէ բարձր լեռան մը քով գեղեցիկ դաշտի մը մէջ: Հոս ալ կը գտնէ առաջուց ցրուած ալլազգ ժողովուրդ մը ու զանոնք իրեն կը հնազանդեցնէ: Արմենակ լեռն իր անունով կը կոչէ Արմգաւ՝ ու դաշտն ալ՝ Արագածո՞նս՝: Մանաւաղի Բագ որդին կը բնակի Աղի ծովու հիւսիսային արեւմտեան կողմերը: Ծովը Բագի անունով կոչուեցաւ Բզնունեաց ծով (արդի Վանայ ծովը):

Արմենակի որդին՝ Արամայիս Արարա-Արամայիս սեան՝ դաշտին մէջ մեծ գետի մը եզերքը բլրի մը վրայ կը շինէ իր անունով Արմաիր՝ աւանն որ յետոյ ամուր քաղաք մը դարձաւ: Երկարատեմն հոս բնակեցան Հայոց նահապետները: Արամայիս իր Արաւս թռուած անունով երանքն՝ կը կոչէ մեծ գետը:

Արամայիս ունէր չատակեր ու բազմածին Ծարա որդի մը Ծարա անունով: Ասոր համար Արամայիս Ծարայի կը յանձնէ Արագածի միւս կողմն արգաւանդ դաշտ մը որ Ծիրանի՝ կոչուեցաւ Ծարայի անունով: Ծարայի չատակերութիւնն առած դարձած էր Հայ

ժողովրդին մէջ: Երբ հանդիպէին շատակեր մարդու մը, կ'ըսէին. «Եթէ դուն Շարայի որկորն ունիս, մենք Շիրակի ամբարները չունինք»:

Այն ատենները մէն մի նահապետ իր ամբողջ կալուածները կը թողուր անդրանիկ զաւկին, իսկ միւս որդիներուն համար, դեռ իր կենդանութեան, նոր նոր հողեր կը գտնէր ու կը չէնցնէր որով երկիրը հետզհետէ կ'ընդարձակուէր: Այսպէս ալ Արամայիսի որդին՝ Աւասիսա իր անդրանիկ որդի Գեղամին կը թողուր Արմաւիրը, իսկ կրտսերները՝ Փառախոսն ու Յոշակը կ'առնէ կը տանի Երասխի միւս կողմը՝ դէպի հարաւային Սպիտակափառ լեռը: Հոս անոնց համար գեղեր կը շինէ — Փառախոսն ու Յոշակէրս, լեռն ալ իր անունով կը կոչէ Մասիս¹:

Գեղամն ալ իր հօր մահէն ետք Ազգին նահապետ կ'ըլլայ: Արմաւիրը կը յանձնէ իր Հարուն որդուն և ինք կը չուէ Ագաս² գետի վրայօք դէպի հիւսիսային արեւելք՝ քաղցրաջուր ծովակի մը քով: Հոս կը հիմնէ աւան մը Գեղարփունի³ անունով, լեռը կ'անուանէ Գեղ, ծովն ալ Գեղամայ ծով⁴ (հիմայ Սեւանայ լիւն): Գեղամ այս երկիրները մինչև Երասխ գետ իբրև ժառանգութիւն կուտայ իր Սիսակ որդւոյն:

Այսպէս Հայկի որդիներն ու թոռները հետզհետէ բազմանանալով՝ կը ցրուին ու կը տիրեն Հայաստանի կեդրոնական մասին՝ ամբողջ Արարատեան դաշտին ու Սիւնեաց աշխարհին⁵, թէև մէն մի նահապետ կ'ապրէ իրարմէ անկախ և կը պարապէր Խաշնարածութեան ու Հոդագործութեան:

Հայկի մահէն ետք իր որդիներն ի՞նչ քրին. — Ո՞վ էր Հայկի յաջորդը. — Արմենակ Հարս գաւառն որո՞նց յանձնեց եւ ինք ո՞ւր գնաց. — Արմենակի բնակած տեղն ի՞նչ կոչուեցաւ. — Հոս որո՞նք հնազանդեցան անոր. — Ո՞վ էր Բագ եւ ո՞ւր բնակեցաւ. — Ո՞վ էր Արամայիս, ո՞ւր բնակեցաւ եւ ո՞ր քաղաքը շինեց. — Ո՞ր քաղաքը բնակեցան Հայոց նահապետները. — Գեոն որո՞ւ անունով Երասխ կոչուեցաւ. — Ո՞վ էր Շարա. — Ո՞ւր բնակեցաւ. — Շարայի շահակերութիւնն ի՞նչ դարձած էր. — Ո՞րն է այդ առածը. — Հայկի յաջորդներուն ասեմ Աւասիսակալութեան ծրագիրն ի՞նչ էր. — Աւասիսա որո՞ւ քողուց Արմաւիրը. — Ինքն ո՞ւր գնաց. — Որո՞նց համար շինեց Փառախոսն ու Յոշակէրսը. — Ո՞ր լեռը Մասիս կը կոչուի եւ որո՞ւ անունով. — Այդ միջոցին մէկ մի նահապետ ի՞նչպէս կ'ապրէր. — Գեղամ ո՞ր կողմերը նուանեց. — Գեղամ ո՞ր երկիրները կը յանձնէ իր Սիսակ որդւոյն. — Հայկի յաջորդներն ե՞րբ տիրեցին Արարատեան դաշտին ու Սիւնեաց երկրին: — Հայկի յաջորդներուն այս պատմութենէն ի՞նչ բարոյական կրնանք քաղել:

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

ՆԱԽԵՆԱԿԱՆ ՈՒՏՆԱԼԻՔ, ՀՈԴԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Նախնական մարդը բացի բնութեան տուած բարիքներէն, ուրիշ բան մը ունեցած չէր. ո՛չ հագուստ ունէր, ոչ բնակարան, և ոչ ալ ապրելու ուրիշ միջոցներ:

Մարդուն առաջին բնակարանն եղած է ծառերու խիտ ծխղերուն վրայ, զանազան փայտերէն և փայտանմաններու մէջ: Հոս անկա

Թէ՛ դաղաններու յարձակումներէն կը պաշտպանուէր և Թէ՛ դիշերն ալ ապահովութիւն մը կ'ունենար:

Բնութեան ծոցն ու միայն բնութեան տուած բարիքներով ապրող մարդը պիտի կերակուրէր այն բոլոր բաներով, ինչ որ դիւրին կրնար հայթայթել: Կ'ուտէր զանազան պտուղներ, բոյսերու արմատներ, ձկներ, մորեխներ, և այլն, որովհետեւ գեւ չէր գիտեր հերկել, ցանել և իր աշխատութեամբ կեանքիան հրաժեշտ պէտքերն արտադրել: Դարունակ զանազան բուսեղէններ ուտելով՝ շատ բնական էր որ ուսումնասիրէր Բուսական աշխարհը, Դժուար չէր նկատողութեան առնել Թէ՛ վար ինկած սերմէն, հաւնէն նոր բոյս մը կ'աճէր, և ա՛ն ալ նոյն տեսակ պտուղներ կամ սերմեր կ'արտադրէր:

Ամէնէն առաջ մարդ կ'սկսի ցանել ա՛յնպիսի սերմեր որ հա-

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԱՐՈՐՆԵՐՈՒ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

մեմատարար աւելի շուտ կ'աճէին և մանաւանդ զանոնք՝ որոնց մէկ սերմնցուն շատ աւելի սերմ կ'արտադրէր: Այսպիսի բոյսերէն էին հացահատիկները:

Նախնական մարդիկ երբեք չէին կրնար խորհիլ պտղատու ծառեր պահելու կամ տնկելու մասին, որովհետեւ ասոնց պտուղները ստանալու համար շատ երկար տարիներ պիտի սպասէին:

Նախնական մարդիկ կը ցանէին շատ պարզ եղանակաւ. սերմնցուն ձեռքով կը թաղէին հողին մէջ, երբ բոյսերը կը մեծնային, կը հասնէին, զանոնք ձեռքով կը քաղէին ու քարերով կը մանրէին. հատիկներն ալ կը զտէին և հում հում կ'ուտէին: Շատ ետքն էր որ մարդիկ կը սովորէին հատիկներն աղալ նախ երկու քարի տակ, յետոյ ասնդի մէջ ու երկանի միջոցաւ:

Մարդիկ հաց թրելն ալ մէկ անգամէն սորված չեն: Ի սկզբան ալբեր ջրի հետ խառնելով՝ կ'ուտէին: Շատ ետք սորվեցան եփած խմոր՝ հաց ուտել:

Եւ որովհետեւ ձեռքով հողը կակղցնել դիւրին չէր, ասոնք հետզհետէ հնարեցին ու շինեցին զանազան հողագործական գործիքներ, ասով բոյսերն աւելի աճեցան ու բերքն ալ առատ եղաւ:

ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ԳԵԱՆՔ, ՆՍՏԱԿԵԱՑ ԳԵԱՆՔ

Երբ առաջին մարդը ստիպուած էր ապրուստը Բնութենէն քաղել, բնական է որ անիկայ չէր կրնար ունենալ ո՛չ հայրենիք, ո՛չ ալ մշտական բնակավայր, քանի որ շարունակ հաս, հոն կ'իյնար, տեղէ տեղ կը քափառէր՝ կերակուր գտնելու և սովամահ չըլլալու նպատակաւ:

Այսպէս՝ կերակուր գտնելու նպատակաւ Թափառած ասեմ, շարունակ կը գիտէին և կը պրպտէին Բնութիւնը Թէ՛ տարուան ո՞ր եղանակին և ո՞ւր հնար է առատօրէն գտնել այս կամ այն պտուղը, ե՞րբ և ո՞ր բոյսի վրայ կը գտնուին մեծաքանակ զեռուններ, ծիծիներ կամ կենդանիներ:

Այդ եղանակաւ ապրուստ հայթայթող մարդոց համար մշտական բնակավայր ունենալը նոյն իսկ ծանր բեռ մըն էր, որովհետեւ անոնք դատապարտուած պիտի մնային տունը զայն պահպանելու համար ու սովամահ պիտի կորսուէին:

Մարդիկ երբ Հողագործութեան կը պարագին, կ'սկսին վարժուիլ Նստակ'աց կեանքի, այսինքն՝ հասաստուն քնակաւուն ունենալու: Այս պարագային անոնք չդադրեցան նաև Թափառական կեանք վարելէ: Ինչպէս որ խաշնարածութեամբ զբաղելով՝ մարդիկ չդադրեցան Որսորդութենէ ու Զինորդութենէ, այսպէս ալ Հողագործութեան պարագայով և Նստակ'աց կեանքի վարժուելով՝ չթողուցին իրենց ապրուստի միւս միջոցները:

Գետերու և ծովերու եզերքներն ապրողները նախամեծար համարէին Զինորդութիւնը, որովհետեւ շատ դիւրին էր ձկներ ու ծովային պէս պէս կենդանիներ որսալ: Իսկ այնպիսի տեղեր որ աւելի կը յարմարէին Որսորդութեան, Խաշնարածութեան կամ Հողագործութեան, անոնք այդ զբաղումները նախամեծար համարեցին:

Աշխարհի վրայ կան ցարդ ա՛յնպիսի տեղեր ուր մարդիկ կրնան հաւատարապէս Թէ՛ այս և Թէ՛ այն գործին պարտալիլ:

Հողագործութիւնը մարդոց վրայ ա՛յն աղբեցութիւնն ունե-

ցաւ որ անոնք տարուան որոշ միջոց մը կեցան որոշուած տեղ մը ու սպասեցին մինչև որ իրենց ցանքը վերջանայ ու բերքերը հաւաքեն։

Կարելի չէ ըսել թէ մարդիկ ամէն տարի միեւնոյն տեղը կատարեցին իրենց ցանքը, ընդհակառակն անոնք միշտ կը շրջէին և ուր որ յարմար ու անմշակ տեղ գտնէին, հոն կը ցանէին։ Անմշակ տեղերը շատ էին, որովհետեւ գեռ մարդիկ բազմաթիւ չէին աշխարհիս վրայ։

Որովհետեւ Որոտգութիւնը կենեռուն համար շատ դժուար էր մանաւանդ որ կիները պարտաւորուած էին կերակրել ու մեծցնել իրենց զաւակները, ստիպուած էին անոնք տւելի բուսական ուտելիքներով գոհանալ։

Ուտի կինը խնամքով ու քիչ տոնէն կը ցաւ ուսումնասիրել Բուսական աշխարհը, Հաւանական է որ կի՛նն է յղացել առաջին անգամ սերմեր ցանելու և Հողագործութեամբ պարապելու գողտփարը։

Երբ մարդիկ սկսան Հողագործութեամբ զբաղել, այլ մարդիկ այդ գործն իրեն անվայել իրենց՝ իրեն թելթել աշխատանք մը կը յանձնէին կենեռուն և իրենք կը շարունակէին Որոտգութիւնը։

Մինչև այսօր ալ կան շատ տեղեր ուր Հողագործութիւնը «կանոն» կը համարուի և կիներն են միայն հողագործ։

3. Ա Ր Ա Մ Ն Ա Հ Ա Պ Ե Տ

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Ա Ծ Ք

«Խելացի ու աշխատասէր զաւակն իր հօր քողուցած հողէն կտր մը անգամ չի ծախեր, այլ կ'աշխատի ուրիշ հողեր աւելցնել։»

Հայկ նահապետի մահէն ետք անոր որդիներն ու թոռներն իրենց ընտանիքով, մօտիկ աղգականներով հետգհետէ աւելի հեռու տեղեր

Հայերը կը խտանան
Երասխի հովիտը

ցրուած էին։ Ոմանք դէպ ի հիւսիս, ուրիշներ՝ դէպ ի արեւմուտք, շատերն ալ դէպ ի հիւսիսային արեւելք զուած՝ ներքին շինութիւններով զբաղած էին։

Շատեր բնակութեան տեղ ընտրած էին Երասխ գետի ափերն ուր տարիներու ընթացքին մէջ կը շինուին բազմաթիւ գեղեր ու քաղաքներ։ Ասոնց ամէնէն հինն ու ծանօթն է Արմաւիր։

ԱՐԱՄ ՆԱՀԱՊԵՏ

Հայոց հետ միեւնոյն ատեն կազմուած էին իրենց դրացի ժողովուրդները։ Ասոնք նոր երկիրներ գրաւելու համար՝ շարունակ կը յարձակէին այս ու այն ցեղին վրայ։

Հայոց դրացի երկիրներն էին արեւելեան կողմը՝ Մարասան, հարաւային կողմը՝ Ամորեասան, արեւմտեան կողմն ալ՝ Կապադովկիա։

Հայկէն ետք Հայաստանի զանա- Հայոց նախկին զան ցեղերն իրենց նահապետներով բաւական բազմաթիւ իրենց համար գեղեր ու աւաններ շինած էին, գրեթէ ամբողջ Հայաստանի տէր դարձած էին, սակայն միութեան կապ չի կար անոնց մէջ։ Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը

Հայաստանի
բարգաւաճումը

Արամ իր իշխանութեան մայրա-
քաղաքը կ'ընէ Արմաւիր ու զայն
բարձր աշտարակաւոր պարիսպներով
կը պատէ:

Արամի մղած պատերազմներու հետեւանքով Հայերը
կը հաղորդակցին զանազան ժողովուրդներու հետ և ա-
նոնցմէ շատ նոր բաներ կը սորվին: Ասոնք կը ծանօթա-
նան Մարասանցիներուն, Ասորեսանցիներուն, Բաբելո-
նացիներուն ու արեւմտեան կողմը Փոքր Ասիայի բազ-
մաթիւ ժողովուրդներու հետ: Այս յարաբերութեանց
շնորհիւ Հայաստանի մէջ կը դարգանան մէկ կողմէ իշաշ-
նարածութիւնն ու Հողագործութիւնը, միւս կողմէ՝ Ար-
հեստներն ու Առեւտուրը:

Արամին անունով է որ օտարները Հայերն անուա-
նեցին Արմէն, իսկ Հայաստանը՝ Արմենիա:

Արամի այս յաղթութիւններէն չափազանց կը նա-
խանձի Ասորեստանի ու Բաբելոնի թագաւորը՝ Նինոս որ
Բէլի թոռներէն կը համարուէր: Նինոս կ'ուզէ Արամէն
լուծել Բէլի վրէժը, սակայն Արամը քաջութենէն ահա-
բեկած՝ կը նախընտրէ բարեկամանալ անոր հետ: Ուստի
իշխանական մարգարտէ վարսակալ մը ընծայ կը զրկէ
անոր:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Հայկի յաջորդները դեպի ո՛ւր ցրուեցան. —
Հայերն ինչպէ՞ս կը խառնան Երասխի հովիտը. — Ո՞րն
էր Երասխի հովտին ամենէն հին բաղաւթը. — Հայ ցեղերն
իրենց համար ինչե՞ր շինած էին. — Ասոնցմէ իւրա-

բանչիւրն ի՞նչպէս կ'ապրէր. — Ասոր հետեւանքն ի՞նչ
եղաւ. — Հայոց հետ միեւնոյն ասեմ որո՞նք կազմուե-
ցան. — Ասոնք ինչե՞ր կ'ընէին. — Որո՞նք էին Հայոց
նախկին դրացիները. — Հայերն ինչո՞ւ շատ կը նեղ-
ուէին. — Ի՞նչ սխալուած էին բնել. — Մեծ ու փոքր
ցեղապետներն ի՞նչ բանի պէտք կ'զգային. — Հետեւանքն
ի՞նչ կ'ըլլայ. — Ո՞վ էր Միութեան կայր. — Արամ
ի՞նչ քաւ. — Բոլոր ցեղապետներն Արամի ինչե՞ր պար-
տաւոր էին. — Արամ Հայերն ինչպէ՞ս զինեց ու զանոնք
ի՞նչի վարժեցուց. — Ո՞րն է Արամի Ա. յաղթութիւնը.
— Արամ ինչպէ՞ս կը տիրէ Հարաւային Հայաստանի. —
Արամ արեւմտեան կողմն որո՞ւն վրայ կը յարձակի. —
Ո՞ր երկիրները Փոքր Հայք կը կոչուին. — Ո՞վ կը նա-
խանձէր Արամէն. — Նինոս ինչո՞ւ եւ ի՞նչ նախա-
նշար համարեց. — Արամ Արմաւիրն ինչպէ՞ս կը զար-
դարէ. — Արամի մղած պատերազմներուն հետեւանքն
ինչե՞ր կ'ըլլան. — Հայերն որո՞նց հետ յարաբերութիւն
կը մտակեն. — Ասոր շնորհիւ Հայոց մեջ ինչե՞ր կը
զարգանան. — Որո՞ւ անուանով Հայերն Արմէն ու իրենց
երկիրն Արմենիա կը կոչուին:

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

ՀԱՄԱՆԵՄԲՈՒՄՆԵՐՈՒ ՊԵՏԵԸ.

ՄԱՅՐԱՍԿԱՆ ՅԵՂ, ՀԱՅՐԱՍԿԱՆ ՅԵՂ, ԿԱՄ ՆԱՀԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Նախնական մարդիկ գաղաւթներու նման ստիպուած էին շարու-
նակ տեղէ տեղ թափաւելլ, որպէս զի իրենց համար ուտելիք գտնեն
ու իրենց ապրուստը հայթայթեն: Ասոր համար է որ անոնք ո՛չ հայ-
րենիք, ո՛չ կազմակերպուած իշխանութիւն և ո՛չ ալ կառավարու-
թիւն ունէին: Ատկէ զատ անոնք դեռ ընտանիք ալ չունէին այնպէս,
ինչպէս որ մենք ունինք հիմայ:

Այդ տոհմն ամէն մարդ կ'ապրէր միայն իրեն համար: Այդպէս

պիտի շարունակէին ապրիլ, եթէ պէտքն ու կեանքի պայմանները չստիպէին զիրենք հետզհետէ համախմբուելու, Բնականի, Հասարակութիւնն ու Պետութիւնն կազմելու:

Նստիական մարդը յաճախ կը տեսնէր որ իր ապրուստը հոյժայթիւլու է իր գոյութիւնը պահպանելու համար՝ կանայնպիսի գործեր զոր ինք միևնաչափ չի կրնար ընել, այլ անհրաժեշտ է որ քանի մը մարդիկ միասին ու խմբով գործեն: Օրինակ. անոնք կը միանային կը համախմբէին մեծ որս մը սպաննելու, ջրի մէջէն ձկներով լեցուն կողովը դուրս քաշելու, դժուար գործիք մը շինելու, շէնք կառուցանելու, թշնամիներէն պաշտպանուելու և այլն:

Այսպէս համախմբուելու և միասին աշխատելու պէտքը շատ անգամ կրկնուելով՝ մարդիկ կ'ստիպուին մշտնջենապէս ապրիլ խմբովին և տեղէ տեղ չաւելլ: Այդ աշխատանքի խումբերն այնուհետեւ մէյ մէկ մեծ կամ փոքր Բնականի կը կազմեն որոնց անդամներն էին հեռաւոր կամ մօտիկ աղագականները: Մենք հիմա սովորաբար «ընտանիք» կ'անուանենք ամուսինը, կիներն ու տղանց զաւակները:

Հին ատենները զաւակները միայն մայրերնին կը ծանշնային ու մօյրերն ալ՝ իրենց զաւակները, որովհետեւ կիները կը պահէին, կը մեծցնէին իրենց զաւակները: Արուներն ալ իրենց ապրուստը հոգալու համար շարունակ թափառական կեանք վարելով՝ չէին ապրեր իրենց զաւակներուն հետ: Ուստի մարդկային ցեղը կամ Ազգանունը հիմակուան պէս էր կիմարդու անունով չէր մեծուեր, այլ միմիայն մօտ անունով: Օրինակ. փոխանակ Բագրատունիի, Արշակունիի, Սմբատեանի, Յովհաննէսեանի՝ կ'ըսէին Մանուշակի զաւակները, Հոյիսիսի մէկ ցեղը, Շուշանենց աղջիկները:

Ժամանակի ընթացքին մէջ, երբ կեանքի պայմանները հետզհետէ կը բազմանան, արական ցեղն իրեն շատ դժուար աշխատութեան տոկացող՝ աւելի մեծ իրաւունք կը վայելէ: Այդ պայմաններուն մէջ մայրական անունը հետզհետէ երկրորդական տեղ կը զբաւէ ու ամբողջ ցեղ մը արական անունով կ'սկսի կոչուիլ: Ալ չէին ըսեր Հախիմի մէկ ցեղը կամ Շուշանենց աղջիկները, այլ կ'ըսէին Հայկի որդիները՝ Հայկազունի, Արամի ցեղը կամ Արամեան:

Յեղն երիտասարդներու անունով չէր կոչուեր: Այն մարդն որուն անունով կը կոչուէր այն կամ այն ցեղը՝ կը համարուէր Յեղին Նահապետը, այսինքն՝ ցեղին գլխաւորը, անոր պապը, ինչպէս՝ Հայկ Արամ, և այլն:

Յեղին բոլոր անդամները կը հնազանդէին Նահապետին, անոր առաջնորդութեամբ կռիւներ ու պատերազմներ կը մղէին իրենց հա-

կառակորդ ու թշնամի ցեղերու հետ: Ամէն դարձ անոր հրամանաւ ու կարգադրութեամբ կը կատարուէր:

Ի սկզբան ցեղերն իրենց Նահապետներու առաջնորդութեամբ կը շարունակէին թափառական կեանք վարել և միշտ տեղէ տեղ չաւելլ: Յետոյ երբ մարդիկ կ'սկսին մանաւանդ Հողագործութեան պարպիլ Որսորդութենէ ու Խաշնարածութենէ աւելի, և երբ անոնք կը սորվին տուն, բնակարան շինել, ցեղերը հետզհետէ կը թողուն իրենց թափառական կեանքն և իւրաքանչիւրը հաստատուն բնակարան կ'ուենայ ո՛ր և է երկրի մէջ: Ահա՛ այսպէս այդ երկիրները Հայրենիք կը դառնան այդ ցեղերուն:

4. ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ ՈՒ ՇԱՄԻՐԱՄ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Ժողովրդին առաքինութեան համար ցաւ բաւ գործեցէք, պէտքին համար՝ բաւական, հանոյքին համար՝ բիշ:»

Ասորեստանի դահը կը բարձրանայ

Հայոց բարոյա- Նինոսի կին՝ հռչակաւոր Շամիրամը:
կան կեանքը Ասիկայ հետզհետէ տէր դառնալով

Մարասանի ու Պարսկաստանի՝ աչք կը

տնկէ նաև Հայոց աշխարհին:

Այդ միջոցին Հայաստանի վրայ կ'իշխէր Արամի որդին՝ Արայ Գեղեցիկ: Շամիրամ կ'ուզէր Արայ Գեղեցիկ հետ ամուսնանալ՝ իր մտադրութիւնն իրականացնելու համար: Ուստի թանկագին զարդերով ու ընծայներով հրաւիրակ կը զրկէ Արայի իր փափաքն ու կամքը կատարելու: Շամիրամ մեծ յոյս ունէր թէ Արայ Գեղեցիկ չէր մերժեր իր առաջարկը, բայց չարաչար սխալեցաւ: Արայ Գեղեցիկ ի դերու կը հանէ Շամիրամի դիմումն ու յոյսը, որովհետեւ չուզեց դաւաճանել իր Նուարդ կինը:

**Շամիրամի
խենթութիւնը**

Ասորեստանի գոռող թագուհին
չկրնալով հանդուրժել այդ անարգան-
քին՝ կ'որոշէ ուղղակի զէնքի ուժով
իր կամքը յարգել տալ։ Ուստի՝ Ասո-
րեստանէն, Մարաստանէն, Բաբելոնէն ու Միջագետքէն
բազմաթիւ զօրք կը ժողվէ և կ'արշաւէ Հայաստանի վրայ։
Երկար ու տաժանելի ճամբորդութենէ ետք Շամի-
րամի անեղ բանակը վերջապէս կը հասնի դաշտ մը։ Հոս

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ

կը հասնի Արայ Գեղեցիկ սակաւաթիւ զօրքերով՝ իր
պատիւն ու երկիրը պաշտպանելու համար։

Պատերազմի սկիզբը Շամիրամ խստիւ կը պատուիրէ
չսպաննել Արայ Գեղեցիկը, այլ աշխատիլ ողջ բռնել զայն։

Կռիւր կ'սկսի. երկու կողմն ալ
Հայոց մէկ զեղե. քաջաբար կը պատերազմին. հակա-
ցիկ հաւասօր ուսկ Շամիրամի բուռն ցանկութեան՝

Արայ Գեղեցիկ կռուի տաք միջոցին
չճանչցուելով՝ կ'սպաննուի Շամիրամի զօրքերէն։ Դաշտն
Արայի անուանով կը կոչուի Արարատեան։

Հայերը տեսնելով իրենց սիրելի իշխանին մահը,
սաստիկ գրգռուած՝ կ'ուզեն չարունակել պատերազմը։
Շամիրամ ալ Հայերը հանդարտեցնելու համար՝ Արայի

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿԻ ԳԻՍԿՆ ՈՒ ՇԱՄԻՐԱՄ

Դիակը բարձր տեղ մը կը դնէ, որպէս զի աստուածները
լիզեն ու կենդանացնեն։ Սակայն երբ դիակը նիւթիլ
սկսաւ, կը հրամայէ Հայոցմէ գաղտնի թաղել և կը յայ-
տարարէ թէ աստուածներն ողջնցուցած են Արայ Գեղե-
ցիկը։ Հին Հայերը հաւատացին Շամիրամի յայտարարու-
թեան, որովհետեւ քաջագործութեան մեծ նշանակութիւն

կ'ընծայէին և կը կարծէին թէ ա'յդպիսի մարդիկ կրնան յարութիւն առնել, մանաւանդ որ պատերազմի դաշտը մեռնողներն անմահ կը մնային:

Դ Ա Ս

Թելադուրեամբ

Ո՞վ եր Շամիրամ. — Որո՞ւ աչք կը սնկի. — Այդ միջոցին ո՞վ կը սիրէր Հայաստանի. — Արայ Գեղեցիկ որո՞ւ որդին եր. — Շամիրամ որո՞ւ հետ ուզեց ամուսնանալ. — Ինչո՞ւ. — Շամիրամ ինչո՞ւ բանկագին բնծայներ կը դրկէ Արայի. — Արայ Գեղեցիկ ինչո՞ւ մերժեց Շամիրամի առաջարկը. — Հայերն ի՞նչպիսի բարոյական ունեին. — Օտարներէն ի՞նչպիսի բարոյականով կը տարբերէին. — Շամիրամ ինչո՞ւ կը դիմէ զեմքի. — Շամիրամ ուրեք՞ զօրք կը ժողվէ. — Շամիրամ ո՞ւր կը հասնի. — Արայ ինչո՞ւ կը դիմէ զեմքի. — Շամիրամ ի՞նչ պատերազմի մէջ. — Դաւան ինչո՞ւ Արարեսեան կը կոչուի. — Շամիրամ Հայերը հանդարտեցնելու համար ի՞նչ միջոցի կը դիմէ. — Յաջողեցա՞ւ. — Ուրեմն Հայերն ինչո՞ւ հաւատարմութիւն քէ Արայ ողջնցած է. — Հայոց հաւատով որո՞նք անմահ կը մնային:

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

Ջ Ա Ր Դ Ե Ր

Նախնական մարդոց մէջ զարդարուելու պէտքը հազնելու պատճառով շատ առաջ սկսած է: Մարդ այն տառն սկսած է հագուել, երբ տաք երկիրներէ ցուրտ երկիրներ փոխադրուած է: Իսկ զարդարուելու, արհեստական միջոցներով գեղեցկանալու և ուրիշներուն

հաճելի ըլլալու զգացումը բնածին է ո՛չ միայն մարդոց, այլ և գրեթէ բոլոր թռչուններու և կենդանիներու մէջ:

Ցարուան որոշ ժամանակները զազաններն ու թռչունները, նոյն իսկ մեր բակերուն հաւերն իրենց մաղերն ու փետուրները կը փոխեն ու կը գեղեցկանան, կը զարդարուին անով, ինչ որ Բնութիւնը տուած է իրենց:

Մարդ Բանականութեան ու Ստեղծագործելու ձիրքով օժտուած է: Բնութեան ծոցէն կ'առնէ ինչ որ պէտք կը համարի զարդարուելու համար և կը պճնուի իր յարմար դատած եղանակով:

Նախնական մարդը, ինչպէս որ իր առաջին գործիքներն ու զէնքերն առած է Բնութենէն, այնպէս ալ անկէ առած է իր զարդարանքը: Զարդարուած է ա'յն կենդանիներու մորթով և թռչուններու փետուրներով զորոնք ինք համարած է ամէնէն գեղեցիկը, մահաւանդ որ աշխատած է անոնց նմանիլ:

Հիմա ալ կան Այրեցեալ Գօտուոյ մէջ ա'յնպիսի ցեղեր որոնք իրենց գէմքն ու մարմինը կը ներկեն զանազան գոյներով, և մաղերն են կը ստնտրեն ա'յնպիսի ձեւով որ այս կամ այն թռչունին նմանի: Այդ թռչուններու փետուրներով ալ կը զարդարեն իրենց գլուխը, կուրծքն ու մարմնոյն ուրիշ մասերը:

Ինչպէս որ մարդ հետզհետէ կատարելագործած է իր գործիքներն ու գործածած միւս առարկայները, այնպէս ալ հետզհետէ կատարելագործած է իր զարդերը:

Մարդիկ իւրեւ զարդ կամ զարդարուելու առարկայներ գործածած են փետուրներ, մորթեր, գունաւոր խեցիկներ, ոսկորի փոփոխ կտորներ, կանաչ միւղեր, սերեւներ, ծաղիկներ և այլն: Իսկ երբ մարդիկ կը ծանօթանան մետաղներու, ապակիին եւ քանկագին փայտերու, կ'սկսին այդ նիւթերէն պատրաստել իրենց զարդարանքի զանազան առարկայները:

ՀԱՅՈՒՍՏ ՈՒ ՈՍՏԱՅՆԱՆԿՈՒԹԻՒՆ

Մարդիկ ի սկզբան զուրկ էին նաև հագուստներէ. որովհետեւ կ'ապրէին այնպիսի տաք երկիրներու մէջ ուր հագուստի պէտք չէին զգար: Ցարդ Այրեցեալ Գօտուոյ մէջ կան ցեղեր որ բոլորովին մերկ են:

Մարդ կրակը հնարելով՝ հետզհետէ չուեց աւելի ցուրտ տեղեր և կըցաւ հոն ապրել: Այդ տեղերու մէջ դիտեց որ զազաններն ու կենդանիները ցրտէն չէին վախնար, որովհետեւ պատարարուած էին տաք մորթով կամ մուշտակով: Մարդ սկստւ նմանիլ կենդանիներ-

բու. իր սպանած գաղաններու մերթով իր մերկութիւնը ծածկեց: Բայց այդպիսի հաղուստ մարդը չէր հասցուց. չնաղախորդած մերթը թէ՛ կոշտ էր և թէ՛ մարմինը լաւ մը չէր գրկելու: Ուստի մարդիկ հետզհետէ կը սորվին խաղախորդել մերթը. անոնք կը քերեն մերթին տակը, կը թրջեն, ձեռքի մէջ կը ճմռեն և վերջն ալ երբ ծառայած ցան զանազան բոյսերու հետ, անոնց միջոցաւ լաւ մը խաղախորդեցին ու փափկացուցին իրենց նորագիւտ հաղուստը:

Մարդ նմանապէս ծանօթացաւ այնպիսի բոյսերու հետ որոնց կեղեւներէն կարելի էր հաստ ու բարակ թելեր պատրաստել: Եւ նախնական փայտէ ու քարէ գործընթեքն ու զէնքերը պատրաստելու համար՝ պէտք ունէր զանազան հաստութեամբ թելերու: Այդ թելերը կը պատրաստէին թելանման խտերէ ու բոյսերու կեղեւներէ:

Եւ երբ մարդիկ զգեստեղէնի պէտքը զգացին, սկսան այդ բոյսերէն շատ աւելի բարակ թելեր մանել և անոնցմէ աշխարհի կտորներ գործել: Ինչպէս հիմակուան փախարը, որոնցմէ հնար ըլլաւ հաղուստ կարել: Մեր գործածած պողպատէ ասեղները չունէին, իբրեւ ասեղ կը գործածէին ծառերու փուշեր և կենդանիներու, մանաւանդ ձկներու բարակ ոսկորներ:

Մարդիկ շատ ետքն է որ սորվեցան բրդեղէն մանուածքներ գործել: Ի սկզբան երբ անոնք ընտանեցուցին ոչխարն ու այծը, անոնց բուրդէն ու կաշիէն չէին օգտուեր, այլ զանոնք կը պահէին միմիայն միսն ու կաթնն ուտելու համար: Նախ մինչ վարժուեցան, յետոյ կաթինն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԳԵՍՏՆԵՐ

Հայ ժողովուրդը կը հագնէր շապիկ, վարձիկ ու պարեգոս: Շապիկի վրայէն կը հագնէին կարճ պարեգոս մը զոր կը հանդրիճէին լայն վարտիկին մէջ: Վարտիկը կը կապէին խոնջանով որ միանգամայն իբրեւ գօտի կը ծառայէր:

Ազնուականները պարեգօտի վրայէն կը կրէին կարճ թիկնոց, խոնջանէն ալ կը կախէին դաշայն մը: Իբրեւ զարգարանք անոնք կանջներէն կը կախէն ոսկիէ կամ արծաթէ օղեք, թեւերուն ալ կ'անցնէին ապարանջաններ: Ազնուականներն իրենց ձիերն ալ շատ շքեղ կը զարդարէին:

Ժողովուրդը զուրկ էր ազնուականներու վայելած բոլոր պերճանքներէն: Անոնք կ'ապրէին գետնափոր տուններու մէջ անասուններու և հաւերու հետ:

5. ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՄԵԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

ՊԱՏՄՈՒԱԾ 2

Պատերազմէն ետք Շամիրամ Հա-
Շամիրամակերս յաստանի գեղեցիկ օդին ու դիրքին
վրայ զմայլած՝ քիչ մը ատեն կը
մնայ Արարատեան դաշտը. յետոյ կ'երթայ Բդնունեաց
ծովու եզերքը: Ասոր մէկ կողմը կը բարձրանայ քարա-
ժայռ մը:

Վանայ ծովէն դէպի հիւսիս ու դէպի արեւելք
մինչև Ուրմիոյ ծովը հին ատենները կը բնակէին զա-
նազան ցեղեր:

ՎԱՆԱՅ ԳԱՐԱԺԱՏՈՐ

Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ Շամիրամ Վանայ ծովուն
եզերքը, հովտի մը մէջ չինած է այն հուշակաւոր ամա-
րանոցն որ իր անունով կոչուած է Շամիրամակերս
(հիմայ Վան):

Շամիրամ իր ամարա-

Ասորեսացի արհեստաւորներ
Հայաստանի մէջ

նոցը գեղեցկապէս զար-
դարել կուտայ Ասորես-
տանի ճաշակով: Զանոնք

չինելու համար Հայաստանի մէջ վարպետներ չգտնելով
Ասորեստանէն բերել կուտայ բազմաթիւ վարպետներ ու
գործաւորներ: Ասոնք ծանօթ էին այն ատենուան քարի
փայտի, պղնձի ու երկաթի արհեստներուն: Քաղքի
չինութեան կը յատկացնէ նաև տեղացիները: =

Ամէնէն առաջ հոգ կը

Հայաստանի ամէնէն հին տանի քաղքին ջուր մատա-
ցեղեցիկ բաղաբը կարարելուն. ուստի՝ մօտակա-

գետակի ջուրը բերել կուտայ

քաղքին զանազան մասերը, որպէս զի առատօրէն ուռգ-
ուին քաղքին ծաղկանոցները, բուրաստանները, այգի-
ներն ու պարտէզները: Քաղքին ընդարձակ փողոցներու
երկու կողմերը, նաև չըջակայները տնկել կուտայ
պտղատու ու անպտուղ ծառեր: Ատկէ զատ քաղաքը
կը զարդարէ բարձր, երկու երեք յարկ տուններով, չքեղ
պալատներով, նաև գեղեցիկ բաղնիքներով. բոլորն ալ
չինուած էին գոյնզգոյն, տեսակ տեսակ, ընտիր քարերով:

Շամիրամի շինել տուածներուն մէջ հոյակապ ու
չքեղ էին մանաւանդ այն այլ և այլ մեծութեամբ սեն-
եակներն ու սրահները, զանաճատուններն ու խոր անցքերը,
զորոնք պարսպապատ ժայռի գագաթը, ապառաժներու
մէջ փորել տուած էր:

Շամիրամ նոյն այդ ժայռի

Հայաստանի հին արեւելեան երեսն որ շատ կարծի-
առձանագրութիւններ է՝ զարմանալի նրբութեամբ բն-

ւեռագրով արձանագրել կուտայ

իր կենսագրութիւնը: Դիտնականները վերջերս միայն
սկսան կարգաւ այդ բեւեռագիր արձանագրութիւնները

6. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ՀԱՐԿԱՏՈՒ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՆԿԱԽ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Ճարտարագոյնը միշտ կը յաղթէ
գորագունին:»

Արայի մահէն ետք Շամիրամ Հայաստանի
Կարգոս իշխանութիւնը կը յանձնէ Արայի որդի Կար-
դոսի: Ասիկայ Շամիրամի հետ կը միանայ
Նինուասի դէմ կռուելու ատեն: Նինուաս Շամիրամի
որդէն էր և հօր իշխանութիւնը կը պահանջէր:

Կարդոս ունէր հանճարեղ ու
Սօսեաց անհառը խոհեմ որդի մը՝ Անուշաւան անունով:
Ասիկայ նուիրուած ըլլալով Արամաւրի
մօտ գտնուած Սօսեաց անհառին՝ կը կոչուէր Սօս կամ
Սօսանուէր: Հին Հայերն այս անտառի սօսափունէն գու-
շակութիւններ կ'ընէին:

Հօրը մահէն ետք Անուշա-
Ասորեսաց կը նուաճէ ւան գերի կ'իյնայ Ասորեստանց-
Հայաստանը ւոց ձեռքը, և սակայն Նին-
ուասի հաճակրանքը գրաւելով՝
նախ Հայաստանի մէկ մասը, յետոյ ամբողջ Հայաստանը
կառավարելու հրաման կ'ստանայ:

Անուշաւանի կը յաջորդեն բազմաթիւ Հայ իշխաններ:
Ասոնք Ասորեստանի գերիշխանութեան տակ ըլլալով՝
չկրցան անուանի գործեր կատարել, մինչև որ է. դարու-
սկիւզը Պարոյր Հայկազն իշխանութեան գլուխ անցաւ:

Ասորեստան հեռզհեռէ քայքայ-
Հայերը՝ քաղա- ուած ու ակարացած էր: Մեր Պարոյր
ւորութիւն Հայկազն իշխանն ու Մարաց Կիսիսար
Ա. միանալով Բաքերացոց Նաքուպա-
շասար Թագաւորին հետ՝ կը յարձակին Նինուէի վրայ և
և քաղաքը կը կործանեն: Իսկ Ասորեստանի վերջին

ԿԱՐԳՈՍ ՈՒ ՇԱՄԻՐԱՍ

Թագաւորն ալ՝ Սարղանաբաղ Թշնամուոյն ձեռքը չիյնա-
լու համար՝ պալատին մէջ ինք զինք այրեց իր կինե-
րուն հետ:

Այս պատերազմէն ետք Պարոյր Կ'ստանայ Թագ և

Կ'ըլլայ Հայոց առաջին պսակակիր քաղաւորը (620 Ն. Ք.):
Անկէ առաջ եղածները նախ ևս հայկէս էին մինչև Արամ,
յետոյ եղան իշխան Արամէն մինչև Պարոյր:

Պարոյրի յաջորդ Հրաչեայ Կ'օգնէ
Բագրատունեաց . Բաքերացոց Նաքուզոդոնոսոր Թա-
ճագումը գաւորին Հրէաստան պատերազմ եր-
թալու ատեն: Պարոյր դարձին հետը
կը բերէ Հրեայ գերիներ: Ասոնց մէջ նշանաւոր էր Շաւ-
րաս ուրկէ սերեցաւ Բագրատունի նախարարական ցեղը:

ՊԱՐՈՅՐ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Հրաչեայէն մինչև Տիգրան Ա. յաջորդեցին ութ
Թագաւորներ:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Պատերազմեն ետք Շամիրամ ի՞նչ րաւ. — Ո՛ւր կը հասնի. — Վանայ ծովուն կողմերն որո՞նք կը բնակէին. — Ո՞վ շինած է Շամիրամակերս. — Շամիրամ իր փառքն որո՞նք նախարարութեամբ շինեց. — Ասորեստանէն զորո՞նք բերել կուտայ. — Ո՛րն է Հայաստանի ամենէն հին, գեղեցիկ քաղաքը. — Շամիրամ քաղաքն ինչո՞ւ ջուր բերել կուտայ. — Քաղաքն փողոցներու երկու կողմերն ինչո՞ր սնկել կուտայ. — Ի՞նչպէս կը զարդարէ քաղաքը. — Որո՞նք են Շամիրամի շինեցած բերքը. — Որո՞նք են Հայաստանի հին արձանագրութիւնները. — Ի՞նչպիսի գրով գրուած են. — Ե՛րբ եւ որո՞նք կարդացին այս արձանագրութիւնները. — Ո՞վ կը յաջորդէ Արայի. — Կարդոս ի՞նչպէս մեռաւ. — Ո՞վ էր Անուշաւան. — Ինչո՞ւ կը կոչուէր Սոս. — Հայերն Արմաւիրի Սոսեաց անճառին մէջ ի՞նչ կ'ընէին. — Անուշաւան որո՞նք ձեռք գերի կ'իյնայ. — Ի՞նչպէս կ'ազատի. — Որո՞նք յաջորդեցին Անուշաւանի. — Ասորեստան ի՞նչ եղած էր. — Որո՞նք միացան Հայոց Պարոյր իւսանին հետ. — Ո՞վ էր Ասորեստանի վերջին քագաւորը. — Ի՞նչ եղաւ. — Ո՞վ էր ինչպէս եղաւ Հայոց առաջին քագաւոր. — Ո՞վ էր Պարոյրի յաջորդը. — Որո՞նք օգնեց. — Ո՞վ էր Շամբաս. — Բագրատունիք ո՞ւրկէ սերեցան:

Ը Ն Յ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

ԿՐԹԿԻ ԳԻՒՅՆ ՈՒ ԻՐ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ. ՄԱՐԴՈՅ ԱՌԱՋԻՆ ՏՈՒՆԸ

Մեր նախածնողքին հնարած դիւտերուն մէջ ամէնէն նշանաւորն է կրակ վառելու գիւտը:

Անշուշտ մարդիկ այն ինչ աշխարհ եկած էին, տեսեր էին կրակը: Անոնք դիտած էին թէ ի՞նչպէս երկնքի մէջ որսաման ատեն կը փայ-

լատակէ, թէ այդ փայլակն երբ ծառերու վրայ կ'իյնայ, կը վառէ և մինչև իսկ հրդեհներ կը պատճառէ: Սակայն այնպէս այդ կրակը մարդոց երկիւղ ու օտարափ կ'ազդէր միայն: Անոնք կը փափաքէին ունենալ այնպիսի կրակ մը որ պէտք եղած ատեն կարելի ըլլար թէ՛ վառել, պահել և թէ՛ մարել:

Այդպիսի կրակ մը ստանալու միջոցն ալ գտան վերջապէս: Մինչ փայտէ, քարէ և ոսկորէ գործիքներ կը շինէին մարդիկ, նկատեցին որ երբ քարը, ոսկորը կամ փայտն ամուր ու արագօրէն չոր փայտի կտորին կը շփէին, չոր փայտը նախ շատ կը տաքնար, յետոյ կը վառէր, կրակ կը դառնար:

Երբ անգամ մը այսպէս դիպուածով կրակն ստացան, բնական է որ աշխատէին հնարել նաև այնպիսի գործիքներ որոնցմով կարելի ըլլար համեմատաբար աւելի արագ կրակ արտադրել: Յարգ վայրենի ցեղերէ ոմանց գործածած կրակահան գործիքներէ կարելի է գաղափար կազմել թէ մեր նախնիք ի՞նչ միջոցներով կրակ կը հայլծայ թէին: Այդ կրակահան գործիքը տափակ ու չոր փայտի կտոր մըն է որուն վրայ ծակեր բացուած են, այդ ծակերէն իւրաքանչիւրին մէջ փայտէ ցողիկ կը մտնեն ու արագօրէն ձեռքի մէջ կը դարձնեն: Յոշիկն ո՛րչափ արագ դառնայ, կրակն այնչափ շուտ կ'արտադրուի:

Մարդիկ հետզհետէ բարձնելով կրակին ծայր աստիճան օգտակարութիւնը՝ զայն նկատեցին աստուածի մը պարգև և մինչև իսկ զայն պաշտեցին իբրև աստուած:

Մարդիկ ինչպէս իբրև աստուած չպաշտէին կրակը, երբ անիկա անթիւ ու անհամար օգուտ ու բարեք կը շնորհէր իրենց: Յուրաին անոնք կը տաքնային կրակէն, գիշերները կրակի լոյսի քով պառկելով՝ բոլորովին ապահով կը մնային գաղաններու յարձակումներէն: Կրակի շնորհիւ կրնային երթեւեկել ցարւո երկիրներ: Ատոնցմէ զատ կրակով կարելի էր միս, պտուղ, հատիկներ խորովել որ անշուշտ աւելի համեղ ու օգտակար է քան հոգի ստելիքը:

Կրակի դերն ու նշանակութիւնը հասկնալէն ետք մարդիկ կը մտածեն դանել այնպիսի միջոց մը որ կարենան կրակն անշեջ պահել երկարատեան, որովհետեւ բացօդեայ պարելուն համար հովն ու անձրեւը յաճախ կը մարէին կրակը: Վերջապէս փայտէ ու քարէ պատուարներ շինեցին հովին փշած կողմերը. կրակն ալ անձրեւէ զերծ պահելու համար այդ պատուարներուն վրան ալ ծածկեցին:

Ահա այդպէս մարդ տառջին անգամ կը սորվի տուն շինել՝ նախ կրակ-աստուածն անշեջ պահելու, վերջն ալ անոր մէջ ապրելու և ձրաէն պատասխարուելու համար:

Բ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

7. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱԲՆԻԿՆԵՐԸ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Քրիստոսէ գրեթէ 2000 տարի առաջ Ուրարդուցիք Ուրարդուի=Արարատի մէջ կը բնակէր քաջ պատերազմասէր ու քաղաքակրթութեան ընդունակ ազգութիւն մը՝ Ուրարդուցիներ=Խալդեանք։ Խալդեանք զարեւրով կը պատերազմէին Ասորեստանի հետ։ Ունէին մեծ ու պարսպապատ քաղաքներ, բացած էին մեծ, գեղեցիկ ջրանցքներ։ Վարժ էին թելեռազիք գործածելու և Գրականութեան մէջ։ Այդպիսի բեւեռագիր արձանագրութիւններէ գրեթէ 100 կտոր կը գտնուին Կեդրոնական Հայաստանի մէջ՝ Սեւանայ լիճէն մինչև Վան։ Անոնց գլխաւոր քաղաքներէն մէկն էր Վան։ Այսօր կարգացուած են այդ արձանագրութիւններն ու Խալդեանք կը պատմեն իրենց արչաւանքները, պատերազմներն ու քաջութիւններն Ասորեստանի և ուրիշ գրացի ազգերու վրայ։

Կապագովկիա էր Քեսացոց=Քեսացիք=Հասեանք Հասեանց հայրենիքը։ Քեսացիք յետոյ կ'արչաւեն դէպի արեւմուտք՝ Փոքր Ասիա, մինչև Էդեսիա քաղաքը և դէպի հարաւ՝ Ասորիք, ուր իսկ միջոց մը կը տիրեն Եգիպտոսի ալ։ Եգիպտոսի փարաւոններն երկարատեւ պատերազմներ կը մղեն Քեսացոց հետ Ասորիքի տիրապետութեան համար։ Եգիպտացիք վերջապէս կ'ստիպուին հաշտութիւն խնդրել (1367 Ն. Ք.)։

Այնուհետև Քեսացիք արիւնահեղ կռիւներով կ'ըզբաղեցնեն Ասորեստանի վեհապետները (1110—717)։ Փոփոխակի բախտով կռիւներէ ետք Քեսացիք կ'ընկնուին և իրենց բնակավայրին մէջ կ'ամրոփուին։

Կիւմեմեանց՝ յարձակումներու Քեսացիք Ուրարդու պատճառաւ Քեսացիք Կիլիկիոյ կը հաստատուին կողմէն Եփրատէն կ'անցնին, կը յարձակին Ուրարդու (640 Ն. Ք.) և հետզհետէ հոն կը հաստատուին։

Հայկի, Արամի, Արայի և այլն Հայոց ծագումը պատմութիւնը—Դիւցազնական շրջանը կազմուած է միմիայն աւանդութիւններէ։ Տեսնենք թէ ի՞նչ է մեր բուն իրական պատմութիւնը։

Արդի գիտութիւնն ապացուցած է որ Հայերը կը պատկանէին Հնդեւրոպական=Արիական ցեղին որուն նախկին բնակավայրն եղած է Կեդրոնական Ասիա։ Արիական ցեղէ հատուածներ Կեդրոնական Ասիայէն կը տարածուին դէպի արեւմուտք՝ Եւրոպա ու Արեւմտեան Ասիա և դէպի Հարաւային Ասիա՝ Հնդկաստան։

Հերոդոտոս Յոյն պատմիչը կ'աւանդէ թէ Հայերը Թրակիայէն (Իտիրիէ կուսակալութիւն) ելլելով՝ կ'անցնին Փոքր Ասիա, և ի. դարուն վերջերն ալ (Ն. Ք.) կը գաղթեն, կը հաստատուին Բիւսան=Ուրարդու=Արարատ որ յետոյ իրենց անունով կը կոչուի Հայաստան։

Ուրարդուցիները Հայոց=Թոր-Հայերն Ուրարդու գոմեաններու դէմ ալ երկարատեւ կռիւ կը մղեն, բայց վերջապէս կը յաղթուին։ Ոմանք գաղթական Հայոց հետ կը խառնուին։

ուրիշներ ալ դէպ ի հիւսիս կը չուեն: Այդ երկիրն իրենց անունով կոչուեցաւ Խաղճիք*: Խաղճեաց յիշատակները կը մոռցուին Ուրարդուի մէջ և կը տիրեն Քեսականն ու Հայականը:

Հայաստանի աշխարհագրական բազմաթիւ անուններն Ուրարդուցիներէն մնացած են. ինչպէս՝ Արարատ*, Հայն-
ձիք*, Վան*, Տոնայ*, Արածանի*, Արծրհունի*, Ռշտունի*,
Երեւան* և այլն: Ասոնք Հայերէն չեն ու Հայերէնով
չեն ստուգաբանուիր:

Հայերն ամէն ինչ իւրացուցին Բիանայի մէջ, ձուլ-
ուեցան Խաղտեաց ու Քետացոց հետ: Շրջակայ Արիա-
կան իշխաններու ազդեցութեան տակ ընդունեցին Նոր
քաղաքակրթութիւն մը ու հաստատեցին սեփական Հայ
քաղաւորութիւն մը = Հայազունք կամ Հայկազնեանք:
Այսպէս Պատմական Հայերը Խաղտեաններէ ու Հատեան-
ներէ բազկացած խառնուրդ ցեղ մը կազմեցին:

Առաջին Հայ Թաղաւորն է Երուանդեան Տիգրան:

Դ Ա Ս

Թելադուքեամբ

Հայկազանց օրջանն ինչե՞ կազմուած է. — Հայերն
ո՞ր ցեղին կը պատկանին. — Արիական ցեղին բնակա-
վայրն ո՞ւր եղած է. — Ասկէ ո՞ւր տարածուեցան. —
Հերոդոտոս ի՞նչ կը պատկ. — Թուրքմենն Հայերն ե՞րբ
հաստատուեցան Բիանա. — Այս երկիրը յետոյ ի՞նչ կոչ-
ուեցաւ. — Ուրարդուի մէջ որո՞նք կը բնակէին եւ ե՞րբ.
— Որո՞նք էին Ուրարդուցիք. — Խաղտեանք դաբերով
ինչե՞ր բրին. — Խաղտեանք ինչե՞ր շինած էին. — Նա-
խահայերն ի՞նչ բանի մէջ վարժ էին. — Ո՞րն է բեւե-

ռագիր արձանագրութեանց սահմանը. — Նախահայոց
գլխաւոր քաղաքն ո՞րն էր. — Խաղտեանք բեւեռագիր
արձանագրութեան մէջ ինչե՞ր պատմած են. — Ուրար-
դուցիք Հայոց դէմ ինչե՞ր մղեր են. — Վերջապէս ի՞նչ
եղան. — Հայաստանի ո՞ր անուններն Խաղտեաններէն
մնացած են. — Հայերն ի՞նչ բրին Բիանայի մէջ. —
Պատմական Հայերն ո՞ր ցեղերու խառնուրդ են. — Ո՞ր
երկիրն է Քեսացոց հայրենիք. — Ո՞ւր կ'արեւելն ու
կը տիրապետեն. — Քեսացիք եգիպտացոց փարաւոննե-
րուն դէմ ինչո՞ւ կը պատերազմին. — Քեսացիք զորո՞նք
գրաւեցուցին երկար ասեմ. — Քեսացիք վերջապէս ո՞ւր
հաստատուեցան. — Ո՞րն է բուն Հայոց Ա. քաղաւոր:

Ը Ն Յ Ե Ր Ց Ո Ւ Մ

Ա. Ռ. Ա. Ս. Պ. Ե. Լ. Ն. Ե. Բ.

Հաղարատը տարիներու ընթացքին մէջ, երբ հետզհետէ կը
կազմակերպուին ազդերը, իրենց տոկոսն, յարատեւ աշխատութեամբ
ու խելքով, համեմատաբար աւելի ապահով վիճակ մը կ'ունենան,
կ'սկսին իրենց Ազգի ու Հայրենիքի շատ հեռուոր անցեալով հետա-
քերթուել:

Անոնց իւրաքանչիւրին մէջ հետաքերթութիւն մը կ'արթննայ
հասկնալու թէ ե՞րբ և ո՞ր տեղէն յառաջ եկած է իր ազգը, որո՞նք
եղած են իրենց նախահայրերը ի սկզբան իրենց հայրերն ի՞նչ վիճակի
մէջ գտնուած են:

Բոլոր ազգերու նախահայրերն ալ իրենց մասին յիշատակարան
մը թողած չեն, որովհետեւ անոնք ո՛չ գիր ունէին և ոչ ալ այդպիսի
բաներու վրայ կը խորհէին:

Եւ որովհետեւ ունէին յիշատակարան չի կար, մէն մի ժողովուրդ
իր երեւակայութեամբ կը ջանար իր նախահայրերու և իր Հայրենիքի
մասին զանազան պատմութիւններ հնարել, հիւսել և սերունդէ սե-
րունդ քերականացի աւանդել:

Յաճախ այս աւանդութիւնները զուրկ էին ո՛ր և է ճշմարտու-
թենէն: Անոնք պարզապէս վառ երեւակայութեամբ յօրինուած էին

և կամ ու է իրական դէպք երեւակայութեամբ կը գունաւորէին այն
ատիժան որ չփազանց կը հեռանար ճշմարիտ պատմութենէն:

Մարդիկ առհասարակ աշխատէին կը կարծէին թէ հաշարաւոր
տարի առաջ ապրող մարդիկ իրենց պէս կեանք կը վարէին:

Այս եղանակաւ յերկրուած պատմութիւնները կը կոչուէին
առասպելներ: Ամէն ժողովուրդ թէ՛ իր ազգի ծագման և թէ անոր
չատակ ժամանակներու մասին շատ առասպելներ հիւսած է: Այս
առասպելներու շարքէն են Հայկի, Արամի, Արայ Գեղեցիկի և այլ
մասին պատմութեանը զոր մեղի հաղորդած է Մովսէս Խորենացի:
Հայ պատմիչը՝ հաւաքելով ու կազմելով ազգային աւանդութիւն
ներէ, երգերէ, զրոյցներէ ու առասպելներէ:

Հայկ, Արամ, Արայ, Տիգրան ու Վահագն անունով հերոսներ
դիւցազներ անկասկած եղեր են: Ժողովուրդն ատոնց անունին շուրջ
խտացուցած է իր իշխաններուն, թագաւորներուն դարաւոր կռիւ-
ներն Ասորեստանի հետ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

8. ՏԻԳՐԱՆ Ա. ԵՐՈՒՍԱՆԴԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Բանուկ նամբայն՝ փոփ, անկողն
նամբայն՝ փուռ»:

Արայի մահէն ետք Հայերն

Հայերն ահաբալու երկար ատեն Ասորեստանցոց հալ-
իւննց դրացիներուն կատու մնացին, մինչև որ Պարսի-

հետ միանալով՝ կրցան թօթափել

անոնց լուծն ու անկախութեան տիրանալ:

Հետզհետէ Հայաստանի սահմաններն ընդարձակուած
էին ու ժողովուրդը բազմացած էր: Հայերն ազատ ու
անկախ դառնալով՝ կրցան ստեղծել բաւական զօրա-

ւոր պետութիւն մը՝ դրացիներուն պատկառանք ազդե-
լու չափ:

Եղաւ ատեն մը որ դրացի թագաւորները Հայոց
թագաւորներէն կը սարսափէին:

ՏԻԳՐԱՆ Ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Հայկազուն թագաւորներու մէջ
Զինուորական նոր ամէնէն նշանաւորն եղաւ Տիգրան
կարգ ու կանոն երուանդեան:

Մինչև Տիգրան Ա. Հայոց բա-
նակը թէ՛ թուով քիչ և թէ անկանոն ու անկարգ էր:

Բանակին զէնքն էին աղեղ, նիզակ, Տեգ, գեղարդ պարսափար: Տիգրան այդ բոլորն ալ կը փոխէ:

Տիգրան հետեւակ զինւորին ու հեծելազօրքին թիւ կը շատցնէ, բանակին մէջ կարգ ու կանոն կը մտցնէ և իւրաքանչիւր զինւոր կը զինէ տէգէն ու նիզակէն զատուրով, սակրով և զինւորներուն կը հագցնէ երկաթէ շապիկ—լրահ: Եւ որպէս զի թշնամոյն նետերէն, նիզակներէն ու սուրերէն պաշտպանուիլ կարենան, զանոնք կը զինէ պղնձէ վահաններով ալ:

Տիգրան այս կանոնաւոր բաշտոյց դրացիներուն նակի գլուխն անցած՝ քանի մը մասնազօրքներ պատերազմ կը մղէ դրացի պետութիւններու դէմ ու հաջակաւ կը հանդիսանայ: Ասոնցմէ ոմանք կը փախաբէին Տիգրանի հետ բարեկամանալ և անոր ուժերէն օգտուելով խորտակել իրենց թշնամիները: Ուրիշներ ալ կ'զշարէին անոր յաջողութեան վրայ ու կը ջանային կործանել Հայոց թագաւորութիւնը:

ՏԻԳՐԱՆԻ ՈՒ ԱԺՏԱՀԱԿԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Երուանդեան Տիգրանի օրով Աթափակ ու Կիւրոս Հայոց դրացի ուժեղ ու մեծ պետութիւններն էին արեւելքը՝ Մարասան ու հարաւային արեւելքը՝ Պարսկաստան: Մարաստանի թագաւորն էր նախանձոտ ու կասկածոտ ծերունի Աթափակ, Պարսկաստանի թագաւորն ալ էր երիտասարդ ու կտրիճ Աքիմենան: Կիւրոս՝ Աթափակի թոռը:

Կիւրոս չափազանց կ'ատէր իր պապը, մինչև անգամ կը մտածէր խել անոր թագաւորութիւնը: Ուստի՝ կը բարեկամանայ ու դաշինք կը կնքէ Տիգրանի հետ:

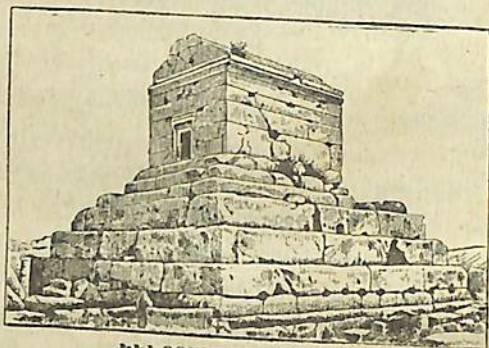
ՊԱՐՍԻԿ ՌԱԶՄԻԿՆԵՐ

Այս դաշնագրութիւնը ծանր Աթափակի երազը կասկածներու մէջ կը ձգէ ծերունի Աթափակը: Չափազանց մտածելէն՝ դիշեր մը դարհուրելի երազ մը կը տեսնէ: Անմիջապէս նոյն դիշերը կը հաւաքէ իր խորհրդականներն ու գիտնականները, և յուզուած՝ կը պատմէ իր երազը սապէս:

«Հայաստան կը գտնուէի: Ասոր բարձր ու ձիւնապատ լեռներէն մէկին գագաթը նստած էր գեղեցիկ կին մը ուրկէ ծնան երեք կտրիճ: Առաջինն առիւծի վրայ հեծած՝ արեւմուտք թռաւ, երկրորդն ընձի վրայ նստած՝ հիւսիս սլացաւ, իսկ երրորդն ահագին վիշապ մը սանձած՝ ուղղակի արշաւեց տէրութեանս վրայ: Այդ միջոցին ես ու ձեզմէ շատերը միասին պալատին տանիքին վրայ աստուածներուն զոհ կը մատուցանէինք ու խունկ կը ծխէինք: Յանկարծ վիշապի վրայ նստողը խոյացաւ

տանիքի վրայ և կ'ուզէր աստուածները ջարդ ու փշուր
ընել: Ես զայրացած՝ յարձակեցայ անոր վրայ: Կատա-
ղորէն կռուեցանք նախ նիղակով, յետոյ սրով ու զա-
նազան զէնքերով: Ես յաղթուեցայ ու ինկայ:

Խորհրդականներէն շատերն ե-
րազը զանազան կերպով կը մեկնեն,
Սիգրան կը յաղրէ Աժտահակի
բայց ետքը համամիտ կը գտնուին
Աժտահակի որ արդարեւ Հայոց ու
Պարսից կողմէ վտանգ կը գուշակէր Մարաստանի թա-
գաւորութեան: Աժտահակ Տիգրանի քոյրը՝ Տիգրանուհի
կնութեան կը խնդրէ և կը յաջողի: Աժտահակ մէկ կող-
մէն կը պատրաստուի և միւս կողմէն Տիգրանուհին պա-
ղեցնել կ'ուզէ իր եղբորմէն որ անոր ձեռքով յանկար-
ծակի բերէ Հայոց թագաւորը:

ԿՐԻՐՈՍԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆԸ

Աժտահակ պատգամաւոր կը զրկէ Տիգրանի և զայն
կը հրաւիրէ սահմանը՝ անձամբ տեսակցելու պատրուա-
կաւ: Տիգրան իր Տիգրանուհի քոյրմէն գաղտնի իմացած
ըլլալով Աժտահակի նպատակը՝ բաղձաթիւ զօրքերով կը
յարձակի Մարաստանի սահմանը: Հոս օգնութեան կը

հասնի իր դաշնակից Կիւրոսը: Կուռի տաք միջոցին
Տիգրան կը սլանայ Աժտահակի վրայ ու նիղակի հար-
ուածով կ'սպաննէ Աժտահակը:

Աժտահակի անկումով կը կործանուի Մարաստանի
քաղաւորութիւնը: Տիգրան շատ գերի կը բերէ Հայաս-
տան: Ասոնք կը բնակին Մասիս լեռան արեւելեան կողմը
և կը կոչուին Վիշապագունի կամ Մուրացանի:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Արայի մահէն ետք Հայերն որո՞նց հարկասու մնա-
ցին. — Ի՞նչպէս անկախութիւն գտան. — Հայաստանի
սահմանը հետզհետէ ի՞նչ եղած էր. — Հայերն ազատ ու
անկախ ըլլալով՝ ի՞նչ դիւրստացան. — Հայկազանց
մէջ ո՞վ եղաւ նշանաւոր թագաւոր. — Հայոց բանակն
ի՞նչ վիճակի մէջ էր. — Որո՞նք էին բանակին զեմ-
բերը. — Տիգրան բանակին մէջ ի՞նչ կարգ ու կանոն
մտցուց. — Տիգրան այս բանակով ինչե՞ր բրաւ. —
Դրացիներէն ոմանք այս զօրութենէն պատկառելով՝
ի՞նչի փափաքեցան. — Ուրիշները. — Տիգրան Ա.ի
օրով որո՞նք էին Հայոց դրացի հզօր տերութիւնները.
— Ո՞վ էր Աժտահակ. — Կիւրոսը. — Կիւրոսը զո՞վ
կ'ատէր եւ ի՞նչ կը մտածէր. — Որո՞նք հետ դաշինք կը
կնէին. — Այս դաշնագրութիւնով ի՞նչ բրաւ Աժտահակը.
— Ի՞նչո՞ւ երազ կը տեսնէ. — Որո՞նք եւ ե՞րբ կը պատմէ
երազը. — Երազին մէջ ի՞նչքէն տեսնէր էր. — Երեք
կտրիկներէն ո՞րն արեւմուտք բռաւ. — Երկրորդն ո՞ւր
սլացաւ. — Երրորդն ի՞նչի՞ վրայ նստած եւ ո՞ւր ար-
եւելաց. — Այդ միջոցին որո՞նք զոհ կը մատուցանէին
աստուածներուն. — Ո՞վ կը յարձակի ու չարաչար կը

յաղթուի . — Որո՞նք մեկնեցին երազն եւ ի՞նչպէս . — Ո՞վ ճիշդ մեկնեց երազը . — Ամսահակ զո՞վ եւ ինչո՞ւ կնութեան կ'ուզէ . — Տիգրանուհի ինչե՞ր կը հաղորդէ եղբօրը . — Ամսահակ զո՞վ կը հրաւիրէ Մարասան . — Ինչո՞ւ . — Տիգրան ի՞նչպէս կը մեկնի Մարասան . — Ո՞վ կը հասնի Տիգրանի օգնութեան . — Կռուի մեջ ի՞նչ մեծ եղելութիւն կը պատահի . — Ամսահակի անկումով քաղաքական ի՞նչ մեծ փոփոխութիւն յառաջ կուգայ . — Ո՞ր ցեղը Վիգապագունք կամ Մուրացանք կը կոչուի :

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՃԱԿԸ ՏԻԳՐԱՆ Ա.Ի ՕՐՈՎ

Տիգրան Ա.ի օրով Հայ ժողովուրդը կ'սկսի սերտ յարաբերութիւն մշակել դրացի ազգերու հետ որով կը զարգանայ Հայոց Իմացական ու Տնտեսական վիճակը :

Տիգրան Ա.ի օրով Հայաստանի մէջ Արամի տառնէն աւելի կը ծաղկին Խաշնարածութիւնն ու Հողագործութիւնը, Արհեստներն ու Առեւտուրը : Արդէն ժամանակի ընթացքին մէջ շատցած էին քաղաքներն որոնց մէջ կը բնակէին Տէրութեան պաշտօնեայները, զինւորականները, վաճառականներն ու արհեստավարները :

Քաղաքներու կեանքը հետզհետէ զարգանալով՝ քաղաքացիներու ընտանեկան ու ընկերական պայմաններն ալ կը փոխուին ու մարդիկ կ'սկսին շփել ու փառքաւ ապրիլ, միշտեւ գիւղացիներն որ ժողովրդին միջոց ու ամէն տեղ մեծամասնութիւնը կը կազմեն՝ անկէ ետքն ալ կը շարունակեն գեւ երկար ատեն ապրիլ պարզ՝ նահապետական կեանքով :

Յոյն պատմագիր մը՝ Քսենոփոն Տիգրանի ատեն Պարսկաստանէն դարձին Հայ գեղացիներու քով հիւր իջած էր : Անիկա կը պատմէ թէ Հայոց այն աստեղծած գեղջուկ բնակարանները գեղատեսիլ էին ինչպէս որ մինչև այսօր ալ Հայաստանի մէջ շատ տեղեր տուներն այնպէս են : Իսկանները ջրհորի բերաններու նման թէն նեղ ու բարձր էին, բայց տուներուն ներսն ընդարձակ էր : Այդ դռները միայն տնտեսներու համար կը բանային, իսկ իրենք՝ մարդիկ երդիքի նստողութիւններով ներս կը մտնէին ու դուրս կ'ելլէին :

Բնակարանները թէն մէկ կտուրի տակ ու մէկ բաժանումով, սակայն իսկապէս երեք պէտքի յատկացուցած էին, մէկ կողմը՝ անասուններու, այսինքն՝ պարզապէս ախոռ, միւս կողմը՝ ցորենի, գարիի, հաճարի, ձաւարի, նաև ոգելից բմպէրներու, այսինքն՝ աւրարներ, իսկ ծառած մասն ալ մատոյց բնակարան էր :

Քսենոփոնն ու իր ընկերները սիրալիր ընդունելութիւն մը գտան Հայ գեղացիներէն : Հայ գեղացիներն անոնց կը հանէին ճոխ սեղան՝ առատ ու ընտիր կերակուրներով : Սեղաններուն վրայ անպակաս էին դառի, ուլի, հորթի ու հաւի միս, ցորենի ու գարիի հաց, նաև ընտիր զինի :

Հայաստանի ընդարձակ ու բարեբեր գաւառները շատ կը նպաստէին Հողագործութեան զարգացման ու Հայ գեղացին կ'առնայ առատ բերք, դաւարագեղ ու հովասուն հովիտներն ու մարգագետինները հրաշալի արօտավայր են որոնց վրայ կ'արածեն երամբներով ձի, ջրբ, կով, գոմէշ, ոչխար, այծ եւն :

Տիգրան Ա.ի օրով Հայաստանի մէջ արդէն ծանօթ էին հանքերը : Հայաստանի հիւսիսային արեւմտեան կողմն առատութեամբ կը գտնուէր աղ, հարաւային ու հարաւային արեւմտեան կողմերն ալ՝ պղինձ, երկաթ ու մինչև իսկ ոսկի :

Հայերն իրենց արտագործութիւնները կ'առնածէին օտար երկիրներ ու անկէ կը ներմուծէին զանազան ապրանքներ—ոսկի, արծաթ, քանկաղին ֆաբր, ընկիր կտակերէն, այլ եւ այլ ներկիր ու գործիքներ :

Հայոց մէջ նախ կը զարգանայ մաւաքային առեւտուրը գրաստներու միջոցաւ, իսկ յետոյ Գեղարկունը : Ասոր շատ կը նպաստեն Հայաստանի մեծ գետերը : Հայերն ատոնց վրայ նաւարկելով՝ կը հասնէին մեծ ու հեռաւոր ծովերը . — Կոստ ու Երասի գետերով՝ Կասպից՝ ծովուն, ձորոխով՝ Սև ծովուն*, Եփրատ ու Տիգրիս գետերով՝ Պարսից ծոցին*, Անիցմէ գտն Հայ վաճառականը կ'երթար մինչև Միջերկրական ծովու եզրերները :

Հին ատեն Հայաստանի մէջ նաւերուն կողերն ուռնէիններ կը շինէին ու յետոյ դրոնէ մարմով կը պատէին : Նաւն ո՛չ «նաւառաջ» ունէր, ոչ ալ «թելք», այլ վահանի նման բոլորչի էր եւ նաւարկելու համար՝ երկու մարդիկ կը թիովարէին : Մէն մի նաւի մէջ կար էշ մը, իսկ մեծերուն մէջ՝ մէկէ աւելի : Երբոր նաւն որոշուած տեղը հասնէր ու ապրանքը ծախէին, ինչպէս նաև անոր վրայ նստելու յարմարութեան համար թափուած յարգը, մնացած մարմերն ալ կամ կը ծախէին եւ կամ էշերու վրայ բարձած՝ Հայաստան կը գառնային : Ստիպուած էին այդպէս ընել, որովհետեւ գետն ի վեր չէին կրնար նաւարկել :

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Ի սկզբան մարդիկ ո՛չ որոշ բնակարան և ոչ ալ հայրենիք ունէին, և իրենց սպրուաւոր միջոցները հոգալու համար՝ ոտիպուլուած էին շարունակ տեղէ տեղ փոխուիլ, տնվերջ ճամբարդել: Հարկաւ ճամբարդել գիտար էր այնպիսի ատեն, երբ դեռ ո՛չ միայն հիմակուան երկաթուղիներն ու խճուղիները չկային, այլ և մարդիկ անասուններն ալ ընտելացուցած չէին որ անոնց օգնութեամբ այս ու այն կողմը թափառէին:

Այսպիսի պայմաններու մէջ մարդիկ նախամեծար պիտի համարէին անմատչելի լեռներէ հեռու, տափարակ դաշտագետիներու և անտառախիտ հովիտներու մէջ, գետերու և ծովերու եղբրքներն ագրել, որպէս զի դիւրին ըլլար ոտնով մէկ տեղէն միւսն երթալ: Ոտքով ալ հեռու տեղեր չէին կրնար երթալ, կամ եթէ երթային, այդ ճամբարդութիւնն ամբողջ ամիսներ ու տարիներ կը տեւէր:

Ոտքով ճամբարդելու գիտարութիւններէն մարդ կ'ազատի միայն այն ատեն, երբ հնար կը գտնէ ջրի վրայէն ուղեւորել, այսինքն երբ Նաւարկութեան կը վարժուի:

Բնական է թէ գետերու և ծովերու եղբրքի մօտ սպրող մարդիկ վաղուց նկատողութեան առած ըլլալու էին թէ ի՛նչպէս քարն ընկղմելով՝ ջրի տակը կ'երթար, իսկ ընկղմած փայտը ջրի երեսը կը մնար ու կը լողար:

Այդպիսի չէր բաւեր Նաւարկութեան դիւանին. պատահած է որ ջրի մէջ ինկած մարդը խեղդուելէ ազատուելու յոյսով ծփացող գերանէն բռնած՝ հոն տեսած ըլլայ թէ ինք չ'ընկղմիր, այլ գերանի հետ կը լողայ:

Այս պարագայն արդէն ինքնին բաւական էր որ մարդ ուրիշ անգամ գիտամբ գետի մէջ գերան ձգէր ու ինք ալ վրան նստած՝ ջրի հոսանքէն ուրիշ տեղ մը փոխադրուէր:

Ծփացող գերանը պէտք եղած տեղն և ուղած ատեն դետափին մօտեցնել մեծ հնարագիտութիւն մը չէր պահանջեր: Գերանի վրայ նստած մարդը ձեռքը երկար փայտի ձող մը ունենալու էր որ անոյ ծայրը գետին յատակին մօտենար:

Մէյ մը որ այդպէս ջրի վրայ ճամբարդելու հնարքը կը գտնէ, ա՛լ մարդուն գիտար չէր այդ միջոցը հետզհետէ կատարելագործել: Քանի մը գերաններ իրարու կը կապէ, որպէս զի թէ՛ ինք չ'ըջուի և թէ՛ քանի մը հոգի միասին կարենան անոր վրայ կենալ:

Այսպէս՝ մարդ կը հնարէ Լասանան որ ցարդ շատ տեղեր կը գործածուի:

Լասաով ծովու վրայ երբ կը ճամբարդէին, մարդիկ նկատեցին թէ հով ելած ատեն լատն անոր ուղղութեամբ աւելի արագ կը պլանար: Ահա մարդ յղացաւ Առագաստի գաղափարը:

Իբրեւ առագաստ նախ կը գործածեն մեծամեծ ծառերու հասակեղենները, կենդանիներու մորթերն ու յետոյ այսօրուան ամուր քթանը:

Լատն իր ձեռով ու կողմով շատ անյարմար էր թէ՛ ղեկավարելու և թէ ուղած ձեռով շարժելու: Մարդիկ կ'ստիպուին աւելի կատարելագործել իրենց հնարած նաւը: Կը խորհին ծառի հաստ փայտը փորել կամ՝ այրել՝ տաշտի ձեւ տալ և անով ճամբարդել: Ոգետրուած իր հնարած գիւտով՝ տարիներ կ'աշխատի մինչև որ տաշտաձեւ մակոյկն երեւան կը բերէ:

Մակոյկն ու առագաստանաւը հնարելէ ետք մարդիկ կը հնարեն նաև քիւրն որով կը թիւփարեն հովին հակառակ ուղղութեամբ ճամբարդելու ատեն:

Նաւ ետքն է որ մարդիկ ուրիշ միջոց ալ կը գտնեն ջրի վրայ նաւարկելու: Երբ անոնք կը սորվին անասուններու մորթէն ձիկ պատրաստել փչելով ուռեցուցած տիկերն իրարու կապելով՝ յառաջ կուգայ սկանաւը: Զանոնք ջրին երեսը կը թողուն և իրենք ալ վրան նստած՝ թիկերով կը նաւարկէին:

Հին ատեն Հայերը սկանաւով կը ճամբարդէին Հայաստանի գետերուն վրայ:

9. Վ Ա Հ Ա Գ Ն

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Ա Մ Ք

«Մարդ ինկած Ասուած մըն է:»

Հայ ժողովուրդն իր քանի Ազգային դիւցազներ մը դիւցազներն ու թագաւորներն իրենց մահէն ետք վաղուց աստուածացուցած ու պաշտած էր: Այդպիսիներէն մէկն եղած է Երուանդեան Տիգրանի կրտսեր որդին Վահագն: Իր հօր ողջութեան ատեն Վահագն զանազան պա-

տերազմներու մէջ ցոյց տուած քաջագործութիւններով
մեծ համբաւ ստացած էր և զբաւած էր ժողովրդին ու
ցեղապետներուն սիրտը, այնպէս որ Ազգային ղեկավար
ներու* կարգը կը դասուի:

Վահագն յաղթապանծ կռիւ կը մղէ Մարաստանէն
գաղթած Աստանակի ցեղին դէմ:

Վ.Ա.ՀԱԳՆ

Վահագնի օրերը Հայերը կը
Հայոց պաշտամունքը պաշտէին Երկիրն ու Երկիրը
Գեղեցիկ ու Քաջ մարդիկը: Ամէն
պաշտու Մադող Արեւուն կ'երկրպագէին ու կ'աղօթէին

զայն համարելով բոլոր բարիքներու պատճառը: Ուստի
անոնք իրենց շատ յարգելի ու սիրելի ղեկավարները —
ինչպէս Վահագն— կը բաղդատէին Արեւ-աստուածին հետ:

«Գողթան երգիչները» մոռ-
Վախագնի ծնունդը նալով Վահագնի մարդկային ծը-
նունդը՝ այսպէս կ'երգէին. «Յաւի
մէջ էին երկինքը, երկիրն ու ծիրանի ծովը: Կարմիր ե-
ղեգնիկ մը որ ծիրանի ծովուն մէջ էր՝ ծուխ ու բոց
կ'արձակէր. այդ բոցին մէջէն պատանհակ մը կը վաղէր.
անոր մազերը կրակ էին, մօրուքը բոցեղէն ու աչքերը
մէյմէկ արեգակ:»

Վահագն օր մը Ասորեստան կ'երթայ և
Յարդող այն տեղի Բարչամ աստուածին յարդը գող-
նալով՝ երկնքի երեսը կը վախճի: Բայց սաս-
տիկ աճապարելէն՝ յարդը կը թափթփի երկնական արին
վրայ. ասոր սպիտակ հետքը կը տեսնուի երկնքի երեսը
և կը կոչուի Յարդողի = Դարմանգողի ճամբայ զոր Աշ-
խարհագրութեան մէջ Ծիրկաթին կ'անուանենք:

Հայերն Աշտիշատի մէջ շինած էին
Մոյ Սուրբան Վախագնի մեհեանը. հոս կը գտնուէր
Ս. Կարապետ նաև Վահագնի պղնձէ կուռքը:

Տարուան մէջ որոշուած օրեր Հա-
յաստանի ամէն կողմերէ հազարաւոր մարդիկ ուխտի
կ'երթային հոն և անկէ կը խնդրէին առողջութիւն, քա-
ջութիւն, քաղցր ձայն ու ամէն տեսակ բարիք:

Վահագնի մեհեանին մօտերը հիմայ կը գտնուի Մշոյ
«Սուրբան» Ս. Կարապետ վանքն ուր նմանապէս ուխտի
կ'երթան Հայերը՝ նոյն բարեմասնութիւնը խնդրելու:

Վահագնէն սերած է Վահուդեանց քուրմ-նախա-
բարութիւնը:

Դ Ա Ս

Թելադուրեամբ

Հայ ժողովուրդը զորո՞նք իրենց մահէն ետք աստուածացուցած ու պաշտած է. — Վահագն ո՞վ էր եւ որոնցմե՞ էր. — Վահագն ինչո՞ւ Ազգային դիւցազներու կարգը դասեցաւ. — Հայերը Վահագնի օրով ինչե՞ր կը պաշտէին. — Ե՞րբ եւ որո՞ւ ի՞նչ կը համարէին. — Զորո՞նք կը բաղդասէին Արեւուն հետ. — Գողթան երգիչներն ի՞նչպէս կ'երգէին Վահագնի ծնունդը. — Ինչո՞ւ. — Որո՞նք ցաւի մէջ էին. — Կարմիր եղեգներին ո՞ւրկէ ի՞նչ կ'արձակէր. — Պատանիկն ո՞ւրկէ կը վազէր. — Մազերն ինչե՞ր էին. — Մօրո՞ւք. — Աչքե՞ր. — Վահագն Բարեամի ի՞նչը կը գողնայ. — Ո՞վ է Բարեամ. — Յարդն ի՞նչ կ'ըլլայ. — Ինչո՞ւ. — Ի՞նչ կը կոչուի Յարդգողի ճամբայն. — Ուրիշ ի՞նչ անուններ ունի. — Ինչո՞ւ. — Ի՞նչ աւանդութիւններ գիտէ այս մասին. — Ո՞ւր էր Վահագնի մեհեանը. — Կուռքն ինչե՞ր շինուած էր. — Հայերն ե՞րբ եւ ո՞ւր ուխտի կ'երթային. — Ինչե՞ր կը խնդրէին Վահագնէն. — Վահագնի մեհեանին տեղ ճիմայ ի՞նչ կը գտնուի. — Հայերը Ս. Կարապետէն ինչե՞ր կը խնդրեն. — Որո՞նք սերած էին Վահագնէն:

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

ՆԵՆԵՍԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մեր նախնիք ո՛չ միայն մարդու կերպարանքով կուռքեր շինած ու զանազան իրեր աստուած պաշտած են, այլեւ երբեմն աստուածասցուցած են այնպիսի մարդիկ որոնցմէ ոմանք նշանաւոր հանդիսացած էին իրենց գեղեցիկութեամբ, քաջութեամբ և ուրիշներ ալ իրենց

գաժան ու ահռելի բնաւորութեամբ: Այնպիսի մարդիկ ընդհանրապէս կ'ըլլային ցեղի մը կամ ազգի մը գիւցաղն նապաստանները, զօրապետները, իշխաններն ու թագաւորները: Եւ որովհետեւ մարդիկ այնպիսիներէն սաստիկ կը վախնային ու կը սարսափէին, անոնք պաշտամունքի առարկայ դարձան:

Ինչպէս որ աստուածներուն կը վերագրէին այնպիսի յատկութիւններ որ միմիայն մարդոց յատուկ են, այնպէս ալ այդպիսի մարդոց կ'ընծայէին այնպիսի գերբնական յատկութիւններ զորոնք միայն մարդոց երեւակոյութեամբ աստուածները կրնային ունենալ:

Մարդիկ չէին կրնար հաւատալ թէ քաջ, անվեհեր, գիւցաղն, նաեւ դաժան, ահողոք ու ահռելի իշխաններն ու թագաւորները կը մեռնէին սովորական մարդոց պէս և կը դադրէին գոյութիւն ունենալէ: Նորիպէս չէին կրնար հաւատալ թէ այդ կարգի մարդիկ սովորական մարդոց պէս ծնած էին, այլ կը կարծէին թէ անոնք անպատճառ ծնած էին կամ Արեգակէն, կամ Ժողէն և կամ՝ բնութեան ուրիշ տարրէ մը:

Այդպիսիներու մահէն ետքն ալ մարդիկ իրենց վառ երեւակայութեամբ հազար ու մէկ առասպելներ կը հիւսէին ու կ'աւանդէին սերնդէ սերունդ:

10. ՄԱԿԵԴՈՆԵԱՆ ՈՒ ՍԵԼԵՒԿԵԱՆ ԻՇՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒՄՔ

«Բնացող աղուէսը հաւ չի կրնար որսալ:»

Վահագնի յաջորդներէն էր Մեծն Աղեմաւոր Վան որ կը նորոգէ Շամիրամա կերտ քաղաքն և իր անունով կը կոչէ Վան: Ասոր յաջորդն էր Վահե որ 30,000 հետեւակ և 7,000 հեծելազօրքով Պարսից Դարեհ թագաւորին օգնութեան կ'երթայ Մեծն Աղեքսանդր Մակեդոնացոյ՝ թագաւորին դէմ: Վահէ կը մեռնի պատերազմի մէջ ու 330ին Հայաստան կ'իյնայ Մակեդոնացի աշխարհակալին ձեռքը:

Մեծն Աղեքսանդր կը տիրէ Հայաստանի միայն Հարաւային ու Արեւմտեան նահանգներուն: Հիւսիսային Հայաստանի (Կուր^ք ու Երասխ գետերու) մէջ կային անկախ Հայ իշխաններ:

ՄԵՏՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ

Հարաւային Արեւմտեան Հայաստան շարունակ պատերազմի մէջ էր. նախ կ'իշխէ Աղեքսանդրի կողմէն Միհրան Հայ իշխանը, յետոյ չարսիրտ Պտղոմեոս՝ որ հալածելով Արշաւադդ Հայ իշխանը՝ կը նուաճէ Հայաստանը:

Հայաստան 301ին ըստին կ'իյնա՝ Հայաստան՝ անկախ նայ Ասորոց Սելեւկեան^ք թագաւորներուն: Սելեւկեանները Հայաստանը կը կառավարեն Հայ իշխաններու ձեռքով. ասոնց մէջ նշանաւոր եղաւ Արշաէս: Ասիկա կը պաշտպանէ ու կը զարգացնէ Արհեստները, Առեւտուրն ու Հողագործութիւնը:

Արտաշէս օգուտ քաղելով Սելեւկեանց տկարութենէն՝ Հայաստանը կ'ազատէ անոնց լծին տակէն և կ'ըլլայ Հայոց թագաւոր: Ասոր օրով էր որ Կարգեղոնացոց^ք հանձարեղ զօրավարը՝ Աննիբալ կը փախչի Հայաստան Արտաշէսի քով: Արտաշէս Աննիբալի խորհրդով Երասխ ձախ եզերքը կը հիմնէ Արշաւադ^ք քաղաքը (189):

Արտաշէսի յաջորդ Արշաւադդի Հայերը կը դիմեն Թուրքիենէն ձանձրացած՝ Հայերը Պարթևներուն կը դիմեն Պարթևներուն՝ որ հետըզհետէ կը յառաջանային դէպի Արեւմտեան Ասիա: Պարթևները կ'ընդունին Հայոց առաջարկը, կուգան ու Հայաստան իրենց գերիշխանութեան կենթարկեն:

Դ Ա Ս

Թելադուրեամբ

Ո՞վ էր Վահագնի յաջորդը. — Ի՞նչ ըրաւ. — Ո՞վ էր Վահէ եւ որո՞ւ օգնութեան գնաց. — Աղեքսանդր Մակեդոնացին որո՞ւն վրայ կը յարձակէր. — Վահէ ի՞նչ եղաւ. — Հայաստան որո՞ւն ձեռքն ինկաւ եւ ե՞րբ. — Մեծն Աղեքսանդր Հայաստանի ո՞ր մասին տիրեց. — Հայերն ո՞ր կողմերն անկախ մնացին. — Հայաստանի ո՞ր մասը շարունակ պատերազմի մէջ էր. — Աղեքսանդր զո՞վ իշխան կարգեց Հայաստանի. — Պտղոմեոս զո՞վ հալածեց եւ ի՞նչ ըրաւ. — Սելեւկեանք ե՞րբ տիրեցին Հայաստանի. — Սելեւկեանք ի՞նչպէս կը կառավարէին Հայաստանը. — Ո՞վ եղաւ նշանաւոր ասոնց մէջ. — Արշաէս իշխանն ինչե՞ր պաշտպանեց ու զարգացուց. — Ո՞վ ազատեց Հայաստանը. — Ո՞վ էր Աննիբալ եւ ո՞ր փախաւ. — Արշաէս Աննիբալի խորհրդով ի՞նչ ժամեց եւ ե՞րբ. — Հայերն ինչո՞ւ եւ որո՞նց դիմեցին. — Ո՞րո՞նք ընդունեցին եւ ի՞նչ ըրին:

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ ՈՒ ԱԶԱՏՆԵՐ

Մարդկային ցեղերն առհասարակ վաղուց ի վեր միշտ թշնամական յարաբերութեան մէջ են իրարու հետ: Ի օկզաւն ժարդի իրար կ'որսային ճիշտ այնպէս, ինչպէս կ'որսային գաղաններն ու կենդանիները:

Եւ որովհետեւ այս ցիղի պատկանող մարդիկ բոլորովն կը նկատէին այն ցեղի պատկանողները, կ'աշխատէին զիրար բնաջինջ ընել:

Մարդիկ բնաջինջ կ'ընէին զիրար իրենց սպորուսն ա՛յլ աւելի ապահովելու համար: Անոնք վախճալով թէ բնութեան բերքերը որքան պատուհները, արմաթները, ձկները, և ըն. չեն կրնար ամէնուն բաւել իրար կ'սպաննէին, որպէս զի իրենք աւելի հանգիստ կեանք վարեն և միմիայն զուարճալի ժամանց մը վայելեն: Գերիներն էին որ կը պահէին ու կը խնամէին ընտանի անասունները, կը հերկէին ու կը մշակէին հողը և կը կասարեին առօրին բոլոր գործերը: Արդիւ ժէն գերիներուն զէնք կրել և պատերազմի երթալ Այդ փառքը միայն ազատներուն վերապահուած էր:

Այդպէս ահա մարդկային ցեղերու մէջ կազմուեցաւ երկու դասակարգ՝ ազատներ ու ստրուկներ:

Ստրուկները նոյն իսկ մարդ չէին համարուեր: Զանոնք չէին սպաններ, որպէս զի բնաջինջ չըլար Աշխատող մարդը: Իսկ եթէ պատահէր որ ստրուկը սպաննէին, յանցանք չէր համարուեր:

Ստրուկներու աշխատութեամբ Հողագործութիւնը, Խաշնարածութիւնը, նաև արհեստները շատ ծաղկեցան ու զարգացան: Այն ցեղերն ու ազգերն որ շատ ստրուկներ ունէին՝ ամէնէն հարուստները կը համարուէին:

Ստրուկներն առեւնօք ա՛յնչափ կարեւորութիւն ստացան որ սկիզբն առեւտուրի նիւթ դառնալ: Վաճառականներն իբրև ապրանք կ'առնէին ու կը ծախէին ստրուկները: Այս հակամարդկային առեւտուրը կը կոչուէր Գերիւխանառութիւն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՈՐԻՐԸ

Հայաստանի Ժողովուրդը քանի մը դասակարգի բաժնուած էր՝ Հայաստանի ամբողջ հողն ու կալուածները թագաւորին, նախարար-

ներուն ու անոնց ազգականներուն սեփականութիւն էին: Սեփականութիւնը ժառանգարար զաւակէ զաւակ կ'անցնէր:

Բոլոր մեծ ու փոքր հողատէրները Հայաստանի Ազնուական դասը՝ ազատները կը կազմէին: Անոնք կը կոչուէին Ազատներ: Ժողովրդին մնացած մասը — ստրուկ արհեստաւորներն ու վաճառականները հողատէր չէին և կը կոչուէին ոչ-ազատներ՝ հայաստանի:

Ազատներու դասակարգին կը պատկանէին նաև Քուրմերն որ նոյնպէս ունէին իրենց սեփական կալուածները: Սեփական կալուածներէ զատ քուրմերը կը վայելէին նաև տաճարներու յատկացում և կալուածներու եկամուտները: Թէ՛ քուրմերուն և թէ՛ տաճարներու պատկանած կալուածներն ապահովէին էին:

Ստրուկները գիւղաբնակ հողագործներն էին: Ստրուկներն էին որ թէ՛ աղատորեաններու և թէ՛ քուրմերու բոլոր հողերը կը մշակէին և առոր փախարէն վարձք մը կ'ստանային: Ստրուկները աղանաւակներու անտէրքը՝ բայաններն էին:

Արհեստաւորներն ու վաճառականները քիչ մը աւելի բարձր էին կը վայելէին և մեծ մասամբ կը բնակէին քաղաքներու մէջ:

Հողատէր աղանաւակները կը պաշտպանէին ստրուկները արհեստաւորներու և վաճառականներու զեղծութիւնէն:

Ա. ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ԴԻԻՑԱԶՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ, ԽԱԼԴԵԱՆՔ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՔ

Մեր ազգին հիմնադիրն է Հայկ նահապետ որ նոյն նահապետի թոռներէն էր: Հայկ չուզելով հնազանդիլ Բել բռնաւորին՝ ազատութեան համար անոր հետ կը կռուի ու կ'սպաննէ զայն: Մենք Հայ կոչուեցանք Հայկի անունով: Հայոց իւսնաճարտէրն եղած է Վանայ լճին աւազանը:

Հայկի յաջորդները կ'սկսին ցրուիլ: Մէն մի նահապետ իր ամբողջ կալուածները կը յանձնէր իր անդրանիկ զաւկին: Իսկ միւս որդիներուն համար նոր նոր երկիր կը գտնէր: Այսպէս երկիրը հետզհետէ կ'ընդարձակուի եւ Հայերը կը տարածուին: Այսպէս երկիրը հետզհետէ օխն ու Սիւնեաց երկրին մէջ: Հայերն այս միջոցին խաշնարած ու հողագործ էին: Հայ ցեղերն իրարու հետ կապակցութիւն չունենալով՝ դրացիներէն յարձակում կը կրէին: Արամ նահապետ այդ ցեղերը կը

միացնէ, կը հաստատէ Զինուորական նահապետութիւն, կը յաղթէ յարծակող Մարաց, Ասորեաց, Կապ սյովկիացեաց եւ Հայաստանի սահմանները կ'ընդարձակէ. Արամի շնորհիւ Հայերն աւելի քաղաքաւորութեամբ Մենք Արամի անունով Արմէն կոչուեցանք ու մեր երկիրն ալ Արմենիա կոչուեցաւ:

Ասորեստանի Շամիրամ թագաւորը կ'ուզէր Հայաստանի տիրել. Արայ Գեղեցիկ նահապետին հետ ամուսնանալով, Արայ Գեղեցիկ կը մտնէ Շամիրամի առաջարկն եւ պատերազմի մէջ խնայով՝ իր պատիւն ու երկիրը կը պաշտպանէ, Հայերը հաւատացին թէ այս անձնուէր ղիւցազն անմահ մնացած է:

Շամիրամ վառայ ծովուն եզերքը կը շինէ գեղեցիկ քաղաք մը որ իր անունով կոչուեցաւ Շամիրամակէթ, Շամիրամ այս քաղաքը կը շինէ Ասորեստանի արհեստաւորներու ձեռքով, Քաղաքը գեղեցիկ շէնքերով կը զարդարէ եւ Բեւեռազիր կոչուած արձանագրութեամբ բերդին վրայ կը պատմէ իր կեանքը:

Կարգոսի մահէն ետք Ասորեստանցիները Հայաստանը կը նուաճեն, մինչեւ որ Պարոյր իշխանը Մարաց ու Բաբելոնացի հետ միացած՝ կը կործանէ Ասորեստանի իմաստաւոր իւրեր, Այնուհետեւ Հայերը կ'ունենան թագաւորական իշխանութիւն:

Հայկի, Արամի, Արայի եւ ուրիշ նահապետներու պատմութիւնն աւանդութիւն է եւ կը կազմէ Դիւցազնական շրջանը:

Հայերն Արիական ցեղէն են, Նախապէս ապրած են Թրակիայ, յետոյ Փռիւզիա եւ ասկէ **Ս. դարուն վերջերը** (Ն. Բ.) արշաւելով **Ուրարտու** = Բիւանա երկիրն եւ հոն բնիկ Հայ քաղաւորութիւն մը կը հաստատեն, Հոս կը բնակէին Խաչիկեանք = Նախահայերը: Ասոնց պատմութիւնը կը տեսնուի Բեւեռազիր արձանագրութեանց մէջ զորս գիտունները վերջերս կարդացին:

Սուրանդեան Տիգրան Ա. եղաւ Հայ առաջին քաղաւոր: Տիգրան Ա. բանակը կը կանոնաւորէ, կը կազմակերպէ ու պատկառանք կ'ազդէ դրայիներուն, Տիգրանի դաշնակից էր Պարսից Կիւրոս քաղաւորը: Կիւրոսի հաւը՝ Մարաց Աժառակ քաղաւորն երազին մէջ տեսային մեկնութեան համեմատ կը յարձակի Տիգրանի վրայ, Աժառակի կ'իյնայ, կը մտնի պատերազմին մէջ, Տիգրան կը տիրէ Աժառակի երկիրներուն, Տիգրանի օրով Հայաստան շատ կը բարգաւաճի: Հայերը կը զարգանան առեւտուրի մէջ, Գետերու վրայ նաւարկելով՝ դրայի երկիրներու բերքերը կը փոխանակէին իրենցին հետ:

Տիգրանի որդին **Վահագն** իր ղիւցազնական զորքերուն համար պաշտուեցաւ, Վահագն նոյնացաւ Արեւ-աստուածի հետ եւ հա-

մարուեցաւ ամէն քառիկի խնդրալիսաւ: Վահագնի մեհեանին մօտերը հիմայ կը գտնուի Մշոյ Սուրբան Ս. Կառապետ:

Աղեքսանդր Մակեդոնացին Վահիկ օրով կը տիրէ Հայաստանի մէկ մասին, անկախ իշխաններ կային Կուրի ու Երասխի հովտին մէջ: Սեղեկեանք, կը նուաճեն Հայաստանն ու զայն կը կառավարեն Հայ իշխաններով: **Արաւէտ** իշխանն ապստամբելով՝ **քաղաւորութիւն** կը հռչակէ:

Արաւազը թագաւորին օրով Հայերը կը դիմեն Պարսիւներուն որոնք հետզհետէ կը յառաջանային դէպ ի արեւմուտք:

Ա. ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԽՏԱՑԵԱԼ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

ԴԻՆԻՍԻՆԻԱՆ ԵՐԶԱՆ, ԽԱԼԻԿԱՆԻ, ՀԱՅԿԱՅՈՒՆԵՐ

Ինչեւէ՞ շինուած էին մարդոց նախնական գործիքները. — Մարդ ինչպէս ձեռք կը բերէ առաջին նիզակը. — Ինչպէս պատրաստեց աղեղը. — Կենդանիներն ու թռչուններն ինչպէս ընտելացուցին. — Երբ սկսաւ խաշնարածութիւնը. — Հայերն երբ որսորդ ու խաշնարած եղան. — Ինչեւէ՞ եղան մարդոց առաջին բնակարանը. — Մարդիկ նախ ինչո՞ւ հագուստէ զուրկ էին. — Մարդ երբ եւ ինչո՞ւ սկսաւ խաղաղդէլ մօրթը. — Մարդիկ զգեստի իրեն թէ ինչեւէ՞ կը գործածէին. — Ինչեւէ՞ էին իրենց տեղները. — Հայ ժողովուրդը ինչեւէ՞ կը հագնէր. — Ազնուականներուն զգեստներն ինչեւէ՞ կը տարբերէին հասարակ ժողովրդին հագուստներէն. — Ազնուականներն ինչ զարդեր կը կրէին. — Հասարակ ժողովուրդն ինչ զարդեր կը կրէր. — Մարդիկ նախ ինչո՞ւ կը պահէին կենդանիները. — Յետոյ ինչո՞ւ պահեցին. — Որո՞նք են մարդոց նախնական ուտելիքը. — Նախնական մարդիկ ինչպէս կը ցանդէին. — Սկզբան հացն ինչ վիճակի մէջ կ'ուտէին. — Հայերն երբ սկսան պարապկը Հողագործութեան. — Ո՞ր նահապետներուն օրով մշուով տրուեցաւ Հողագործութեան. — Մարդիկ երբ նստակեաց կեանք վարեցին. — Նստակեաց կեանք վարելով՝ ինչեւէ՞ ջրէին. — Որո՞նք ձկնորս եղան. — Որո՞նք խաշնարած, որո՞նք հողագործ. — Հողագործութիւնն որո՞նք յանձնուեցաւ յետոյ. — Այդքան ինչո՞ւ զբաղեցան. — Նախնական մարդիկ նախապէս ինչպէս կ'ապրէին. — Երբ զգացին համայնքի. — Երբ կը կազմուէին Ընտանիքը. — Նախապէս ինչո՞ւ զաւակներն իրենց մօրն անունով կը կոչուէին. — Երբ փոխուեցաւ այդ վիճակը. — Ո՞վ ցեղին Նահապետ կը համարուէր. — Յեղապետներն ինչ իշխանութիւն ունէին. — Երբ եւ ինչպէս սկսաւ Հայրենիքի դաշակաւորը:

Մարդ զարդարանքի գաղափարն ուրիշ էր ընդօրինակեց . — Ո՞ր
ցեղերը գեռ կը զարդարուին նախնական մարդոց պէս — Մարդիկ
երբևէ զարդ ինչ տառակալներ գործածեցին . Զորոնք իրբև աստուած
պաշտեցին . — Հայերն Աշուշուանի օրով ինչ կը պաշտէին . — Ուր
երբ և ինչո՞ւ . — Մեր նախնիք զորոնք աստուածացուցին . — Աստուած-
ներու ինչե՞ր վերադրեցին . — Որոնք չէին մեռնել . — Աստուած
ծնած էին . — Ո՞վ էր վաճառք և ուրիշ ծնած էր . — Նախնական մար-
դոց գիւտերուն մէջ ո՞րն է նշանաւորը . — Ինչ երեւոյթներ և ինչպէս
թեւադրեցին մարդոց կրակ պատրաստել . — Ինչպէս կրակ կը պատրաս-
տէին . — Ինչ է կրակահանք . — Ո՞ր ցեղերը ցարդ կը գործածեն կրա-
կահանք . — Ինչո՞ւ կրակը պաշտեցին . — Ինչ միջոցներ խորհեցան
կրակն անշէջ պահելու . — Մարդոց առաջին տունն ինչի՞ր յատկաց-
ուած էր և յետոյ ինչ եղաւ :

Մարդիկ նախապէս զերար ինչ կը նկատէին . — Ինչո՞ւ զիրար
բնաջինջ կ'ընէին . — Մարդիկ յետոյ իրենց գերիներն ինչ բերին . —
Գերիներն ինչ զբաղում ունէին . — Ինչե՞ր վերապահուած էին ա-
զատներուն . — Հին ատեն քանի՞ գասակարդ կար . — Որոնք էին ամենէն
հարուստ աղագերը . — Ինչո՞ւ . — Ե՞րբ սկսաւ Գերեվաճառութիւնը :

Հայաստանի բնակիչները քանի՞ գասակարդի բաժնուած էին .
— Հողն ու կալուածներն որոնց կը պատկանէր . — Ո՞ր Հայերը կը
կաղմէին Աղուաւանները — Աղուաները . — Որոնք էին հողագործները .
— Փուրմերն ո՞ր գասակարդին կը պատկանէին . — Ինչե՞ր կը վաճա-
րէին . — Ինչե՞րն ապահարկ էին . — Որոնք կը կոչուին ճարտ . — Ինչ
էր անոնց կենցաղը . — Արհեստաւորներն ու վաճառականներն ինչե-
րով կը տարբերէին սորուկներէն :

Մարդիկ ինչպէս նաւարկեցին . — Մարդ ինչպէս հնարեց լա-
տանաւ . — Ինչպէս յղացան առաքատի գաղափարը . — Ինչե՞ր եղան
առաջին առաքատը . — Ինչպէս մակոյկ շինեց . — Մարդ ինչպէս
հնարեց տկանաւ . — Հայաստանի մէջ ինչպէս կը նաւարկէին :

Մարդիկ երբ սկսան հետաքրքրուիլ իրենց անցեալով . — Մէն մի
ժողովուրդ երեւակայութեամբ ինչ ընել կը ջանար . — Այս առան-
դութիւններն ինչերէ՞ զուրկ էին ու ինչպիսի յօրինուած էին . — Ա-
ռասպելներն ինչպէս յերկրուեցան . — Ինչ ընել է զրոյց . — Որոնք
են Աղգային զրոյցները . — Երբ կ'սկսի Հայոց իսկական պատմութիւնը .
— Հայերն ո՞ր ցեղէն են և ո՞րիկէ գաղութած են . — Հայաստան նախա-
պէս ինչ կը կոչուէր . — Որոնք կը բնակէին Բիւնա . — Խաղաղեանք
որոնց հետ պատերազմեցան . — Խաղաղեանք քաղաքակրթութեան
ինչե՞ր մնացած են . — Հայերն ինչ բերին Ուրարդուն :

Հայերը Հայկի ու իր յաջորդներուն օրով ինչ կեանք կը վա-
րէին . — Ո՞ր թագաւորին օրով Հայաստան աւելի քաղաքակրթուե-
ցաւ . — Տիգրանի օրով քաղաքաւորակներու կեանքն ինչ եղած էր .
— Հայ գեղջուկ տուններն ինչպէս շինուած էին . — Կրնա՞ք բաղդա-
տել Հայկի, իր յաջորդներէն Արամի ու Տիգրանի օրով հետզհետեւ
Հայոց կրած Տնտեսական, Իմացական ու Բարոյական փոփոխութիւն-
ները . — Արամի օրով Հայերն որոնց հետ շփուեցան . — Շամիրամի
օրով Հայերն որոնց քաղաքակրթութեան հետեւեցան . — Տիգրան Ա.
բանակն ինչպէս ղինեց . — Տիգրանի օրով Հաղորդակցութեան ինչ
միջոցներ կային . — Քսենոփոն ինչպէս կը նկարագրէ Հայոց կեանքը .
— Հայերն իրենց նաւերն ինչպէս կը շինէին . — Հայերն ինչպէս ետ
կը դառնային առեւտրական ճամբարութեան :

Ա. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՆԻՒԹԵՐ

1. Թէ ինչ է եւհեմերականութիւնը կամ վաճազնի
պաշտամունքի պատճառը :
2. Հայաստան Տիգրան Ա. ի օրով :
3. Հայոց բնապաշտութիւնը :
4. Մարդիկ ինչպէս համախմբուեցան . Հայերն ե՞րբ
եւ ինչո՞ւ համախմբուեցան . ինչպէս կազմուեցաւ
Հայրենիքը :
5. Մարդոց նախնական ուտելիքն ինչ ղիմայեղում-
ներ կրեց . մարդիկ ինչպէս խաշնարած ու հո-
ղագործ եղան :
6. Ինչ եղաւ նստակեաց կեանքի հետեւանքը :
7. Մարդիկ ինչպէս հնարեցին նախնական զէնքերը :
8. Հագուստին կրած բարեշրջումն ու հայացի
զգեստներ :
9. Կրակի գիտն ու իր հետեւանքները :
10. Հայ ժողովրդին դասակարգն եւ հանգիստութիւն-
ներ գտնել արդի Հայ ժողովրդին ու իր դրացի
ցեղերու մէջ :

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

ՀԱՅ-ՊԱՐԹԵՒ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ԱՑԵՆ

11. ՎԱՂԱՐՇԱԿ

ՊԱՏՄՈՒԾՔ

«Առիւծը մագիլներէն կը ճանչցուի:

Պարթեւ—Արտակունեաց ծագումը
Երուանդեան Տիգրանէն
հոք քանի մը թագաւորներ
տիրեցին Հայաստանի, բայց
անոնցմէ ոչ մէկն անոր չափ

փառաւոր գործեր կատարեց: Անոնք այնչափ թուլացան
որ չկրցան պաշտպանել Հայրենի աշխարհն օտար աշխարհի
հակառակը որով երկիրը հպատակեցաւ դրացի Պարսիկ-
ներուն: Երբ Մակեդոնացի Աղեքսանդր քաղաւորը
Պարսից տէրութիւնը կործանեց, առաւ Միջագետքն ու
միւս դրացի երկիրները, Հայաստան հաագին խռովու-
թեան մասնուեցաւ. շատեր ջանացին տիրելու անոր:

Ահա՛ այդ ատեն Կասպից ծովու Հարաւային արեւ-
ելեան ափը՝ Հիւսիսային արեւելեան Պարսկաստանի
լեռնագաւառակին մէջ փայլեցաւ Արշակ* անունով Պար-

թեւ քաջ իշխան մը: Ասիկա իր Պարթեւ թափառական,
բայց քաջ աղեղնաւոր ու ձիավարժ ժողովրդին գլուխն
անցած՝ կրցաւ իր երկիրն ազատել Սելեւկեանց ձեռքէն,
և յետոյ սկսաւ իրեն հնազանդեցնել դրացի ժողովուրդ-
ները: Արշակէն սերեցան հզօր թագաւորներ՝ Պարթեւ
Արշակունիք* (253 Ն. Բ.) որոնք ընդարձակեցին իրենց
երկիրը: Արշակ* Մեծ իր սահմանները տարածեց (255 Ն. Բ.)
մինչև Հնդկաստանի Ինդոս* գետն ու Հայաստանի Եփրատ
գետը և իրեն մայրաքաղաք ըրաւ Տիգրան* քաղաքը:
Պարթեւները՝ Մակեդոնացուց, Սելեւկեանց կատարած
բռնութեանց հակառակ՝ համեմատաբար աւելի քաղցր
կը վարուէին իրենց հպատակներուն հետ, որով թէ՛ իրենց
և թէ՛ դրացի ժողովուրդներու սիրտը կը գրաւէին:

Հայերը խնդրեցին Պար-
Հայ. Պարթեւ հարստութիւն թեւներու պաշտպանութիւ-
նը, Արշակ Մեծ ալ իր եղ-
բայրը՝ Վաղարշակը կը զրկէ Հայաստան իրիւ թագաւոր
որ կը հաստատէ (150 Ն. Բ.) Հայ-Պարթեւ* հարստութիւնը:
Արշակ Հայաստանի կը միացնէ Ասրպասականը*, Մի-
ջագետքը, Սեւ ու Կասպից ծովեզուն միջեւ տարածուած
երկիրն մինչեւ Կովկասեան* շղերը: Ասով կը կազմէ
հաագին Հայ-Պարթեւ Տէրութիւն մը որ պիտի դիմադրէր
Սելեւկեանց յարձակումներուն:

Վաղարշակ երբ Հայաստան կը մտնէ, Բագարուս իշ-
խան իր զօրքերով կը դիմաւորէ զայն ու անոր գլուխը
կը դնէ Հայկազնեան վերջին քաղաւորներէ մնացած քաղը:

Սելեւկեան հպատակները սիրով
Մորփիւղիկէս չհնազանդեցան Վաղարշակի, այլ ընդ-
կեւ իշխանին ու Կապադովկիոյ Մորփիւղի-
կեայ Պատերազմը տեղի կ'ունենայ Փոքր Հայոց մէջ:

Մորփիւղիկէս քաջ էր, խուճը մը թիկնապահներով ճամբայ բացաւ և հասաւ մինչև Վաղարշակի ամրացած տեղը։ Սակայն Հայ իշխանները կը փրկէին իրենց թագաւորին կեանքը՝ սպաննելով Մորփիւղիկէսն ու հալածելով անոր զօրքերը։

ՎԱՂԱՐՇԱԿ

Վաղարշակ իր աթոռը կը հաստատէ Մծբին՝ և այնուհետեւ կը փափաքի, կը հետամտի ճանշնալ Հայոց անցեալը։ Եւ որովհետեւ Հայաստանի մէջ ստոյգ գրուածք մը չի գտնուիր՝

Ասորի Մար Աբաս գիտնականը նամակով իր եղբորը կը շնորհակալուի իր գիտնականը նինուէի գրատուներ հետազոտէ։ Մար Աբաս կը գտնէ Վաղարշակին փափաքածն ու կը բերէ Հայաստան։ Վաղարշակ կը հրամայէ այդ գիրքը պահել իր գանձարանը և անկէ զանազան կտորներ փորել կուտայ արձաններու վրայ։

Վաղարշակ Հայոց անցեալը Վաղարշակի ճանշնալէն ետք Հայաստանի մէջ բարեկարգութիւններ կարգ ու կանոն կը հաստատէ՝ հետեւելով Հայոց հին սովորութեանց ու շատ բան ալ փոխ առնելով աւելի քաղաքակրթութեամբ ազգերէ։

Հայաստանի սահմանագլուխները կը կարգէ սահմանապահ բղէշխներ—կուսակալներ։ Քաղաքներու մէջ կը նշանակէ դատարաններ, Բագրատ իշխանին թագաւորներուն գլուխը թագ դնելու և բանակին հրամանատար ըլլալու իրաւունքը կուտայ. ասով Բագրատունիք կոչուեցան «Թագադիր—Ասպետ»։ Հայկայ սերնդէն Խորխոռները կ'ընտրէ թիկնապահներ. անոնց գլխաւորը կը կոչուէր Մաղխազ։ Կանանոցի վերակացութիւնն ալ յանձնէ Հայկայ սերնդին. ասոնց գլխաւորը կը կոչուէր «Հայր—Մարդպետ»։ Հայր—Մարդպետը նաև Արքունի կալուածներու վերին հսկողն ու արքունի գանձապետն էր։ Հայր—Մարդպետին իշխանութեան ենթարկուած էին «Մարդպետներ»ն որ արքունի կալուածներու հսկողն ու թագաւորական տուրքերու հաւաքիչն էին։ Մուրացանաց նախարարութիւնը կ'անուանէ Թագաւորի երկրորդը. Վահագնի ցեղին կը շնորհէ Քրմապետարան. Արծրունիք ալ որսի ատեն արծիւ պիտի տանէին թագաւորին առջեւէն, այսինքն՝ Արծրունիքն զբօշակակիրներ էին։

Ունէր երկու յաշարար. ասոնցմէ մէկը պիտի յիշեցնէր բարի գործերը, միւսը՝ պատիժները։

Արքունի տան մէջ ալ կը մտցնէ կարգ ու կանոն։ Որովհետեւ չափ որդի ունէր, կարգադրեց որ միայն անդրանիկը՝ քաղաժառանգը մնայ իրեն քով, մնացածներն ալ բնակին Հաշնէնից՝ գաւառը։

Վաղարշակի կը յաջորդէ իր անդրանիկ Արեակ որդին՝ Արշակ Ա. որ հօրն ընթացքին հետեւելով՝ իր երկիրներն ընդարձակեց։ Պոնտոսը՝ հետ կը պատերազմի ու կը յաղթէ անոնց և ի նշան յաղթութեան Սեւ ծովու եզերքը կը կանգնէ արձան մը զոր երկար ատեն պաշտեցին Պոնտացիք։ Բայց Արշակի որդի Արապչէսի դէմ մղած պատերազմի ատեն ծովը կը նետեն զայն։

Գ Ա Ս

Թելադուր քեամբ

Երուանդեան Տիգրանի յաջորդող քաղաւորներն ինչո՞ւ չկրցան պաշտպանել Հայաստանը. — Ի՞նչ եղան. — Հայաստան ե՞րբ խռովութեան մասնուեցաւ. — Հետեւա՞նք. — Այն ատեն ո՞վ փայլեցաւ եւ ո՞ւր. — Արեակ որո՞նց հետ իր երկիրն ազատեց ու որո՞նց ձեռնեց. — Արեակունիք ո՞ւրիկ ստեղծ եւ. — Արեակ Մեծ ի՞նչ քաւ. — Ո՞րն է Պարթեւ-Արեակունեաց մայրաքաղաքը. — Պարթեւներն իրենց հպատակներուն հետ ի՞նչպէս կը վարուէին. — Սելեւկեանները. — Ասոր հետեւանք ի՞նչ եղաւ. — Հայոց խնդրանքով Արեակ Մեծ ի՞նչ քաւ ու ե՞րբ. — Ո՞վ է Հայ-Պարթեւաց հիմնադիրը. — Վաղարշակ ո՞ր երկիրները Հայաստանի միացուց. — Ասով ի՞նչ կազմեց եւ ինչո՞ւ. — Ո՞վ Վաղարշակը դիմաւորեց եւ ի՞նչ քաւ. — Որո՞նք սիրով չհպատակեցան Վաղարշակի

եակի ու միացան Մորփիւղիկեսի. — Ո՞վ էր Մորփիւղիկես. — Ի՞նչ քաւ. — Վաղարշակ որո՞նց ձեռնուցաւ. — Վաղարշակ իր արուն ո՞ւր հաստեց. — Ի՞նչ հանչեցաւ ուզեց. — Հայաստանի մէջ ստոյգ բան մը գտա՞ւ. — Ինչո՞ւ. — Զո՞վ դրկեց իր եղբորն եւ ինչո՞ւ. — Մար Աբաս ի՞նչ գտաւ ու Վաղարշակ ի՞նչ հրամայեց. — Վաղարշակ ինչե՞րո՞ւ հետեւելով՝ ինչե՞ր քաւ. — Ո՞ւր կարգեց սահմանապահ բոլորներ. — Ի՞նչեր հաստատեց. — Զո՞վ քաղաքի ու հրամանատար կարգեց. — Բագրատունիք ի՞նչ կոչուեցան. — Զորո՞նք ընտրեց թիկնապահ. — Ո՞վ կը կոչուէր Մարտապ. — Հայր-Մարդպետին պաշտօնն ի՞նչ էր. — Ո՞ւրիկ ստեղծ էր. — Մարդպետներուն պաշտօնն ի՞նչ էր. — Ի՞նչ տուաւ Մուրացանաց ցեղին. — Վահուկեա՞ց. — Արծրունեա՞ց. — Յուշարարներուն պաշտօնն ի՞նչ էր. — Արժունիքին մէջ ի՞նչ կարգադրութիւն քաւ. — Ո՞վ էր Վաղարշակի յաջորդը. — Որո՞նց հետ պատերազմեցաւ. — Սեւ ծովու եզերքն ի՞նչ կանգնեց. — Պոնտացիք ի՞նչ քաւ այդ արձանը։

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

ԱԶՆՈՒԱԿԱՆՆԵՐ ՈՒ ՌԱՄԻԿԱՆԵՐ

Իւրաքանչիւր ցեղ շարունակ պատերազմ մղելով մէկ կամ քանի մը ցեղերու դէմ՝ պիտի կ'զգար իրեն առաջնորդ մը ընտրել, որպէս զի կռիւներն ու պատերազմները վարէ։

Վարիլ կ'ընտրէին այնպիսի մէկը որ ցեղին մէջ այնպէս էր իր խաղաղութեամբ, անվիհեղձութեամբ, փորձառութեամբ ու խելով։

Ընդհանրապէս այդ զօրապետը կ'ըլլար քանոնահար, իսկ եթէ նահապետը ծեր, տկար ըլլար, կամ ուրիշ պատճառներ ըլլային, ցեղի լերէն զօրապետ կ'ընտրէր ուրիշ մը։

Այդ ընտրութեամբ զօրապետը նախապէս քաղաքներէն չուներ ցեղի միւս անդամներէն, բայց զօրապետի գիրքն ու կարեւորութիւնը հետզհետէ մեծնալով անկախ կ'սկսէ այնպիսի արտօնութիւններ ու

իրաւունքներ վայելել որ անոնցմէ զուրկ էին ցեղի միւս անդամները։ Օր. պատերազմի մէջ առնուած աւարն ու գերիները մեծ մասամբ զբաղեցնէին, ցեղապետին բաժինն էին։ Ասկէ զատ ցեղի անդամներու միջև պատահած զանազան վէճերու և կռիւներու ատեն ցեղապետին գիմելով՝ դատաստան ու արդարութիւն կը խնդրէին։ Այդպէս զբաղեցնելով պատերազմներ վարելով՝ հանդերձ՝ հետզհետէ կը դառնայ ցեղին դատաւորն ալ։

Բայց որովհետեւ մարդ մը չէր կրնար միւսնոյն ատեն քանի մը պաշտօններ կատարել, ցեղապետը օտիպուած էր իր ցեղին մէջէն օգնականներ ընտրել։ Չանոնք կը վարձատրէր իր սեփական հարստութեամբ, պատերազմէն իրեն ինկած բաժիններով, սորուհներով և այլն։

Ցեղապետը մասամբ ասիկայ կ'ընէր ճիշտ անոր համար որ ինք ցեղին մէջ հաւասարիմ շատ կուսակիցներ ունենայ ու իր դիրքն աւելի հաստատուն ու մշտեւ ըլլայ։ Երբ ցեղի մէջ դժգոհութիւն ծագէր ցեղապետին դէմ, հաւատարիմ բարեկամներն ու օգնականները չէին թողնուր որ ցեղապետը փոխուի ու նոր մը ընտրուի։

Ժամանակի ընթացքին մէջ ցեղապետին այդ օգնականներն իրենց վարձատրութիւնը կ'սկսին ստանալ ո՛չ թէ ցեղապետի սեփական հարստութենէն, այլ արտօնութիւն ու իրաւունք կ'ստանան ցեղապետին նման պատերազմի աւարէն աւելի մեծ բաժին առնել, ինչպէս նաեւ ցեղապետին միւս իրաւունքներուն ալ կը տիրանան։

Այսպէս ցեղապետն ու իր օգնականները հետզհետէ մէկ կողմէն աւելի կը հարստանան և միւս կողմէ ցեղի միւս անդամները կը զրկուին իրենց իրաւունքներէն, որով ցեղին մէջ կը կազմուէր երկու դասակարգ—Ազնուականները՝ հարուստ արձօնեալները, և Ռամիկները՝ աղքատ իրաւազուրկները։

Հետզհետէ Այնուականներն իշխանութիւննին ա՛ւելի կ'ընդարձակեն և կը կոչուին իշխան։ Նախ միայն ցեղապետները կը կոչուէին իշխան, բայց յետոյ երբ ցեղը կը մեծնար ու երկիրը կ'ընդարձակէր, ցեղապետը կը կոչուէր **Թագաւոր**, իսկ իշխան, նախաւար, պատուէր և այլն անուններով կը կոչուէին թագաւորին ազգականները, օգնականներն ու բարեկամները։ Բազմացած ու աճած ցեղն ալ կը դառնար **Ազգ**։

Թ Ա Պ Ա Ւ Ո Ր Ը

Հայրստան կը կառավարուէր Բաւապետական իշխանութեամբ։ Թագաւորը Հայրստանի միահեծան, ինքնիշխան, ինքնակալ էր։

Թագաւորին մէն մի հրաւան օրհնէր, ոչ ոք կրնար փոխել այլ

օրէնքը։ Ամենքն ալ պարտաւոր էին հնազանդել թագաւորին, նոյն իսկ անոր հրամանն օճիր մըն ալ թելադրէր։ Թագաւորն երբեմն կ'ըլլար քրիստոնէս։

Թագաւորին անձը օտարը կը համարուէր։ Նախարարներն ու Ժողովուրդն որչափ ալ չսիրէին իրենց թագաւորը, դարձեալ ոչ ոք կը դաւաճանէր անոր կեանքին։

Արքունիքը կը կառավարուէր երեք կարգի եկամուտներով։ **Առաջինը**՝ արքունի կալուածներէն ստացած եկամուտները։ **Երկրորդը**՝ նախարարներու վճարած հարկը։ **Յերրորդը**՝ վաճառականներէ գանձուած մաքան որ **Հաս** կը կոչուէր։

Արքունի կալուածները շատ ընդարձակ էին։ Երբեմն ամբողջ նահանգներ թագաւորին կը պատկանէին, ինչպէս՝ Արաւստեան ընդարձակ դաշտն ուր և ոչ մէկ նախարարութիւն կար։ Թագաւորն ուրիշ շատ կալուածներ ալ ունէր զանազան նախարարներու սահմաններուն մէջ։

Թագաւորները փառայեղ ու մեծափարթամ կեանք մը կը վարէին։ Անոնց բոլոր անօթներն ոսկեղէն ու արծաթեղէն էին։ Հագուածներն ու զէնքերը զարդարուած էին թանկագին քարերով, մարգարտներն ու զէնքերը զարդարուած էին ոսկեթել բանուածքով։ Հագուածներն կարուած էին ոսկեթել քանուածքով։ Երկար մազեր կը պահէին ու կը կրէին ակնայեռ վարսակալ։ Նախարարներն ալ թագաւորին արտօնութեամբ կրնային կրել վարսակալ։

Լուր օրեր թագաւորներն իրենց գլուխը կը դնէին խոյր, իսկ ամսական—հանդիսական օրեր՝ Թագ։

Թագաւորը կը հագնէր շապիկ, զրայէն երկար վերարկու մը՝ որ պատմուածան կը կոչուէր։ Պատմուածանին վրայէն կը հագնէր ծիրանի ծածկոյ՝ որուն եզերքը գեղազարդուած էր սամուր մարթերով։ Պատմուածանին վրայ, մէջքը կը կապէին ակնանկուռ, ոսկեզարդ գօտի մը, ուրկէ կը կախէին գեղազարդ դաշլոյնը։

Թագաւորին կօշիկները կ'սրմիր կ'ըլլային. ուրիշ ոչ ոք իրաւունք ունէր այդ գունով կօշիկներ հագնելու։ Միայն թագաւորին արտօնութեամբ ու և է նախարար մէկ ոտքը միայն կարմիր կօշիկ կը հագնէր, ինչպէս նաեւ թագաւորաւսույցն ոսկի բաժակ և կամ ուրիշ անօթ գործածել։

Թագաւորին վրանն ալ կարմիր կ'ըլլար։ Վրանին վերեւ կը փայլէր ոսկի կամ արծաթէ արծիւն որ Հայոց քաղաւորին զինանշանն էր։

Հայոց թագաւորներն ոսկիէ ու արծաթէ դրամներ կտրել կ'ուսային։ Ասոնց մէկ կողմը թագաւորին պատկերը կ'ըլլար, միւս կողմն ալ՝ արքունի զինանշանը։

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ, ԶԻՆՈՐԱԿԱՆ ՈՒԺԸ

Հայաստան լեռնոտ երկիր մըն է որ զանազան լեռնագոտիներով բաժնուած է անկտիս գաւառներու։ Այս գաւառներէն իւրաքանչիւրն առանձին ինքնագլուխ իշխանութիւն մըն էր որ կը կոչուէր **Նախարարութիւն**, իշխանն ալ՝ **Նախարար**։

Ինչպէս որ թագաւորն ամբողջ Հայաստանի մէջ, նոյնպէս մէնմի Նախարար իր գաւառին մէջ բացարձակ իշխան էր։

Նախարարներն իրենց հարստութեան ու վարչական գործին համեմատ կը բաժնուէին երկու կարգի։ 1. Առաջիններ 2. Կրօնականներ։ Այս երկու կարգի նախարարներն ալ թագաւորին հպատակ—ծառայմանն էին որ խաղաղութեան ատեն որոշ տուրք մը կը վճարէին և ի դէպ պատերազմի զօրքով կ'օգնէին թագաւորին։

Նախարարները զանազան աստիճաններու բաժնուած էին, ինչպէս Տանուսեր=Տանապետ, իշխան, Ասպետ, Սեպուհ և թագաւորին պալատին մէջ անոնցմէ իւրաքանչիւրն իրեն յատուկ տեղը=բարձն ունէր։ Բարձրաստիճանները կը նստէին գահին ճիւղի վերի կողմը, իսկ ստորինները՝ աւելի ցած։

Այս բարձրուն թիւը երբեմն կը հասնէր 400ի։ Թագաւորը կրնար պարագային համաձայն բարձրուն տեղը փոխել։

Նախարարներէն շատերն Արքունիքին մէջ վարչական կամ Պալատական պաշտօններ կը վարէին։

Արեւելեան ճիւղ Արքունիքի ընկալեալ սովորութեան համաձայն բազմաթիւ պալատական պաշտօնային կային։ Ասոնց գլխաւորներն էին քաղաքի—Ասպետը, Հայր—Մարդապետն ու Մարդապետը։

Հիմաւորան պէս մշտապէս բանակներ չէին պահէր Հայաստանի մէջ, թագաւորը միայն փոքրիկ զօրագունք մը ունէր որ իբրեւ թիկնապահ կ'ուղեկցէր իրեն։

Պատերազմի ատեն թէ՛ թագաւորն և թէ՛ նախարարներն իրենց հպատակ ժողովրդէն զօրք կը հաւաքէին ու պատերազմի կ'առաջնորդէին։ Զօրքը թշուառ չէր ստանար։ Անոր ծախքերը կը հայթայթուէին մասամբ մը արքունի գանձէն, մասամբ մըն ալ պատերազմի ատեն յափշտակուած տաւրէն ու կողոպտուէին։

Երբեմն օտարներէն ալ վաճակն զօրք կը հաւաքէին։

Հայ զօրաբանակը կը բաժնուէր երեք կարգի։ 1. Սպառազէն հեծելազօր։ 2. Թիքեւազէն հեծելազօր։ 3. Հետիոտն զօրք։ Սպառազէն հեծելազօրքին թէ՛ ձիերն և թէ՛ զինւորներն երկաթ զրահներով ծած-

կուած էին։ Գլուխին կը դնէին սաղաւարտ և զէնքերն էին Տեգ, սուր, վահան։

ՍՊԱՌԱԶԷՆ ՀԵՏԻՈՒՏՈՐԻ

Հետիոտն զօրքը կը կուուէր նետով ու աղեղով։ Թագաւորն ու նախարարները ձիու վրայ նստած՝ կը կուուէին։

Հայերը սովորաբար իրենց զէնքերը կը քուճաւորէին. ուստի իրենց հարուածները մահացու էին։

Հայ աղեղնաւորները նշանաւոր էին իբրեւ ճարտար նետածիգ. իրենց նետերը շատ հեռու կը թռչէին և դուռ ուրեք կը վրիպէին նպատակէն։

Թագաւորներն ու նախարարները քաղաքներուն մէջ ունեցած իրենց հոյակապ պալատներէն ու տաքարանքներէն զատ, երկրին զանաւան կողմերը բազմաթիւ բերդեր ու ամրոցներ ալ ունէին։ Չըջապատուած գեղեցիկ պարտէզներով ու պատկերներով։ Այդ բերդերն ու ամրոցները պատերազմի ատեն երկրին պաշտպանութեան կը ծառայէին և խաղաղութեան ատեն եղանակին համեմատ թագաւորներն ու նախարարները հոն կը բնակէին։

Արքունի ու նախարարական գանձերն այդ բերդերուն և ամրոցներուն մէջ կը պահուէին և հոն կը թաղուէին թագաւորներն ու նախարարները։

12. ԱՐՏԱՇԷՍ Ա. ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Սահմանք քաջաց՝ զէնք իւրեանց:»

Պարթև-Արշակունիները թէև Առաջնութեան խնդիր հետզհետեւ բազմաթիւ երկիրներ, բայց առնցմէ իւրաքանչիւրն ունէր իր առանձին քաղաւորը: Այդ թագաւորներու մէջ առաջին տեղը կը գրաւէր Պարթևաստանի քաղաւորութիւնը, իսկ Հայաստանինը՝ երկրորդ տեղը:

Վաղարշակի թոռն Արտաշէս Ա. որ հպարտ ու պատեւազմասէր թագաւոր մըն էր՝ այն ինչ իր Արշակ հօր գահը նստած էր, կը փափաքէր քաղաւորներու քաղաւոր դառնալ, այսինքն՝ Պարթև թագաւորներէն խել Առաջնութեան պատիւը: Ուստի կը յարձակի իր ազգական Արշակ թագաւորին վրայ, կը յափշտակէ թէ՛ Առաջնութիւնն և թէ՛ դրամ կտրելու իրաւունքը: Պարսկաստանի մէջ արքունիք ալ կը հաստատէ ու իր պատկերով հոն դրամ կը կտրէ: Այս իրաւունքն առաջ միայն Պարթևաց թագաւորին յատուկ է:

Արտաշէս այս յաջողութիւններ հայերը Պոնտոսի թիւններէն քաջալերուած՝ կ'որոշէր արշաւել դէպ ի արեւմուտք՝ նուաճելու համար Փոքր Ասիոյ փոքր ազգերն ու մօտաւոր Յոյները, և յետոյ ծովուն վրայ նաւարկելով՝ հասնիլ հեռաւոր Յունաստան՝ և տիրել այդ երկրին:

Իր մտադրութիւնն իրագործելու համար՝ նախ իր Տիգրան որդին Արարատեան երկրին վրայ թագաւոր կը կարգէ, յետոյ Հայաստանի հիւսիսային երկիրները՝ Պոնտոս ու Կովկաս կը յանձնէ իր դաշնակից Միհրդատ Եւպատր Պոնտացի իշխանին:

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա. ՊԱՏՄՈՒԱՅՄԻ ԳԱՇԵԸ

Այդ բոլորը կարգադրելէն Արտաշէսի զօրքերուն հաջ իր հպատակ ժողովուրդներէն անթիւ, անհամար զօրք կը հաւաքէ և կ'արշաւէ դէպ ի արեւմուտք: Արտաշէսի զօրքերն այնքան շատ էին որ

եթէ մէն մի զինուոր միեւնոյն տեղը քար մը նետէր, ահագին բլուր մը կը ձեւանար: Եւ երբ անոնք դետէ մը ջուր խմէին, գետը ցամքելու չափ կը պակսէր: Կը պատմեն թէ երբ զօրքերը մէյմէկ նետ արձակէին, արեւը կը խաւարէր:

Արտաշէս որ տեղէն որ անցնէր, բոլոր թագաւորներն ահ ու սարսափի մատնուած՝ կը դիմաւորէին թանկագին ընծաներով ու իրենց հպատակութիւնը կը յայտնէին:

Արտաշէս տիրելով Փոքր Ասիոյ Սահմանք քաղաք՝ շատ երկիրներուն՝ այն տեղերէն զէնք իւրեանց պղնձէ ձուլուած կամ ոսկեզօծ շատ կոռոքեր կը դրկէ Արմաշիւր և կը հրամայէ զանոնք կանգնել այլ և այլ մեհեաններու մէջ, ինչպէս նաև յունական քանդակներ և զանազան անօթներ կը դրկէ Հայաստան:

Այս Պարթև-Արշակունի աշխարհակալը վերջապէս կը հասնի Ծովուն եզերքն ու իր նաւերով կ'անցնի Ծովուն միւս ափը՝ Յունաստան: Հոն շատ հարուստ քաղաքներ, մեծ ու փոքր գեղեր աւերելէ, քանդելէ ետք բազմաթիւ յունական կոռոքեր ալ Հայաստան կը դրկէ: Անոնք ալ զետեղուեցան Հայոց աստուածներու քովիկն ու անոնց հետ նոյնացան:

Ահ ու սարսափ ազդող Հռովմայեցւոց առաջին Արտաշէսն երբ կը պատրաստուէր ալ աւելի հեռուն՝ մինչեւ Հռոմ՝ երթալ, խորամանկ Հռովմայեցիք՝ փոխանակ պատերազմելու, առատ ոսկիներով կը կաշառեն անոր զօրավարներն ու անոնց ձեռքով սպաննել կուտան այս յանդուգն քաղաքորդ:

Հպարտ ու փառասէր թագաւորը մեռնելու ատեն հետեւեալը կը բացագանչէ. «Աւաղ փառացս անցաւորի»:

Դ Ա Ս

Թելադրութամբ

Արեակունիք հետզհետէ ինչեւո՞ւ տիրած էին. — Անոնցմէ իւրաքանչիւրն ի՞նչ ունէր. — Թագաւորութեանց մէջ ո՞րն էր առաջինը. — Երկրորդը. — Ո՞վ էր Արաւեսի Ա. եւ ի՞նչ փառասիրութեամբ տոգորուած էր. — Ասոր համար ի՞նչ բռաւ. — Պարսկաստանի մէջ ի՞նչ հաստատեց եւ ի՞նչ կտեց. — Այդ իրաւունքը նախ որո՞ւն էր. — Ո՞րեկէ քաջալերուած՝ ի՞նչ կ'որոշէր. — Արաւեսի մինչեւ ո՞ւր նուանել կը խորհէր. — Իր մտադրութիւնն իրագործելու համար ինչե՞ր բռաւ. — Ինչպէ՞ս եւ ո՞ւր կ'արեւաւէր. — Արաւեսի զօրքերուն բազմութեան համար ի՞նչէր կը պատմէին. — Որո՞նք ահ ու սարսափի մատնուեցան եւ ինչե՞ր բռին. — Ի՞նչ կը նշանակէ «Սահմանք քաղաք՝ զէնք իւրեանց». — Արաւեսի ո՞ւր տիրեց եւ անկէ ինչե՞ր դրկեց Հայաստան. — Մինչեւ ո՞ւր կը հասնի. — Արաւեսի Յունաստանի մէջ ի՞նչէր բռաւ եւ ինչե՞ր դրկեց Հայաստան. — Այս կուռքերն ո՞ւր, որո՞նց բով զետեղուեցան ու նոյնացան անոնց հետ. — Արաւեսի ի՞նչպէս մեռաւ ու որո՞նց դաւադրութեամբ. — Ինչո՞ւ. — Ո՞վ բացագանչեց «Աւաղ փառացս անցաւորի». — Ի՞նչ կը նշանակէ:

Ը Ն Թ Ե Ր Ց Ո Ւ Մ

ԱՆՕԹՆԵՐ, ԶՈՒՐ ԵՌԱՑՆԵՒ

Նախապատմական մարդոց գործիքներուն մէջ Անթրոպոլոգիան հետաքննում է ինչ, Նախնական ամենները ծառի հատուկ ու լայն տերեւներէ ու ճիւղերէ հիւսուած կողովներ էին, և այլն:

Երբ մարդ հնարեց իր առաջին քարէ ու ոսկորէ դանակը, կտրիչը, մուրճը և այլն, կատարելագործեց նաև իր տամբները: Սկսած էր

փայտէ ու աւելի դիւրատաշ քարերէ զանազան ձեւով ամաններ շինելը կրակ արտադրելէն ետքն ալ աշխատեցաւ այնպիսի ամաններ պատրաստել որ կրակէն չայրէին: Ետտ ետքն է որ մարդ կաւը քրծեց, ջուրն եռացուց ու կերակուր եփեց, Նախնական մարդիկ իրենց սրտացածէն աւելորդ միւր կամ ձուկը յաջորդ օրուան պահելու գաղտնիքը չէին գիտեր: Հում՝ հում՝ կ'ուտէին և մնացածը հոտելով՝ ուտել անկարելի էր, և եթէ ուտէին, կը հիւանդանային: Ետտ ետքն է որ մարդիկ պատահմամբ նկատեցին որ սկիւրէ կամ՝ քարէ դանակով յօշոտուած միւս երբ արեւու տակ մնայ, կը չորնայ ու համալ կ'անուշնայ: Այս գիւտէն ետք արեւուն տակ չորցուցին միտն ու ձկնեղէններն իրեւ պաշար թէ՛ օրորդուած ետն տան և թէ ուտելիք չգտնելու պարագային:

Մարդիկ յետոյ խոտոված կերան միւր, պտուղն ու հատիկները՝ խորովելու համար առանձին ամանի պէտք չի կար, կարելի էր փայտէ շամփուրներով խորովել, կամ ուղղակի կրակի վրայ դնել խորովելէր և կամ տափակ սալ քարերը կրակի վրայ լաւ տաքցնելէ ետք, անոնց վրայ խորովել: Հացն առաջին անգամ այդ եղանակաւ կը թխէին. կրակի վրայ կը դնէին քարի տափակ կտոր մը և երբ քարը լաւ կը տաքնար, անոր վրայ կը շարէին խմորի տափակցած փոքրիկ գնդակներն և փայտի ծայրով զանոնք այս ու այն կողմը կը դարձնէին: Յարդ կան ցեղեր որ այդպէս կը թխեն իրենց հացը:

Մարդիկ ջուր եռացուցին այն տան, երբ կրցան պատրաստել այնպիսի խոր ամաններ որ հնար ըլլաւ կրակի վրայ դնել անվտանգ: Փայտէ ամանը կրակի վրայ դնելով՝ խկոյն կրնար այրել: Ասով հանդերձ նախնական մարդիկ հնար գտած էին ջուրը տաքցնելու փայտէ ամաններու մէջ: Անոնք կրակի վրայ կը տաքցնէին քարի կտորները և յետոյ կը դնէին զանոնք կիսով չափ ջուրով լեցուած փայտէ ամանի մէջ: Այս գործողութիւնը՝ կրկնելով՝ ջուրն սրտը աստիճան մը կը տաքնար: Ջուրն եռացուց միայն այն տան, երբ դատու կաւը քրծեալ աւելանար:

Մարդ երբ կողովի մէջ ու է բան կը լուանար, դիտած էր թէ կողովին կպած կարմիր հողն անբախանց է և միւս հողերուն պէս թող չէր տար որ ջուրն իր մէջէն միւս կողմը ծծուի: Հետեւապէս փորձեց ճիւղերէ հիւստած կողմները, զամբիւղներն ու կլծոցները պատել ներսէն ու դրսէն կաւի տեղմով և արեւուն դրան որ չորնան: Ետ երբ այդ ամաններուն մէջ ջուր տաքցուց, դիտեց որ ամանի զրոյս փայտեղէն մասը կը վաւեր, կ'օջնչանար, իսկ կաւը կ'եփէր, աւելի լաւ ու դիմացկուն կը դառնար, այսինքն կը քրծուէր, մանաւանդ որ ջուրն ալ այդպիսի ամանի մէջ շատ դիւրին կ'եռար:

Մարդ այսպէս երկու դիւր հնարեց միանգամայն ու սորվեցաւ կաւէ անբախանց ու կրակի վրայ դիմացող ամաններ շինել և ջուրն եռացնել:

Երբ մետաղը գտնուեցաւ ու դիպուածով ալ՝ ապակին, մարդիկ սկսան մետաղէ ու ապակիէ ամաններ շինել:

ԿՈՒԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Երբ նախնական մարդոց մէջ դասակարգերու բաժանումներ յաւաք կուգան — ազնուականն ու ռաւիկ, ազատ ու ստրուկ — մարդիկ իրենց երեւակայութեամբ աստուածներն ալ զանազան կարգի կը բաժնեն, որովհետեւ անոնք կը կարծէին թէ անպատճառ աստուածներու մէջ կան հզօրներն ու տկարները, իշխաններն ու ստորագուեալները:

Անոնք զատ անոնք կը կարծէին թէ աստուածներն ալ անպատճառ մարդոց նման ամբողջ ընտանիք մը կը կազմեն: Անոնց մէջ կան էրիկ մարդիկ ու կիներ, ծնողքներ, դաւակներ, ազգականներ և այլն:

Այդպիսի երեւակայութեամբ աստուածները զանազան կարգի բաժնէին ետք, մարդիկ կ'սկսին փայտէն, քարէն ու արոյրէն զանազան աստուածներ — կուռքեր շինել ու իրենց ձեռնակերտ կուռքերը պաշտել: Պաշտամունքի այդ ձեւը կոչուեցաւ Կուսպաշտութիւն:

Նախապէս այդ կուռքերը շատ կոշտ ու կոպիտ էին, մանաւանդ որ զանոնք զանազան այլանդակ հրէշներու կերպարանքով կը շինէին՝ բոլորովին մարդու նման չըլլալու համար: Օր. կը շինէին այնպիսի հրէշ մը որուն մարմինն ո՛ր և է կենդանւոյ՝ առիւծի, վագրի, ձիու, իսկ գլուխն ու կերպարանքը՝ մարդու նմանէր: Կամ թէ կը շինէին ա՛յնպիսի մարդակերպ աստուած մը որ չորս ձեռք կամ չորս ոտք ունենար:

Ժամանակի հոլովմամբ, երբ Քանդակագործութիւնը զարգացաւ, կ'սկսին շատ աւելի գեղեցիկ ու նուրբ կուռքեր շինել: Այդ ժամանակ արդէն կը ջանային կուռքերը գեղեցիկ էրիկ մարդոց ու կանանց պատկերով ու կազմուածքով շինել:

Կուռքեր քանդակելու արուեստը շատ զարգացած էր մանաւանդ Հին Յունաստան ուր հազարաւոր տարի առաջ շինուած մարմարէ կուռքերը մինչև այսօր ալ պահուած են և կան զանազան թանգարաններու մէջ և ընդհանուրին հիացում կ'ազդեն: Այդ կուռքերը հիմա պարզապէս արժան կը կոչուին Հայերն ալ հին ասան իրենց կուռքերն ունէին, որոնցմէ Անահիտն ու Աստղիկն իրենց գեղեցիկութեամբ նշանաւոր էին:

Մարգիկ ի սկզբան այս կուռքերը կը դնէին բացօթեայ տեղ մը՝ բլրի մը կամ լեռան մը գագաթի վրայ, երբեմն ալ՝ գետին եղերքը կամ տնտաւին մէջը։ Որոշուած ատեն հոն հաւաքուելով՝ իրենց պաշտամունքը կը կատարէին և քուրմերու միջոցաւ անոնց պատգամները կը լսէին։

Շատ ետք է որ մարգիկ անոնց յատուկ բնակարաններ կը շինեն որ մենեան կոչուեցան։ Այդ մեհաններու մէջ կը պահէին կուռքերն և հոն կը կատարէին իրենց կրօնական արարողութիւնները։ Ժողովուրդը հոն կը բերէր իր պատարագը։

13. Տ Ի Գ Ր Ա Ն Բ. Մ Ե Մ

ՅԱՂԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Խօսք՝ մեծին, ջուր՝ պղծիկին»։

Տիգրան Բ. գահին հետ Տիգրան Բ. Արեւելեան ժառանգած էր հօրը գոռոզութիւնն ու փառասիրութիւնը։ Երբ հօր մահը կը լսէ, իսկոյն կ'անցնի զօրքին գլուխը ու կը յարձակի յոյներուն և դրացի ազգերուն վրայ որոնք արդէն ոտնակոխ կ'ընէին Հայաստանի սահմանները։ Անոնց յաղթելէն ետք Տիգրան Հայրենի պաշտամունքը վառ պահել կը ջանայ։

Պարթեաց Արշական թագաւորը լսելով Արտաշէսի մահը՝ կ'ուզէ իր վրէժը լուծել Տիգրանէն ու աւագութիւնը նորէն ետ առնել։ Պատերազմը տեղի կ'ունենայ Երասխի ափերուն մօտ, Արշական թագաւորը կ'իյնայ Տիգրանի զինուորներուն ձեռքն ու Ասիոյ գերիշխանութիւնը կը մնայ Տիգրանին։

Այդ միջոցին Սելեւկեանց թագաւորը՝ Անտիոքոս իր եղբօրը հետ կը կուռէր թագին համար։ Ժողովուրդը ձանձրացած այդ կռիւներէն՝ կը դիմէ Տիգրան Բ.ի։ Ասիկա ալ առանց պատերազմի կը տիրէ Ասորւոց։ Երկրէն կը տարագրէ Անտիոքոսը, և Ասորիքը 22 տարի շարունակ կը կառավարէ։

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

Ասորիքէն ետք Տիգրան կը նուաճէ Փիւնիկիւն և կ'արշաւէ Պաղեստինը*։ Երուսաղէմի՝ Աղեփսանդրիա թագուհին թանկագին ընծայներով կը դիմաւորէ Տիգրանն ու հպատակութիւն կը խոստանայ։ Տիգրան Հայաստան կը դառնայ բազմաթիւ հրեայ գերիներով։

Տիգրան իր գերիշխանութիւնը կը տարածէ ամբողջ Արեւմտեան Ասիոյ վրայ և ամենքը զայն կը ճանչնային քաղաւորներու քաղաւոր: Մարֆ*, Արաքսացիք, Ասրպասական*, Վրասնան*, Աղունանֆ*, Բաբելոն, Միջագետք, Կիլիկիա*, Կասպարովկիս հարկատու էին Տիգրան Բ. ի Հայաստան այն միջոցին կայսրութիւն էր:

Տիգրանի դաշնակից Միհրդատ որ Մարտաշէսի մահով բաւական տկարացած էր, Տիգրանի օգնութեամբ նորէն կը զօրանայ ու պատերազմ կը հրատարակէ Հռոմայեցւոց դէմ: Միհրդատ կը տիրէ Փոքր Ասիոյ փոքր տէրութեանց ու զօրք մտցնելով Յունաստան ամբողջ յոյները կ'ապստամբեցնէ Հռոմի դէմ: Սակայն

ՄԻՀՐԴԱՏ ԵՒ ՊԱՏՈՐ

Հռոմայեցիք Միհրդատի վրայ կը զրկեն Սիլլա զօրավարն որ անկէ ետ կ'առնէ նուաճած երկիրներուն մեծ մասը և կ'ստիպէ զայն որ ամօթալի հաշտութիւն մը կնքէ (86 Ն. Ք.): Ասոր պայմաններէն մէկն էր իբրև տուգանք վճարել պատերազմի բոլոր ծախսերը:

Սակայն Միհրդատ նորէն զօրք կը ժողվէ ու կրկին պատերազմ

կը ձեռնարկէ Հռոմայեցւոց դէմ: Տիգրան ալ անոր օգնելու համար՝ կը յարձակի Կասպարովկիոյ վրայ և բազմաթիւ զերի կը բերէ Հայաստան:

Հռոմայեցիք այս անգամ չայնրն ու Հռոմայեցիք դէմ դիմաց Միհրդատի ու Տիգրանի դէմ կը զրկեն Լուկուլլոսը: Քանի մը

Միհրդատի հաղթանակներէ ետք Միհրդատ Մակարոսի* մօտ կը յաղթուի և կը փախչի (70 Ն. Ք.) Հայաստան:

յաստան Տիգրանի քով: Տիգրան զայրացած՝ չ'ուզեր տեսնել անոր երեսն անգամ, միայն կ'ազատէ զայն թընամուտի ձեռքէն: Լուկուլլոսի զենսպանները կու գան և կը պահանջեն որ Տիգրան իրենց յանձնէ Միհրդատը: Տիգրան կը մերժէ և կը պատրաստուի զէնքով չափուելու Հռոմայեցւոց հետ:

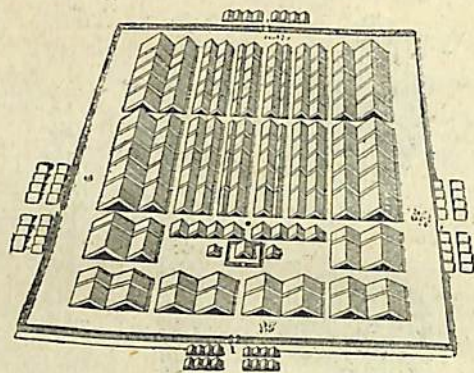

ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՁԷՆՔԵՐ

Լուկուլլոս արդէն մտած էր Միջագետք ու պաշարած էր Տիգրանակերտն ուր պահուած էին Տիգրանի զանձերը: Տիգրանի 6,000 ձիաւոր զօրքերը ձեռքեկով Լուկուլլոսի բանակը՝ կը մտնեն Տիգրանակերտ ու կ'ազատեն Տիգրանի հարստութեան մէկ մասը:

Տիգրան անեղ բանակով Տիգրան կը խորհակէ (200,000) Լուկուլլոսի դէմ տեղի Հռոմայեցիները կ'ելլէ. և տեսնելով անոր սակաւթիւ զօրքը՝ կ'ըսէ. «Եթէ զենսպան են, չառ են. իսկ եթէ պատերազմող՝ քիչ» Այսպէս հպարտացած՝ անհոգ կը կենայ: Սակայն Լուկուլլոս

լուս յանկարծ կը յարձակի Հայոց վրայ և մեծ չփոթու-
թիւն կը ձգէ բանակին մէջ։ Տիգրան ժամանակ չունե-
նար իր ցրուած բանակին կարգապահութիւնը յարգել
տալու։ Լուկուլլոս փութով կը պաշարէ Տիգրանակերտը
և քաղաքին քանի մը գաղթական յոյներու մասնութեամբ
կ'առնէ զայն։

ՀՈՌՄԷԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐ—ԱՍՆԱԿԱՏԵՂԻ

Տարի մը ետք պատերազմը նորէն կ'արժարծի Արա-
ծանի գետին ափը։ Պատերազմն երկու կողմէն ալ կա-
տաղի էր. այս անգամ Լուկուլլոս կ'ստիպուի նահանջել
դէպի Միջագետք ուր կը պաշարէ Մծրին քաղաքը։
Տիգրան նորէն կը նուաճէ իր կորսնցուցած երկիրները։
Միհրդատ ալ քանի մը յաղթութիւններով վերստին կը
տիրէ իր երկիրներուն։

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ էր Մեծն Տիգրան Բ. — Գահին հետ ի՞նչ ժա-
ռանգած էր. — Ե՞րբ եւ որո՞նց վրայ յարձակեցաւ . —

Ե՞րբ եւ որո՞ւ յանձնեց Կապադովկիան. — Ո՞ր երկիրն է
Կապադովկիա. — Պարսից Արեւական քաղաւորն ի՞նչ
ըլաւ եւ Ե՞րբ. — Պատերազմն ո՞ւր տեղի ունեցաւ. — Ի՞նչ
եղաւ պատերազմին հետեւանքը. — Այդ միջոցին ո՞վ էր
Ասորոց քաղաւորն եւ ի՞նչ կ'ընէր. — Ասորիներն ին-
չո՞ւ եւ որո՞ւ դիմեցին. — Տիգրան ի՞նչ ըլաւ Ասորիքի
մէջ. — Այնուհետեւ ո՞ր երկիրները նուանեց. — Ո՞վ քան-
կազին ընծայեցրով դիմաւորեց Տիգրանը. — Տիգրան զո-
րո՞նք Հայաստան բերաւ. — Ո՞ր երկիրները Տիգրան Բ.ի
գերիշխանութեան տակ էին. — Հայաստան Ե՞րբ կայս-
րութիւն էր. — Ո՞վ էր Միհրդատ եւ Տիգրանի օգնու-
թեամբ որո՞նց դէմ պատերազմ հրահարակեց. — Միհր-
դատ ո՞ր երկիրներուն տիրեց եւ զորո՞նք ապստամբեցուց
Հռոմի դէմ. — Հռոմայեցիք զո՞վ ղրկեցին Միհրդատի
վրայ. — Միլլա ինչե՞ր էտ առաւ. — Միհրդատ ինչե՞ր
կ'ընէր եւ Ե՞րբ. — Միհրդատ հանդարտ նստաւ. — Ո՞վ օգ-
նեց Միհրդատի. — Հռոմայեցիք զո՞վ ղրկեցին Միհրդատի
ու Տիգրանի վրայ. — Միհրդատ ո՞ւր յաղթուեցաւ. —
Ո՞ւր է Ամիսոս. — Միհրդատ ո՞ւր փախաւ. — Տիգրան
ի՞նչպէս վարուեցաւ յաղթուողին հետ. — Լուկուլլոս
ալ զորո՞նք ղրկեց Տիգրանի եւ ի՞նչ պահանջեց. — Տիգ-
րան ի՞նչ պատասխանեց. — Լուկուլլոս ո՞ւր մտած էր. —
Տիգրան ո՞ւր պահած էր իր զանձերը. — Տիգրանի զօ-
րքն ի՞նչպէս ազատեցին արհուրի գանձերը. — Տիգրան
Բ.ի հպարտութեան օրինակ մը կ'ընա՞ւ տալ. — Ասոր հե-
տեւանքն ի՞նչ եղաւ. — Լուկուլլոս որո՞նց մասնութեամբ
առաւ Տիգրանակերտը. — Ե՞րբ եւ ո՞ւր սկսաւ անեղ
նակատարարը. — Լուկուլլոս ո՞ւր նահանջեց եւ ո՞ր
բաղադր պաշարեց. — Տիգրան ո՞ր երկիրները նուանեց.
— Միհրդատ ի՞նչպէս տիրեց իր երկիրներուն։

ՏԻԳՐԱՆ Բ.Ի ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

Այդ ձախողութեան լուրն առնելու
Բաժնէ որ թիւս լով՝ Հոռոմ կը սարսափի ու Տիգրանի
դէմ կը շրկէ Պոմպէոս զօրավարը։
Պոմպէոս կը խորտակէ Միհրդատի զօրութիւնն Եփրատի
ափերուն մօտ։ Այնուհետեւ Միհրդատ կը խորհի Կովկասի
ժողովուրդներու օգնութեամբ Եւրոպա անցնիլ ու Հոռոմը
Հոռոմի դուռներուն փով ջախջախել, բայց իր Փառնակ
հարազատ որդին դաւաճանելով իրեն՝ անձնապահ
կ'ընայ։

ՊՈՄՊԵՅՈՍ

ՏԻԳՐԱՆ Բ.Ի ԴՐԱՄԸ

Պոմպէոս այնուհետեւ իր զէնքերը կ'ուղղէ Տիգրանի
դէմ։ Հայաստանի մէջ Պոմպէոսի կը միանայ Տիգրանի
հարազատ որդին՝ Կրսանը Տիգրան որ արդէն դաւաճա-
նելով հօրը՝ միացած էր Պարթեւաց թագաւորին հետ։

Տիգրան արտաքին ու ներքին
Տիգրանի զիջումը թշնամիներէ պաշարուած ու իր հա-
րազատ որդւոյն ամօթալի դաւաճա-
նութեան համար սրտաբեկ՝ խոհեմութիւն կը համարի
հաշտուիլ Հռոմայեցւոց հետ։ Անձամբ կը դիմէ Պոմպէոսի
բանակն և արժանաւոր պատուով կ'ընդունուի։

Հռոմայեցւոց հետ կնքած հաշտութեամբ Տիգրան
կը նրաժառէր Փոփր Ասիոյ մէջ նուաճած երկիրներէն
ու կը թողուր անոնց։ Իրեն մնացին միայն Հայաստան
ու Միջագետք։ Կրտսեր Տիգրան որ կ'ուզէր յափշտակել
թագը հարազատ հօր գլխէն՝ այս դաշինքէն գոհ չմնաց։
Պոմպէոս տեղեկանալով որ Կրտսերն Տիգրան գաղտնի
դաշնակցութեան մէջ է Պարթեւաց թագաւորին հետ՝
շղթայակապ հետը Հոռոմ կը տանի։ Հայրադաւ որդին
Հայոց թագին փոխարէն կը կրէ Հոռոմի շղթայները։

Երբ Պոմպէոս հեռացած էր, Տիգ-
րան վրէժ լինելով իր կորսնցու-
ցած երկիրները. ուստի կը հաշտուի ու
դաշնակից կ'ըլլայ Պարթեւաց հետ՝ Ա-
ռաշնութեան—Նախագահութեան պատին անոնց թա-
գաւորին ետ դարձնելով։ Այդ միջոցին Հոռոմի եռա-
պետները Հռոմէական աշխարհի կառավարութիւնը մէ-
ջերին բաժնած էին. Ասիան բաժին ինկած էր Կրասո-
սի։ Սուրեն Պարթեւ ասպետը գլուխն անցած Պարթե-
ւաց ու Հայոց զօրքին՝ Խառանքի մօտ կը խորտակէ ու
կը հալածէ Հռոմէական լեգէոնները։

Երբ Սուրեն Պարթեւի հրաւերով Կրասոս հաշտու-
թեան կուգար, ճամբայն խռովութիւն կը ծագի և Պար-
թեւ պատգամաւորները կ'սպաննեն Կրասոսը. Հռոմայեցի
բանակը ցիրուցան եղաւ։ Այդ միջոցին Պարթեւաց թա-
գաւորին որդին՝ Բակուր կ'ամուսնանար Տիգրանի աղջ-

կան հետ: Սուրէն հարուստ աւարներու հետ սպաննուած
կրասոսի գլուխն ընծայ կը զրկէ Հայոց արքունիքը:

Հոռոմայեցիք այս անգամ կը զրկեն
Երկու Հայ իրենց եռապետներէն մէկը՝ Կասիոսը: Տիգ-
րան ծերացած էր. Հայոց ու Պարթեւաց
դաշնակից բանակը կը յանձնէ Բարզափրան
Ռշտունի նախարարին: Ասիկայ կը յառաջանայ մինչեւ
Անսիոյ ու կը պաշարէ Կասիոսն որ աղաւթեցաւ Կիլիկիոյ
հիւսպասոս* Կիլիկիոնի օգնութեամբ: Բարզափրան կը
յաղթէ Հոռոմայեցւոց, կրկին կը նուաճէ Ասորիքն ու
Փիւնիկիեն և յառաջ կը խաղայ մինչեւ Պաղեստին: Գնէ
Գնունի զօրավարին ձեռքով, կը տիրէ Երուսաղէմի և
բազմաթիւ գերիներով ու աւարով Հայաստան կը
դառնայ:

Տիգրան արդէն ծերացած և ուժասպառ՝ 53 տար-
ուան թագաւորութենէն ետք կը մեռնի (36 Ն. Բ.):

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ի՞նչ կը նշանակէ «Բաժնէ որ տրեւս». — Հոռոմ ին-
չո՞ւ եւ որո՞ւ դէմ կը զրկէ Պոմպէոսը. — Ո՞վ եւ ո՞ւր
խորհակեց Միհրդատի զօրութիւնը. — Միհրդատ ի՞նչ խոր-
հեցաւ. — Ո՞վ արգելք եղաւ Միհրդատի այս յանդուգն
խորհրդին. — Պոմպէոս այնուհետեւ ի՞ր զենքերն որո՞ւն
դէմ ուղղեց. — Ո՞վ դաւանանք Տիգրան Բ.ի. — Կրսսերն
Տիգրան ուրի՞շտ անգամ որո՞ւն հետ միացած էր. — Տիգրան
Բ. ինչո՞ւ սրաքեկ էր եւ ի՞նչ բռաւ. — Պոմպէոս ի՞նչ-
պէս եւ ո՞ւր ընդունեց Տիգրանը. — Ի՞նչ եղաւ հա-

տութեան հետեւանքը. — Կրսսերն Տիգրան զո՞ն մնա՞ց այս
դաշինքէն, ինչո՞ւ. — Պոմպէոս ի՞նչ բռաւ Կրսսերն Տիգ-
րանը. — Հայրադաւ որդին ի՞նչ պատիժ կրեց. — Տիգրան
Բ. ի՞նչպէս վրէժ լուծեց. — Այդ միջոցին որո՞նք Հոռոմ-
ական աշխարհը մեղերնին բաժնած էին. — Կրասոսի
ի՞նչ բաժին ինկած էր. — Սուրէն Պարթեւ ո՞ր զօրեւոր
ն՞ւր եւ որո՞ւ յաղթեց. — Ի՞նչպէս սպաննուեցաւ Կր-
սոս. — Ո՞վ էր Բակուր եւ որո՞ւ հետ կ'ամուսնացաւ. —
Սուրէն ի՞նչ բնծայ զրկեց Հայոց արեւունիքը. — Ո՞վ էր
Կասիոս. — Տիգրան որո՞ւ յանձնեց Հայ եւ Պարթեւ բա-
նակը. — Բարզափրան մինչեւ ո՞ւր յառաջացաւ. — Կա-
սիոս որո՞ւ շնորհիւ ազատեցաւ. — Բարզափրան ո՞ր եր-
կրները նուանեց եւ մինչեւ ո՞ւր յառաջացաւ. — Ո՞վ
տիրեց Երուսաղէմի եւ ի՞նչ բռաւ. — Տիգրան Բ. քանի՞
տարի թագաւորեց. — Երբ մեռաւ:

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

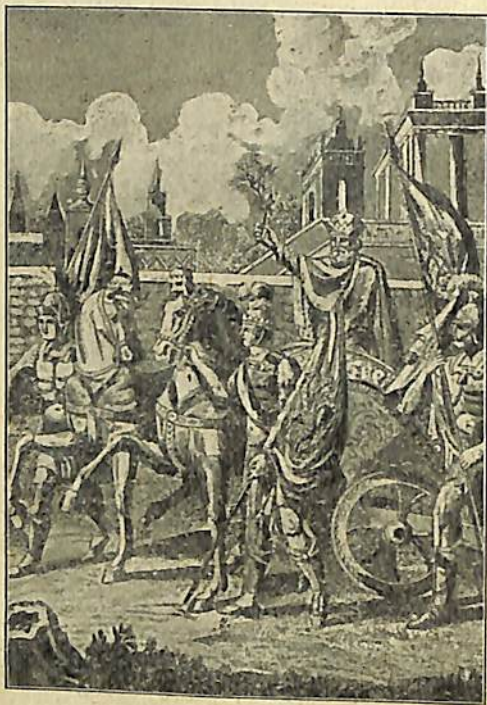
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵԾԵ ՏԻԳՐԱՆ Բ.Ի ՕՐՈՎ

Մեծն Տիգրան երբ ժառանգեց Հայաստանը, Պարթեւները շատ
հոգեւ խլած էին: Տիգրան Բ. կը միացնէ Հայաստանի մասերը, Պար-
թեւներն ետ կը մղէ, կ'արշաւէ Պարսկաստանի խորերն ու նոր երկր-
ներ կը խլէ:

Տիգրան Բ. Հայաստանն Ասիոյ մէջ կը բարձրացնէ այն առաջ-
նակարգ գլխին որ Աքիմենէանքն էին Պարսից ինքնակալութենէն առ-
ջած էր Սելեւկեանց և այս վերջիններէն Պարթեւ-Արշակունիներու:

Տիգրան Բ. անխնայ կը նուաճէ աջ ու ձախ Սարպատական ու
Կորդուաց Աշխարհն իբրեւ հարկատու թագաւորութիւններ կ'ենթադ-
րուին Հայաստանի: Նիւնուէի թագաւորութիւնն ու Միդացիսի մեծ
մասը Հայոց ձեռքն էին: Տիգրան Երեւանն կը յանձնէ Արարացի
Քաղթական ցեղի մը, Այնուհետեւ Տիգրան կ'անցնի Եփրատի միւս
կողմը, կը գրաւէ Կասպարովիան, կը նուաճէ Արեւելեան Կիլիկիան,
Հիւսիսային Ասորիքը, Փիւնիկիէն մեծ մասն և կը հասնի Լիւնի թա-
գաւորութեան սահմաններն ու սպառնական գիրք կը բռնէ հան:

Բան մը չէր պահուեր Տիգրանին, Ունէր քանի մը մայրաքաղաք,
որոնցմէ մէկն էր Անսիոխ: Ասոր հրամանին կը հնազանդէին զանազան
ազգեր ու լեզուներ, կարծես վերածնունդ էր Նինուէի Թադաուրնէ-
րուն Սաղմանասարի ու Սենկեսիւի ժամանակը, կիլիկիոյ ու Սու-
րիոյ ծովափը հաւաքած էր կէս միլիոնէ աւելի բաղկացած բանակ մը,
Կորդուաց, Ասիարեւնի, Ասորեսսանի, Կիլիկիոյ, Կապադոկիոյ ընա-

յարձակի մեծ բազմութեամբ ու կը յաղթէ անոր: Հայերը կը նահանջեն: Անտոնինոս կը յաջողի. Արտաւազդ խաբուելով Անտոնինոսի խոստումներէն՝ կը փութալ անոր քով: Անտոնինոս Արտաւազդի հետ կը պտտի Հայոց բերդերը՝ անոնց գանձերը յափշտակելու համար: Բայց Հայերը չխաբուեցան: Անտոնինոս Արտաւազդն ոսկի շղթաներով կապած՝ իբրեւ ընծայ Աղեփսանդիւս՝ կը տանի Կոնստանտնուպոլսի որ գլխատել կու տայ զայն (31 Ն. Ք.):

Արտաւազդէն ետք Արշաւի օրով Հայաստան՝ որ Արտաւազդի ազգականներէն էր՝ Կռուածաղիկ Հայաստան ասպարէզ դարձաւ անընդհատ պատերազմներու: Մէկ կողմէն Հռոմէական լէգէոնները, միւս կողմէ Պարթեական զօրքերը շարունակ կ'ասպատակէին Հայաստանը: Իւրաքանչիւրը կ'աշխատէին Հայաստանի թագը յանձնել իր կուսակից զօրավարին:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Ո՞վ եր Տիգրան Բ.ի որդին. — Արտաւազդ Ա. ինչո՞վ օժտուած եր. — Որո՞ւն հետ հաշտութիւն կնքեց եւ ի՞նչ խոստացաւ. — Իր խոստումը կատարե՞ց. — Ի՞նչպէս հեռացաւ Անտոնինոսի փոքէն. — Ո՞վ եւ ո՞ւր կորսնցուց 20,000 զօր. — Անտոնինոս ո՞ւր հազիւ հասաւ. — Անտոնինոս ի՞նչ խորհեցաւ. — Արտաւազդ Կովկասէն ի՞նչ ժողովեց եւ զորո՞նք փախցուց Միջագետքէն. — Անտոնինոս Արտաւազդի վրայ ինչո՞ւ յարձակեցաւ. — Հայերն ի՞նչ

եղան. — Անտոնինոս ի՞նչպէս ձեռք ձգեց Արտաւազդը. — Որո՞ւն հետ պստեցաւ Հայոց բերդերն եւ ինչո՞ւ. — Հայերը խաբուեցա՞ն. — Անտոնինոս ինչո՞ւ եւ ո՞ւր դրկեց Արտաւազդը. — Կոնստանտնուպոլսի գլխատեց եւ ե՞րբ. — Ի՞նչ կը նշանակէ «Կռուածաղիկ», — Արտաւազդէն ետք ի՞նչ եղաւ Հայաստան. — Որո՞նք կ'ասպատակէին Հայաստան. — Իւրաքանչիւրն ինչի՞նչ կ'աշխատէր:

15. Ա Բ Գ Ա Ր

ՔՐԻՍՏՈՆԵՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Ա Մ Ք

«Մեծ հոգիները գիտեն քե՛ս ո՛րչափ երջանիկ է մարդ, երբ բարի ըլլայ:»

Արշամի յաջորդեց Արգաւ* (3. Ն. Ք.): Ասոր առաջին տարիները Հռոմի գործակալներն Օգոստոս կայսեր պատկերը բերին ու դրին Հայոց մեհնաններուն մէջ: Հերովդէս Հրէից թագաւորն ալ պահանջեց որ իր պատկերը նաեւ՝ կայսեր պատկերին քով դրուի: Արգաւ մերժեց այս խնդիրը՝ պահանջելով: Հերովդէս Արգաւին վրայ բանակ դրկեց որ սաստիկ յաղթուեցաւ: Արգաւ կը պատրաստուէր Հռոմի դէմ ապստամբել, ուստի իր մայրաքաղաքը Մծրինէն Եղեւսի* կը փոխադրէ ու քաղաքն կ'ամրացնէ: Հռոմայեցւոց յաղթելու համար Պարթեաց օգնութեան ալ պէտք ունենալով՝ կ'երթայ Պարթեաւաստան որ մեծ յուզման մէջ էր թէ՛ ներքին

խռովութեանց և թէ՛ Պահլաններուն դէմ մղուած պատերազմներու պատճառաւ։ Արգար կը հաշտեցնէ հակառակ կուսակցութիւնները։

ՕԳՈՍՏՏՈՍ ԿԱՅՍՐ

Արգար Պարթևաստանէն դարձին ծանր հիւանդութեամբ կը վարակուի։ Հռոմայեցիք կը կասկածին այս ճամբորդութենէն։ Արգար դեսպաններ կը ղրկէ Ասորոց Հռոմի գործակալ Մարիոսի՝ իր ճամբորդութեան նպատակն արդարացնելու համար։ Մարիոս մեծ պատուով կ'ընդունի դեսպանները։

Երուսաղէմէն անցնելու ատեն Արգար Արգարի դեսպանները կը տեսնեն Յոնսի հրաշքներն ու դարձին կը պատմեն Արգարի։ Եղեմի թագաւորն իր Անանէ սուրհանդակին ձեռքով նամակ

ղրկեց ու խնդրեց Յիսուսէն որ դայ իր հիւանդութիւնը բժշկէ։ Յիսուս Թովմա առաքեալին միջոցաւ կը պատասխանէ թէ չի կրնար երթալ Արգարի քով, այլ իր համբաւնալէն ետք պիտի ղրկէ իր առաքեալներէն մէկն որ բժշկէ զայն։

ԱՐԳԱՐ ՈՒ ԳՐԻՍՏՈՍԻ ԴԱՍՏԱՌԱՅԸ

Յիսուսի համբարձումէն ետք Թաւայոց Ա. դարձը դիմաւ առաքեալը կուգայ Միջագետք, կը բժշկէ Արգարն իր հիւանդութենէն, կը մկրտէ զայն իր պալատականներուն հետ։ Այնուհետև Արգարի խորթարար՝ պալատական Ադդէն եպիսկոպոս

պոս ձեռնադրեց ու իրեն փոխանորդ կարգելով՝ գնաց Հայաստան Քրիստոնեութիւնը փարոգելու:

Այսպէս Աբգար առաջին քաղաւորն էր որ ընդունեց Քրիստոնեութիւնն և կոչուեցաւ Անդրանիկ հաւասարեալ: Այնուհետեւ նամակ գրեց Հռոմայեցոց Տիբերիոս կայսեր, Պահլաւունեաց թագաւորին՝ յորդորելով զանոնք որ չնալածեն Քրիստոնեայններն ու Քրիստոսի կրօնքն ընդունին:

Նամակներու պատասխանը չստացած՝ վախճանեցաւ (25 Յ. Բ.):

Դ Ա Ս

Թելադուրեամբ

Ո՞վ կը յաջորդէ Արեամի. — Հռոմայեցի գործաւոր կալներ ի՞նչ բրին եւ ե՞րբ. — Հերովդէս քաղաւորն ի՞նչ քաւ. — Աբգար ընդունե՞ց այս խեցք պահանջը. — Հերովդէս ինչո՞ւ բանակ ղրկեց եւ ի՞նչ եղաւ. — Աբգար ինչի՞ կը պատրասուէր. — Ո՞ւր փոխադրեց արեւունիք. — Այս բանին մէջ յաջողելու համար՝ ի՞նչ քաւ. — Աբգար Պարթեւասանի մէջ ինչո՞վ վարակուեցաւ. — Որո՞նք կասկածեցան այս համբողջութեան. — Աբգար ի՞նչ ղրկեց եւ ինչո՞ւ. — Մարիոս ինչպէ՞ս ընդունեց Աբգարի դեսպանները. — Դեսպաններն երուսաղէմի մէջ ի՞նչ տեսան. — Որո՞ւ պատեցին եւ ե՞րբ. — Նդեսիոյ քաղաւորը զո՞վ ղրկեց Յիսուսի եւ ի՞նչ խնդրեց. — Յիսուս որո՞ւ ձեռնով պատասխանեց եւ ի՞նչ. — Ո՞վ եւ ե՞րբ եկաւ Միջագետք. — Թադէոս առաքեալն ի՞նչ քաւ. — Թադէոս զո՞վ կարգեց իրեն փոխանորդ եւ ո՞ւր գնաց. — Ինչո՞ւ. — Ո՞վ եղաւ

Անդրանիկ հաւասարեալ քաղաւոր. — Ո՞ր քաղաւորներուն նամակ գրեց եւ ինչո՞ւ. — Աբգար ե՞րբ վախճանեցաւ:

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

Կ Բ Օ Ն Ի Ծ Ա Գ Ո Ւ Մ

Իրաւ է որ նախնական մարդիկ հետզհետէ խմացականապէս կը զարգանան ու զանազան հնարագիտութիւն կը կատարեն, ասով հանդերձ Բնութեան շատ երեւոյթներն անոնց համար անհասկնալի ու անբացատրելի կը փայլն միանգամայն:

Անոնք կը տեսնային թէ ի՞նչպէս սակեշող Արեւն ամէն առտու կը ծագէր՝ իրեն հետ բերելով լոյս ու ջերմութիւն և յետոյ՝ երեկոյները կ'երթար, կը պահուէր հորիզոնին ետեւը, նաեւ տաք ու պայծառ ցորեկուան կը յաջորդէր մութ ու խաւար գիշերը: Գիշեր ատեն կը տեսնէին պոպոզն առողքեր որոնցմէ կայծեր կ'իյնային երկինքէն, մանաւանդ ամառ ատեն: Բայց թէ ո՞ւր վար կ'իյնային, չէր գիտեր ու չէր կրնար ալ հասկնալ:

Մարդ չէր կրնար նաեւ հասկնալ թէ ի՞նչ է Լուսինն որ ամիսը մէկ անգամ կ'երեւայ Երկնակամարին վրայ եղջերաձև ու յետոյ հետզհետէ կը մեծնար, տափակ սկաւառակի ձև կ'ստանար և վերջն ալ նորէն եղջերի ձևով կը փայլէր:

Նախնական մարդոց համար նոյնպէս անհասկնալի էին Որոտումը, Կայծալը, Հովն և ուրիշ շատ բնական երեւոյթներ:

Իրաւ է որ չէր կրնար հասկնալ ու բացատրել այս շատ բնական երեւոյթները, սակայն մարդ փորձով կը տեսնէր թէ այդ երեւոյթներէն ոմանք իրեն շատ օգտակար էին, ուրիշներ ալ՝ փառաւոր, ինչպէս նաեւ միեւնոյն երեւոյթն երբեմն օգտակար, երբեմն ալ փառաւոր կ'ըլլար: Օր. Արեգակն երբեմն կը լուսաւորէր և կը տաքցնէր, և երբեմն ալ կ'այրէր ու կ'ռնչացնէր ցաւքը: Չափաւոր ու ժամանակին տեղացած անձրեւը շատ օգտակար կը հանդիսանար, իսկ չափազանց ու անժամանակ անձրեւներէն կը կազմուէին հեղեղատներ որոնք ահապէն փառսներ կը պատճառէին:

Որովհետեւ կը տեսնէր ու չէր կրնար բացատրել այդ երեւոյթները, սատարի կը վախնար ու կը սարսափէր անոնցմէ: Վախի ու Սարսափի հետեւանքն ա՛յն եղաւ որ մարդիկ գրեթէ ամբողջ բնութիւնը պաշտամունքի առարկայ դարձուցին:

Մարդիկ կարծելով թէ Բնութեան բոլոր տարրերը թափ ու չափ աստուածներ են, հաւատացին թէ անոնց մէջ բարի ու չար ոգիներ կը բնակին. ուստի աստուած դարձան Արեգակը, Երկիւմբը, Լուսինը եւ այլնայլը, Դեւեր, Ծովը, Անձառը, Կրակը, մինչեւ խի Գազաններն ու Անասունները:

Բարի Աստուած կը համարէին այն բոլոր երեւոյթներն ու տալիս էին որոնցմէ մարդ բարի գործեր ու օգուտ կը տեսներ, իսկ չար տուած էին անոնք որ վնաս կը հասցնէին անոնց:

Նախամարզին այնպես կը հաւատար թէ Բնուածեան Հնչուար անշունչ իրերը գիտակցութիւն ու հասկացողութիւն ունին, քանի որ ամենուն մէջ ալ ոգիներ կը բնակին: Հետեւապէս ամէն բան օրէն ոգիներու թելադրութեամբ ու փափաքով կը կատարուէր:

Ենթադրենք թէ ժայռի դադաթէն քար մը վար կ'ընար ու մարդը սպաններ, իսկոյն կը կարծէին թէ քարը վար ինկաւ անոր մէջ։ Բնակող ոգւոյն փափաքով։ Ուստի՝ ամէն դժբախտութիւն կամ բաւարարութիւն կախում ունէր բնութիւնէն մէջ ապրող ոգիներէն։ Եւ որովհետեւ այդ ոգիները մարդաց պէս դիտակցութիւն ու հասկացողութիւն ունէին, անոնք կ'ընային նաեւ խօսք հասկնալ, բան ուսել և զանազան նուէրներ տառնալ։

Այսպէս մարդիկ կ'ովսին բարի աստուածներէն խնդրել ու զաշէլ որ զիրենք միշտ պաշտպանեն զանազան չարիքներէ ու փորձանքներէ, իսկ չար աստուածներէն ալ կը խնդրէին, կ'աղաչէին չբարկանան ու չարիք չհասցնեն իրենց: Ասկէ կը ծագի աստուածներէն ախորժիւր գաղափարը: Եւ սակայն աղօթքները յաճախ անզոր կը մնային, որովհետեւ լոկ խնդրերով ու աղաչանքով չէին դժանդակ աստուածները: Մարդիկ կ'աշխատէին զանաւ սիրաշահիլ զանազան նուէրներով:

Մարդոց ամէնէն մեծ մտածումն էր աստուածներն տնօրէն
չի՞նքուլ: Ուստի՝ ամէն տեղամ որ մարդիկ կը ճաշէին, ամէնէն առաջ
բաժին կը հանէին աստուածներուն: Մարդիկ աստուածներու բա-
ժինը կը դնէին որոշուած տեղ մը և կը կարծէին թէ աննք կուգային
և կ'ուտէին իրենց բաժինը: Մինչև այսօր ալ կան շատ ցեղեր որ
դեռ այդ սովորութիւնը կը պահեն: Աստուածներու համար յատ-
կացուած բաժինը կը կոչուէր Զոն, իսկ աստուածներուն բաժին հա-
նելը՝ Զոհաբերութիւն:

ՀԱՅ-ՊԱՐԹԵՒԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

Պարբերները կը բնակէին Կասպից ծովու հարաւային ափերէ-
նաւ Կիւր. Հիւսիսային Պարսկաստանի լեռնազաւառին մէջ: Ասոնց
Արեւիկ իշխանն իր երկիրն ազատելով Սելեւկեանց ձեռքէն՝ կը
հիմնէ Պարբե-Արեւիկունի հարստութիւնը:

Հայ նախարարներու խնդրանքով Արշակ իր **Վաղարցակ** եղբայրը Հայաստանի թագաւոր կը կարգէ որով կ'սկսի **Հայ. Պարթեւաց** հարստութիւնը, Վաղարշակ երկիրը խաղաղեցնելէ ետք կը գտնէ Հայոց անցեալ կեանքն եւ առոր համեմատ գտնազան պաշտօններ կը բաշխէ նախարարներուն: Վաղարշակի կարգադրութեամբ անդրանիկ որդին՝ գահաժառանգը պիտի մնար արքունիքը, միւսները Հաշտենից գաւառը պիտի բնակէին:

Վաղարշակի յաջորդը Արշակ Ա. կը յաղթէ Պոնտացւոց:

Արսաւես Ա. Արշակ Ա.-ի որդին Պարթեւներու ձեռքէն կը յա-
փշակէ Առաջնութեան պատիւը, իր Տիգրան որդին Պարսից Թագաւոր
կը կարգէ ու Հայաստանի հիւսնասայլին երկիրները կը յանձնէ իր դաշ-
եակից Վրաց Միհրդատ իշխանին, Արտաշէս Ա. անհամար զօրքերով
հաւաքեալ Ասիան կը նուաճէ եւ այն տեղէն յունական կուռքեր կը
դրէ Հայաստան, երբ Յունաստանի կը տիրէր, Հռոմայեցոց դաւա-
ճանութեամբ սպաննուեցաւ:

Արշակունի Արտաշէս Ա.-ի որդին՝ **ՄԵԾՈՆ ՏԻԳՐԱՆ Բ.** կը յաղթէ Պարթև Արշական թագաւորին, կը նուաճէ Ասորիք, Փիւնիկիոն, Պաղեստինն եւ իր գերիշխանութեան ենթարկելով ամբողջ Արեւմտեան Ասիան՝ Հին Պարսից ինքնապալութեան երկիրները՝ կը կրէ **Արալից Արայ**՝ այսինքն **Կայսր**՝ տիտղոսը, Հռոմայիցիք Տիգրանի զօրութիւնը խորտակելու համար քանիցս պատերազմներ կը մղեն Տիգրանի ու իր զաշնակից Միհրդատի դէմ։ Սիլլա ու Հուկուլլոս հռոմայեցի զօրավարները փոխփոխակի բախտով կը կռուին, սակայն Պոպլիէոս հռոմէական նենգութեամբ Տիգրանի ու Միհրդատի որդիները կը տկարացնէ, Տիգրան թէեւ նախ Հռոմայեցւոց յանձնեց Փոքր Ասիոյ մէջ ունեցած երկիրները, բայց յետոյ Պարթեւաց օգնութեամբ կը յաղթէ Հռոմի եռապետներէն Կաստուսի ու զօրավարներէն Կասիոսի Հռոմի եռապետներէն Անտոնինոս խարդախութեամբ ծնւոյ

ծգելով Տիրան Բ.ի յաջորդ Արաւազդ Ա.ը, շղթայակապ՝ կը դրկէ Աղերսանդրիա, Կոնստանտնուպոլսի թագուհւոյն որ զլիսատել կու տայ զայն Այնուհետեւ Հայաստան Կառավարիկ կը հանդիսանայ Հռոմայեցեաց ու Պարթեւաց միջեւ:

Արգարի թագաւորութեան առաջին տարին Հռոմայեցի Օգոստոս կայսրն աշխարհագիր—մարդահամար կը կատարէ Հայաստանի մէջ ալ: Արգար կ'երթայ Պարթեւաստան, որովհետեւ կը խորհէր Պարթեւաց օգնութեամբ ապստամբիլ Հռոմայեցեաց դէմ: Սակայն առիթը յարմար չըլլալով՝ դեսպաններ կը դրկէ Ասորիք, Հռոմի գործակալ Մարիոսի կ'աւանդէր փարատելու համար: Դեսպաններուն դարձին Արգար լսեց Յիսուսի հրաշքները, հաւատաց Ասորի եւ խնդրեց որ Յիսուս եղբորս զայն զինք բժշկէ: Քրիստոս իր Համարածովստէն ետք դրկեց իր առաջնալինքէն Թադեոսն որ թէ՛ կը բժշկէ Արգարն եւ թէ՛ Քրիստոսն ինքն իր տարածէ Հայաստանի մէջ: Այսպէս Հայերն եղան առաջին Բիւսոնեայ ազգը:

Բ. ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԽՏԱՅԵԱԼ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅ-ՊԱՐԹԵՎ ԿԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ՀԵՐԱՆՍՈՒԹԵԱՆ ԱՏՆՆ

Նախնական մարդիկ ինչո՞ւ ստիպուած էին շարունակ թափառել տեղէն տեղ. — Այդ միջոցին ո՞ր կազմակերպութիւններէ զուրկ էին. — Պէտքն ու կեանքի պայմաններն ի՞նչ ըրին նախնական մարդը. — Նախնական մարդն ինչո՞ր նկատի առաւ. — Ի՞նչպէս փոքր ընտանիքներ կազմուեցան. — Ի՞նչպէս ցեղեր կազմուեցան. — Նախնական ընտանիքի ազգականութիւնն ի՞նչպէս էր. — Հին ատեն զաւակներն ինչպէ՞ս կը ծանցուէին եւ ինչո՞ւ. — Արական ցեղն ինչպէ՞ս աւելի մեծ իրաւունքներ վայելեց. — Ի՞նչ եղաւ ասոր հետեւանքը. — Ո՞վ էր ցեղին նահապետն ի՞նչ իշխանութիւն ունէր. — Յեղեղն ի՞նչպէս թողնուցին իրենց թափառական կեանքը. — Ի՞նչ եղաւ ասոր հետեւանքը. — Մարդկային ցեղերը չին ատենն ի վեր զերար ի՞նչ կը նկատեն. — Ի՞նչու բնաջինջ կ'ընէին զիրար. — Նախնական յաղթութիւններն ի՞նչ կ'ընէին. — Յետոյ ի՞նչ ըրին. — Մարդկային ցեղերու մէջ ի՞նչպէս ազատներն ու ստրուկները յառաջ եկան. — Ստրուկներն ի՞նչ չէին համարուեր. — Ստրուկներն ի՞նչ աշխատութիւն կը կատարէին:

— Ի՞նչեր վերապահուած էին ազատներուն. — Ի՞նչ տարբերութիւն կար Հայ Ծորտին ու Նախնական մարդուն ստրուկին միջեւ. — Հայ ազատներին ու ազատներուն միջեւ. — Ինչո՞ւ սկսաւ գերեվաճառութիւնը. — Իւրաքանչիւր ցեղ ինչո՞ւ առաջնորդ մը ընտրեց. — Չորոքն կ'ընտրէին վարիչ. — Վարիչները նախապէս ի՞նչ տարբերութիւն ունէին իրենց ցեղերէն. — Յետոյ ի՞նչ իրաւունքներ վայելեցին. — Յեղապետներն ի՞նչո՞ւ իրենց օգնականն ընտրեցին. — Չառնք ինչո՞ւ կը վարձատրէին. — Յեղապետներն ու օգնականները հետզհետէ ի՞նչ ստացան. — Ի՞նչպէս յառաջ եկան ազնուականներն ու ռաւիկները. — Որո՞քն էին ազնուականները. — Ռաւիկները. — Որո՞քն կոչուեցան իշխան. — Ո՞ր իշխանը կոչուեցաւ թագաւոր. — Որո՞քն նախարար ու պարոն կոչուեցան. — Ո՞ր ցեղն ալիք գարձաւ:

Նախնական մարդոց ո՞ր բնական երեւոյթներն անհասկնալի էին. — Մարդ փորձով ի՞նչ կը տեսնէր. — Ո՞ր բնական երեւոյթները երբեմն օգտակար, երբեմն ալ վնասակար կ'ըլլային. — Ինչո՞ւ կը վախար ու կը սարսափէր անոնցմէ. — Վախի ու սարսափի հետեւանքն ի՞նչ եղան. — Մարդիկ բնութեան բոլոր տարրերն ի՞նչ կարծեցին. — Որո՞քն էին բարի աստուածները. — Չարերը. — Մարդ ինչո՞ւ կը կարծէր թէ իրերու մէջ ոգիներ կը բնակէին. — Մարդիկ ինչեր կ'ըսէին ոգիներու մասին. — Ի՞նչպէս յառաջ եկաւ Աղօթելու գաղափարը. — Մարդիկ ի՞նչ մտածումով զոհ կ'ընէին աստուածներու. — Մարդիկ ե՞րբ աստուածները զանազան կարգի բաժնեցին. — Մարդիկ աստուածներու մասին ի՞նչ կարծիք կազմած էին. — Աստուածներն ինչե՞ր կը կազմէին. — Ի՞նչպէս կ'սկսի կուսակալութիւնը. — Կուսքերը նախ ի՞նչպէս շինուած էին. — Ի՞նչպիսի կերպարանքով էին. — Ի՞նչ կը նշանակէ Բանդակագործութիւն. — Ե՞րբ քանդակագործութիւնը զարգացաւ, կուսքերն ի՞նչ փոփոխութիւն կրեցին. — Ի՞նչ կը նշանակէ արձանագործութիւն. — Այս արուեստն ո՞ր շատ զարգացաւ. — Մարդիկ նախնիք ո՞ր մարդիկ կ'աստուածացնէին ու որո՞քն էին աստուածացած մարդիկը. — Այս աստուածներուն ինչե՞ր կը վերադրէին. — Այս աստուածացած մարդիկ անմահ էին թէ մահկանացու. — Աստուածներէ ծնած կը կարծէին. — Ո՞ր աստուածացած դիւցազն Արեւէն ծնած է. — Ո՞րը ծովէն. — Լուսինէն. — Լեռնէն. — Չեր բնական տեղն ի՞նչ աւանդութիւններ կան այս մասին. — Որո՞քն էին նախնական մարդուն անօթները. — Մարդիկ նախ ի՞նչպէս կ'ուտէին միտ. — Ի՞նչպէս կը խորովէին. — Հացն ի՞նչպէս կը թխէին. — Մարդիկ երբ ջուրն եռացուցին. — Չուրն ի՞նչպէս կը տոբցնէին. — Ե՞րբ դասն թրծելու արհեստը. — Ի՞նչ եղաւ ասոր հետեւանքը:

Հայկէն մինչեւ Տիգրան Ա. Հայաստան հետգնեալ տնտեսական ինչ փոփոխութիւններ կրեց. — Ինչ կը նշանակէ Տնտեսութիւն. — Հայաստան այդ միջոցին ինչ վարչական փոփոխութիւն կրեց. — Զինւորական կազմակերպութիւնը. — Տիգրան Ա. ի օրով ինչ էր Հայաստանի տնտեսական վիճակը. — Փաղարկական վիճակը. — Նախահայեր — Խաղաղեանք որոնց հետ պատերազմեցան և որոնք քաղաքակրթութիւնը գաղութարեցին. — Թորգոմեան Հայերն որոնց հետ ձուլուեցան. — Հայերն որոնց հետ խառնուրդ են. — Տիգրան Ա. ի օրով որ ժողովուրդներու քաղաքակրթութիւնն ազգայնացաւ. — Ինչ կը նշանակէ ազգայնական՝ հայաճալ. — Տիգրան Ա. էն ետք ինչ եղաւ Հայաստանի քաղաքական վիճակը. — Պարթեւներն ինչ պիտի ժողովուրդ էին և ինչպէս կազմեցին ինքնակալութիւն մը. — Ինչ տարբերութիւն կար Պարթեւ ու Սելեւկեան տիրապետութեան միջեւ. — Հայերն որն ընտրեցին. — Հայոց պատմութեան հին շրջանն ինչեքու վրայ դրուած էր. — Զեր ընտրած տեղը բնականօրէն արձանագրութիւն կ'սլ. — Վաղարշակ որ աղբիւրներու համաձայն ինչ կարգադրութիւններ ըրաւ. — Ինչ կը նշանակէ Առաջնութեան պատիւ. — Որոնք են Առաջնութեան իրաւունքները. — Ով դրուեց այդ պատիւը. — Արտաշէս Ա. որչափ զօրք ունէր. — Արտաշէս Ա. ի որ խորհակալութեան հետեւանքն ինչ եղաւ. — Ով հիմնեց Հայ կայսրութիւնն և ինչպէս. — Տիգրան Բ. որ ինքնակալներու հետ կ'ընտրէր թագաւոր. — Որոնք էին Տիգրան Բ. ի կայսերական զգեստները. — Որոնք էին իր թիկնապաշտները. — Հռոմայեցի որ զօրապետները կ'ուսեցան Տիգրան Բ. ի դէմ. — Հռոմայեցւոց լեզուներն ինչպէս կազմակերպուած էին. — Տիգրան Բ. ի օրով աշխարհիս վրայ ամենէն զօր տէրութիւնն ով էր. — Հռոմայեցիք ինչպէս յաղթեցին Տիգրան Բ. ի. — Որն էր Տիգրան Բ. ի թերութիւնը. — Անտոնինոս ինչպէս յաղթեց Հայոց. — Արտաւազդ Ա. ինչ նկարագրի տէր էր. — Ինչ ըլլաւ է կռուածադիկ. — Որն է Ասիոյ կռուածադիկ երկիրը. — Հայաստան դարեւան ընթացքին միջ որ տէրութեանց կռուածադիկներ եղած է. — Հռոմայեցիք ինչու մարդասպան ըրին. — Արգար ինչպէս Պարթեւաստան գնաց. — Բրիտաննութիւնն ինչպէս մտաւ Հայաստան. — Հայաստան ինչպէս կը կառավարուէր. — Ինչերն օրէնք էին. — Հայ թագաւորն երբեմն ուրիշ ինչ պաշտօն կը կատարէր. — Ինչպէս յարգանքը կը տածէին թագաւորին նկատմամբ. — Որոնք էին արքունի եկամուտները. — Թագաւորն որ կալուածներ ունէր. — Թագաւորն ինչ կեանք կը վարէր. — Որոնք էին իր զգեստները. — Թագաւորն, ազնուականներուն և հասարակ ժողովուրդին զգեստներուն

միջեւ ինչ տարբերութիւն կար. — Թագաւորին կոչիկն ինչպէս էր. — Որոնք կրնային այդ տեսակ կոչիկ հագնիլ և ինչ պայմաններու մէջ. — Թագաւորն ուրիշ ինչ իրաւունքներ կը վայելէր. — Հայաստան ինչպէս երկիր է. — Բնականէն ինչերու բաժնուած է. — Որոնք կը կոչուին նախարարութիւն. — Նախարարներն ինչպիսի իշխանութիւն ունէին. — Նախարարները քանի՞ կարգի կը բաժնուէին. — Քանի՞ աստիճան ունէին. — Որչափ նախարար կար. — Նախարարներն շատերն ինչ պաշտօններ ունէին. — Զինւորական ուժն ինչպէս կազմակերպուած էր. — Հայ բանակը քանի՞ կարգի կը բաժնուէր. — Որոնք էին սպառապէն հեծելազօրքն զէնքերը. — Թիթեւազէնքն. — Հետեւակիւն. — Հայոց զէնքերն ինչու մահացու էին. — Հայ աղեղնաւորն ինչով նշանաւոր էր. — Որոնք ունէին բերդեր ու ամրոցներ. — Անոնք ինչերով կը ծառայէին:

Բ. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՆԻԻԹԵՐ

1. Բաղդատել Հայաստանի սահմանը Հայկի, Արամի, Տիգրան Ա. ի, Վաղարշակի, Արտաշէս Ա. ի եւ Տիգրան Բ. ի օրով:
2. Բաղդատել Հայաստանի վարչական դրութիւնը Հայկի յաջորդներուն, Արամի ու Վաղարշակի օրով:
3. Ինչպէս կազմուեցան ազատներն ու ստրուկները. ազատականներն ու ռամիկներն ինչ իրաւունքներ ստացան. Վաղարշակի կարգադրութիւնն ինչ էր եւ հետեւանքն ինչ եղաւ:
4. Որոնք էին Հայոց դրացի ազգերն Արամի, Տիգրան Ա. ի, Պարոյրի, Վահէի, Վաղարշակի, Արտաշէս Ա. ի ու Տիգրան Բ. ի ատեն. իւրաքանչիւրն ինչ պատերազմներ մղեց անոնց դէմ:
5. Կրօնքի գաղափարն ինչ դիմայեղումներ կրեց:
6. Մինչեւ Տիգրան Բ. Հայերն որ ազգերու քաղաքակրթութիւնը գաղաբարեցին:
7. Նկարագրել Հայոց արքունիքը:
8. Նախարարական կազմակերպութիւնը:
9. Զինւորին ուժը:

Բ. ՀԱՅ-ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԻԹԵԱՆ ՀԱՆՐԱՆՔԻ ԱՏԵՆ

16. ՀԱՆՐԱՆՔ ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԻԹԵԱՆ ԴԷՄ

«Արիւն մարտիրոսաց՝ սերմն քրիստոնէից:»

Արքարի որդին Անանե այն ինչ կը թա-
Անանէ քաւորէ, կ'սկսի հալածել Քրիստոնէութիւնը
և կը բանայ մեհեանները: Պահանջեց Ադդէն
որ Քրիստոնէութիւնը թողու և առաջուան պէս խոյր
չինէ թագաւորներու համար: Ադդէ կը մերժէ թագաւո-
րին պահանջն ու եռանդով կը քարոզէ Քրիստոնէութիւնը:
Անանէ զայրացած՝ սպաննել կուտայ Ադդէն:

Արքարի քեռորդին՝ Սանասրուկ Հա-
Սանասրուկ յաստանի Շաւարշան* դաւառի կառավա-
րիչ էր: Սակայն ապստամբած՝ կը թագա-
ւորէր Հիւսիսային Հայաստանի վրայ: Ասիկա Անանէն
աւելի կատաղի թշնամի դարձաւ Քրիստոնէութեան: Սա-
նասրուկ նահատակել տուաւ Թադեոս առաքեալն ու իր
հարազատ աղջիկը՝ Սանդուխտ կոյս:

Սանասրուկ յետոյ Անանէի վրայ յարձակեցաւ՝ Ուր-
հայաստանի* ալ տիրելու համար: Մինչ Անանէ իր պա-
լատը նորոգել կուտար, սիւն մը խնկաւ վրան ու ջախ-
ջախեց իր ոտքերը: Եղեմացիք* մարդ կը ղրկեն և կը
խոստանան Սանասրուկի յանձնել քաղաքը, եթէ ղիրենք
ազատ թողու Քրիստոնէութեան մէջ:

Սակայն Սանասրուկ իր խոստումը
Հայոց Ա. Մար- կը դրժէ, կոտորել կուտայ Արքարու
սիրոսները ցեղը բաց ի աղջիկներէն ու Հեղինե
թագուհիէն: Հեղինէ Երուսաղէմ կ'ա-
ռանձնանայ և սովի ատեն աղքատներուն նպաստին կը
յատկացնէ իր ամբողջ գանձերը: Սանասրուկ որսի ատեն
պատահմամբ նետահար եղաւ ու սպաննուեցաւ:

Սանասրուկէն ետք գրեթէ 3 դար թէև Քրիստոնէ-
ութիւնը հալածուեցաւ Հայաստանի մէջ, սակայն Հայ
Քրիստոնեայները գաղտնի տեղեր ու գետնադամբարան-
ներու մէջ կը կատարէին իրենց պաշտամունքը: Այս հա-
լածանքի ատեն շատեր նահատակուեցան: Բայց Քրիս-
տոնէութիւնը հետզհետէ արմատ կը գտնէր ու կը զօրա-
նար Հայաստանի մէջ, մինչև որ Աստուած Հայոց երկրորդ
անգամ այցելեց ու Քրիստոնէութիւնը պաշտպանուելով՝
պաշտօնական կրօնի դարձաւ:

Գ Ա Ս

Թելադուրեամբ

Ո՞վ էր Արքարի որդին. — Անանէ ի՞նչ բռաւ. —
Ադդէին ի՞նչ հրամայեց. — Ադդէ ի՞նչ քարոզեց. —
Անանէ ի՞նչ բռաւ Ադդէին. — Ո՞վ էր Արքարի քեռորդին.
— Սանասրուկ ի՞նչ պաշտօն ունէր. — Սանասրուկ զո-
րո՞նք հալածեց եւ զորո՞նք նահատակեց. — Սանասրուկ ինչ-
որո՞նք վրայ յարձակեցաւ եւ ինչո՞ւ. — Անանէ ինչ-
պէ՞ս մեռաւ. — Եղեմացիք ի՞նչ պայմանաւ Սանա-
սրուկը քաղաւոր կարգեցին. — Սանասրուկ իր խոս-
տումն ի՞նչ բռաւ. — Զորո՞նք կոտորել տուաւ. — Որո՞նք
ազատեցան. — Հեղինէ ո՞ւր առանձնացաւ եւ ի՞նչ

բաւ. — Սանասրուկ ինչպէս մեռաւ. — Քրիստոնէութիւնն որչափ ասեմ հալածուեցաւ. — Հայ քրիստոնեայներն ո՞ւր կը կասարեին իրենց պաշտամունքը. — Քրիստոնէութիւնը հետզհետէ ի՞նչ կ'ըլլար եւ ե՞րբ պաշտօնական կրօնք դարձաւ :

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

ՍՐԲՈՒՀԻ ՍԱՆԳՈՒԽՍ

Շատ է մեր Եկեղեցւոյն ու Ազգին շահատակներուն թիւը՝ ամէն հասակէ, սեռէ ու վիճակէ: Ամենքն ալ կրցած են նոյն ճամբով

ՍՐԲՈՒՀԻ ՍԱՆԳՈՒԽՍ

բով ու քաջութեամբ զոհուել Հայրենիքի խորանին վրայ: Հայ կոյ՛

սերուն և կիներուն փափաքն էր մարտիրոսանալ Հայրենիքի ու կրօնի համար: Անոնց մէջ անդրանիկն է Սրբուհի Սանդուխս:

Սանդուխտ Սանատրուկ թագաւորին աղջիկն էր: Մինչ Թագէտն առաքեալը կը քարոզէր, Սանդուխտ թիթեանիկէ մը պէս տեսնելով մթու թեան մէջէն հեռաւոր լոյս մը՝ թափ կուտայ բոլոր ուժով իր փափկիկ թեւերուն և լուսին կը դիմէ: Այնուհետեւ Սանդուխտ իրեն միակ հայր երկնքի մէջ Աստուած կը ճանչնար, երկրէ վրայ ալ՝ Թագէտն առաքեալը:

Ս. ՍԱՆԳՈՒԽՍԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Քրիստոսի խաչին յաղթանակը գրգռեց, զայրացուց Սանատրուկ թագաւորը: Զայրոյթն աւելի բորբոքեցաւ, ծանրացաւ իր Սանդուխտ աղջկան վրայ՝ զոր շղթայակապ՝ ուրիշ բաղժաթիւ քրիստոնեաներու հետ բանտարկել հրամայեց: Սանդուխտի կապանքներն սակի ապարանջաններէ ու մեհակահներէ աւելի կը փայլէին անոր ձեռքին ու պարանոցին վրայ:

Սանատրուկ ջղագրգռու ու մտահոգ՝ մեղեգնութեան մը ենթարկուեցաւ. մէկ կողմէ չէր կրնար անտարբեր մնալ իր հայրենի սիրոյն, կը սոսկար ամոնջել կամ սպաննել այնպիսի անմահ, մտացի ու շնորհազեղ աղջիկը՝ զոր այնքան սիրով գգուած ու սնուցած էր: Միւս կողմէն ալ հայրենի կուռքերուն արհամարհման վրայ անտանձ բարկութեան մը զինք կը լափէր: Ահա այսպէս վարանած, տաղնապա՛ իր գառնութեան թռչնը թափեց թագէտն առաքեալին վրայ:

Փափուկ. բայց արիասիրտ Սանդուխտի աղաւնի սիրտը յանկարծ արծիւ կը դառնայ, կը խզէ կապանքները, կը յաղթէ արգելքներու, կը դիմէ Թագէտոսի տանջարանը, կը խրախուսէ զայն, յետոյ կ'առանձնանայ և տատարակի նման կը հեծէ, կը հառաչէ: Եւ երբ Թագէտոս ու Սանդուխտ անուշ արցունքներու և հրճուածքի վայելքով նահատակութեան ճաշակը կ'առնէին, Սանատրուկ սատտիկ զարթոյցած՝ հրամայեց որ սրածայր ու երկայն բևեռներ դաժելով Թագէտոսի ոտքերուն՝ սպաննեն զայն: Սանդուխտ իր ընկերներով դիշերը գնաց պատեց անոր մարմինն ու ձորակի մը մէջ թաղեց:

Սանդուխտ աշուհհետեւ գերազանց յօրութիւն մը կ'ստանայ և ա՛լ աւելի վսեմ՝ պաշտօն մը կ'ստանձնէր՝ քրիստոնեայ վշտացեալները կը մխիթարէր, կարօտեալներուն հաց ու զգեստ կը բաշխէր: Սանատրուկ իմանալով որ Քրիստոնէութեան աճման ու զարգանալուն գլխաւոր պատճառը Սանդուխտն է, իր սրտէն խլելով մարդկային ամէն դուրս ու հայրենի գորով՝ հրամայեց բռնել ու սպաննել զանիկայ: Սանդուխտ սիրայօժտար կը յանձնուի դահիճներու ձեռք և երբ գլխատման տեղը տարին, զուարթութեամբ ու սիրով մատուց պարանոցն և իր հոգին աւանդեց (41, Դեկ. 15):

17. ԵՐՈՒԱՆԴ Բ. ԲՈՒԱՒՈՐ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Դրսէն Բահանայ, Գերսէն սասանայ»

Բագրատունի յախարարները միշտ հաւատարիմ ծառայեցին Արշակունիի գահին, Իրենք էին որ կը մեծցնէին ու կը դաստիարակէին արքայազուններն և հօր մահէն ետք անոնցմէ մեծը գահ կը բարձրացնէին ու գլուխը կը դնէին Արշակունեաց ժառանգական թագը:

Սանատրուկ Հիւսիսային Հայաստանի կառավարութիւնը յանձնած էր Երուանդ իշխանին որ մօր կողմէ Պարթեւ-Արշակունի* էր: Երբ Սանատրուկ սպաննուեցաւ, Երուանդ յաջողեցաւ նախարարներուն մեծ մասը սիրաշահելով՝ թագաւորական գահը բարձրանալ, Հակառակ Երուանդի բռնուն փափաքին, Բագրատունի նախարարներէն ոչ մէկը յանձն կ'առնէ անոր գլուխը թագ դնել:

Երուանդ կասկածելով թէ Սանատրուկի ժառանգորդները նախարարներու խնդովքիւնը օգնութեամբ կը փորձեն իրենց հօր գահին տիրանալ, կը հրամայէ բոլորն ալ ջարդել: Այս կոտորածէն կ'ազատի միայն Արսաւես մանուկը զոր ստնտուն գաղտնի կը փախցնէ ու կը պահէ Կապուսան—Ուրմիոյ լճին մօտերը՝ Հեր* գաւառին մէջ: Սմբատ Բագրատունի այն ատեն կը զսնուէր իր հայրենական կալուածը՝ Սպեր* գաւառը: Ստնտուն եղելու թիւնը կը հաղորդէ Արտաշէսի դայեակ—դաստիարակ Սմբատի: Դայեակն իր Սմբատանոյշ, ու Սմբատունի աղջիկները պատուապարել տալով Բաքերդի* մէջ՝ Արտաշէսի օգնութեան կը փութայ:

Երուանդ լսելով Արտաշէսի փախուստը՝ մարդ զրկեց որ բռնեն զայն: Գննգուրիւնները Սմբատ վերջապէս կը յաջողի Արտաշէսը Պանկաւ-Արեւալունի թագաւորին քով տանիլ: Սմբատի քաջութեան համբաւը վաղուց հասած էր արդէն Պարթեւաց արքունիքը: Պահլաւ-Արշակունի թագաւորը մեծ պատուով կ'ընդունի Սմբատն ու Արտաշէսը: Պալատին մէջ Արտաշէս կրթուեցաւ Պահլաւ արքայազուններու հետ: Սմբատ ալ Մարաստանի մէջ ստացաւ ընդարձակ կալուածներ:

Երուանդ չատ փորձեր ըրաւ Արտաշէսի կեանքը դաւելու համար. մէկ կողմէն Պահլաւունեանց թագաւորին դեսպաններ կը ղրկէր համոզելու թէ Արտաշէս Սանատրուկի որդին չէ, այլ Մար հովուի մը որդին ու Սմբատը խաբած է զինք, միւս կողմէ Սմբատէն ալ կը խնդրէր զանազան խոստումներով որ Արտաշէսն իրեն յանձնէ:

ԵՐՈՒԱՆԴ Բ.

Ո՛չ Պահլաւունեանց թագաւորն և ոչ Սմբատ հաւատք կ'ընծայեն Երուանդին, այլ հակառակը հետզհետէ աւելի կը սիրեն իրենց խնամքին յանձնուած որբուկը:

Երուանդ տեսնելով թէ իր մտքին ծածուկ դաւը խայտառակուեցաւ, միշտ վառուրիւնը երկիւղի մէջ էր թէ օր մը Արտաշէս սիրտի դրաւէ գահը: Այս վստանդէն ազատելու համար Միջագետքը կը յանձնէ Հռոմայեցւոց ու անոնց հարկ կը վճարէ: Այնուհետեւ իր մայրաքաղաքը նախ Արմաւիր, յետոյ իր շինել տուած Երուանդապոս* բերդաքաղաքը փոխադրեց: Ինք միջնաբերդն ապաստանեցաւ: Միջնաբերդին սանդուխներուն մէջ ծածուկ գետնուղիներ շարեց թշնամիներու ու է է դաւաճանութենէ ազատ մնալու համար: Երուանդ Արմաւիրի կուռքերը հոս չփոխադրեց, մի գուցէ տօներու պատճառաւ հաւաքուած բաղմութիւնը դաւադրութիւն մը կազմէ իրեն դէմ, այլ հրամայեց փոխադրել իր շինել տուած Բագարան* քաղաքը: Իր Երուանդ կղբայրը հոն քրմապետ կարգեց: Երուանդ որսի համար ալ տնկեց Ծնկոյց* անտառը: Ծինել տուաւ նաեւ Երուանդալիւս դասակերտ իբրեւ ագարակ: Երուանդի չար աչքէն—նազարէն ոչ ոք կ'աղատէր: Սպասաւորները սովորաբար ամէն առտու կարծր խոշոր քարեր կը բռնէին Երուանդի առջև որ անոր չար նայուածքէն քարերը ճաթին:

Գ Ա Ս

Թեղադրութեամբ

Սանատրուկ որո՞ւ յանձնած եր Հիւս. Հայաստանի կառավարութիւնը. — Երուանդ Բ. ե՞րբ եւ ի՞նչպէս գահը բարձրացաւ. — Ինչո՞ւ համար Բագրատունիի բազմաթիւ Երուանդի գլուխը. — Բագրատունի նախարարներն ի՞նչպէս ծառայեցին Արշակունի գահին. — Եր-

ուանդ ինչո՞ւ համար Սանատուկի սերունդը արեւանգնել կուտայ. — Ո՞վ ազատեցաւ այս կոտորածէն. — Ո՞վ փախցուց Արաւսէսն եւ ո՞ւր. — Սմբատ այն ասեմն ո՞ւր կը գտնուէր. — Սննուն ի՞նչ քաւ. — Սմբատ ի՞ր ո՞ր աղջիկներն ո՞ւր պատկարեց եւ ինք ի՞նչ քաւ. — Երուանդ ինչո՞ւ մարդ դրկեց. — Սմբատ Արաւսէսն ո՞ւր փախցուց. — Գարեհն ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս ընդունեց Սմբատը. — Արաւսէս ո՞ւր եւ ի՞նչպէս կրքուեցաւ. — Սմբատ ո՞ւր կալուածներ ստացաւ. — Երուանդ ինչե՞ր փորձեց եւ ինչո՞ւ. — Ո՞րոնք հաւատք չընծայեցին Երուանդի. — Ի՞նչ վասուքիւն քաւ եւ ինչո՞ւ. — Մայրաքաղաքն ո՞ւր փոխադրեց. — Երուանդաւաթի միջ ինչե՞ր շինեց. — Արեւունիքն ո՞ւր փոխադրեց եւ ինչո՞ւ. — Զով քրմապետ կարգեց. — Որոտգուրեան համար ի՞նչ տնկել տուաւ. — Ո՞րն էր Երուանդի ազարակը. — Երուանդի մասին ի՞նչ կախարդութիւն կ'աւանդեն:

Ը Լ Յ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

Ք Ո Ւ Ր Մ Ե Ր

Մարդիկ կը տեսնէին թէ յաճախ ո՛չ միայն իրենց աղօթքով, այլ և զՏաբերութիւնն ալ չէին կրնար աստուածներն ողորդել, քանի որ կը մտածէին թէ աստուածներն ալ մարդոց պէս իրարմէ տարբեր ճաշակի ու ընտելութեան տէր էակներ են: Ուստի պէտք էր գաղտնի փոր կազմել թէ անոնցմէ իւրաքանչիւրին ի՞նչպէս աղօթելու էին և մանաւանդ ի՞նչպիսի զոհ մատուցանելու էին: Անոնցմէ զատ հարկ էր գուշակել ու հապկնալ թէ մէն մի գժբարխտութիւն ո՞ր աստուածին գործն է, որպէս զի ըստ այնմ՝ իսկոյն անոր աղօթէին ու զոհ մատուցանէին: Ատիկա մանաւանդ շատ կարեւոր կը համարէին հիւանդութեան պարագային: Այնչէս հիւանդն ապաքինէր, անոր տէրերը կը կարծէին թէ ճիշտ հասկցած էին ո՞ր աստուածն էր հիւանդութեան պատճառը և կրցած էին ժամանակին ողորդել զայն: Իսկ եթէ հիւանդը մեռնէր, կը նշանակէր թէ հիւանդին տէրերը սխալած էին ու

չէին թափանցած թէ ո՞ր աստուածն էր հիւանդութեան պատճառը և թէ ի՞նչպէս սիրաշահիլ պէտք էր:

Եւ որովհետեւ անկարելի էր անթիւ ու անհամար բոլոր աստուածներու ընտելութիւնն ու ճաշակը հասկնալ, հետզհետէ մարդոց մէջէն յառաջ եկան այնպիսի յատուկ մասնագէտներ որ կը գուշակէին, աղօթքով ու զանազան բոյսերով հիւանդութիւններ կը բուժէին և այլևայլ կախարդութեան կը պարապէին:

Հայ ժողովրդին մէջ ալ մինչև այսօր կան այդ կարգի մարդիկ: Թէև ասոնք գեղեցուկ մէջ յարգանք ու պատիւ կը վայելեն, բայց անոնց յարգանքն ու պատիւը նախնական դարերու մէջ անհամեմատ աւելի մեծ էին:

Այդ կարգի մարդիկ այն ատենները տեսակ մը բարեխօսի գեր կը կատարէին աստուածներու և մարդոց միջև: Մարդիկ ատենցմէ նշնպէս կը վախնային ու կ'ակնածէին. կ'աշխատէին ատենց սիրտն ալ շահել զանազան նուէրներով ու ընծայեցրով, որպէս զի ատենց անէծքին ու կախարդութեան չենթարկուին:

Ժամանակին ընթացքին մէջ այդ աղօթողները գուշակողներն ու բուժողները շատ մեծ դիրք և կարեւորութիւն ստացան ցեղերու և ազգերու մէջ: Իսկզբան անոնք ալ աղետականներու նման չէին տարբերել ցեղի միւս անդամներէն, բայց հետզհետէ անջատուեցան ու առանձին դասակարգ մը կազմեցին: Ասոնք կոչուեցան **Փուրմեր**, այսինքն՝ աւսուածներու պաշտօնակներ:

Ինչպէս որ աղետականները հոգ կը տանէին ռամիկները օտար ընտանիքներէ պաշտպանելու, այնպէս ալ քուրմերը կը ջանային որ ազատ պահէին ժողովուրդն աստուածներու բարկութենէն ու չարքներէն:

Եւ ինչպէս որ աղետականներն իրենց վարչական, դատաստանական ու պատերազմական աշխատութեանց համար ժողովուրդէն որոշ տուրք կ'օտանային, այնպէս ալ քուրմերն իրենց աղօթքներուն և ծէսերուն համար որոշած վարձատրութիւնը կ'օտանէին: Քուրմերն առհասարակ կը վայելէին նոյն դիրքը, նոյն արտօնութիւնն ու իրաւունքներն ինչ որ կը վայելէին աղետականները:

X

18. ԱՐՏԱՇԷՍ Բ.

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Այլեւ Նախախնամութեան բա-
րիւր, անա՛խնամութիւն, ուրիշեցումն
վայել տուր, անա՛ առաքինութիւն:»

Սմբատի թիւա- սիրութիւնը
հաց թագաւորին պալատին մէջ կը մեծ-
նար. Սմբատն ալ զանազան արշաւանք-
ներու մէջ ցուցուցած իր քաջագործու-
թեամբ ու հաւատարմութեամբ բոլոր Պահլաւ նախարար-
ներուն, մանաւանդ Պահլաւունեաց թագաւորին չա-
սիրելի եղած էր:

Սմբատի խնդրուածքով Պահլաւ իշխանները դիմեցին
թագաւորին և միջնորդեցին որ անիկայ Արտաշէսին օգնե՛
հօրը գահին տիրանալու համար: Դարեհ սիրով կ'ընդունե՛
այս միջնորդութիւնն ու Սմբատը Պահլաւ բանակով
ղրկէ Հայաստան՝ թագաւորեցնելու Արտաշէսը:

Երուանդ Ուտեացւոց* աչ-
Մի՛ յուսաւ օտարէն խարհին մէջ կ'իմանայ թէ Արտա-
շէս ու Սմբատ Հայաստան կու-
գան: Իսկոյն կը դառնայ Երուանդաշատ, չուտով կը
հաւաքէ Վրացի ու Հայ զօրքեր և կը հրաւիրէ կապա-
դովկիայէն ու Միջագետքէն վարձկան զինւորներ: Նա-
խարարներուն հարուստ ընծայներ ու առատ պարգեւներ
կու տայ՝ իրեն դէմ չապստամբելու համար: Բոլոր այս
նախադգուշութիւններն ի դերեւ ելան. որովհետեւ այն-
ինչ Սմբատ ու Արտաշէս երեւցան Ուտեացւոց սահմանը՝
նախարարներն իրենց զօրքով անցան անոնց կողմը
Այնուհետեւ Երուանդի յոյսը միայն Հռոմայեցիք էին
բայց անոնք ալ կ'ուշանային:

Սմբատի բանակը Գեղար-
Ռոնաւորին վախճանը քունեաց սարերէն անցնելով՝
կը հասնի Երուանդաշատէն դէպի
Հիւսիս, Ախուրեան* գետին ափն և կը ճակատի Երուան-
դին դէմ: Մուրացան Արգամ իշխանն ալ Սմբատի խոս-
տացաւ պատերազմի ատեն անոր կողմն անցնիլ:

Պատերազմը կ'սկսի. Արգամ Սմբատի կողմը կ'անցնի:
Նախարարները՝ զայս տեսնելով՝ նոյնպէս կը թողուն Եր-
ուանդը, կ'անցնին, կը խառնուին Արտաշէսի բանակին
հետ և կը կռուին իրենց նախկին տիրոջ դէմ: Վրացի և
ուրիշ վարձկան զինւորներ կը ջարդուին ու կը փախչին,
միայն Տօրոսցի քաջերն էին որ յանդգնեցան պաշարելու
և սպաննելու Արտաշէսը: Այդ վտանգաւոր վայրկեանին
Արտաշէսի ստնտուին որդին՝ կաթնիկը եղբայրը Գիւսակ
վրայ կը հասնի ու կ'աղատէ Արքայազունը: Երուանդի
այս վերջին յոյսն ալ կը խորտակուի. սրենթաց կը փախչի
դէպի Երուանդաշատ: Արտաշէսն ալ կը գրաւէ բոլոր
աւարն և պատերազմի դաշտը կը կոչէ Երուանդաւան*:
Արտաշէս յաջորդ առտուն կը պաշարէ, կ'առնէ Երուան-
դաշտը: Պահապաններն անձնատուր կ'ըլլան ու Արտա-
շէսի զինւորներէն մէկը չճանչնալով՝ կ'սպաննէ Երուանդը:

Սմբատ մտնելով Արքունական
Հայ-Արցախունեաց գանձարանը՝ կը բերէ Սանատրուկի
Հարսութիւնը թագն և կը դնէ Արշաշեսի գլուխը:
Այսպէս կ'սկսի Հայ-Արցախունեաց
Հարսութիւնը (51 Յ. Բ.):

Արտաշէս կը վարձատրէ իրեն
Արցախէն Բ.ի օգնողները: Պահլաւ զօրքերուն առատ
վարձատրութիւն նուէրներ կու տայ. Արգամին կը յանձնէ
Երկրորդական գահը, Սմբատին՝ Սպա-
րապետութիւնն ու Արիունի պաշտին վերակացութիւնը:

իր աղատարար Դիսակի ցեղին ալ՝ նախարարութիւն որ
կոչուեցաւ Դիւնախեան: Քրմապետ Երուզկին բոլոր հա-
րստութիւնները Սմբատի հետ կը ղրկէ իր բարերար
Պահլաւունեաց թագաւորին:

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ.

Արտաշէս Երասխ գետին եզերքը կը վերաշինէ Ար-
տաշէս մայրաքաղաքն և հոն կը փոխադրէ Բագարանի
աստուածներուն արձանները:

Մինչ Արտաշէս ղրադած էր երկրի
Հռոմայեցոց ներքին գործերով, Հռոմայեցիք բազմա-
յարձակում մաթիւ զօրքով կը պահանջէին իրենց
տուրքը: Արտաշէս զիմադրելու անպատ-
րաստ ըլլալով՝ կը կատարէ անոնց պահանջքը:

Հազիւ Արտաշէս ազատած էր
Ալանաց աբաւլանք Հռովմայեցիներէն, ահա Կովկաս-
եան շեռնակաւներ վրաց հեռ Կով-
կաս լեռնաշղթային Աշանաց դուռ, հիմայ Տարիեղի կիրճ*
կոչուած կապանէն անցնելով՝ կ'արշաւեն Հայաստան:
Արտաշէս իր զօրքերով կը հասնի Կուր գետի եզերքն և
պատերազմի մէջ գերի կը բռնէ Աշանաց* թագաւորին
որդին: Ծերունի թագաւորը դեսպաններու միջոցաւ կը
խնդրէ Արտաշէսէն որ ետ դարձնէ գերի ինկած իր որ-
դին: Արտաշէս կը մերժէ, որովհետեւ շատ զայրացած էր
այս անպատակներուն դէմ:

ՏԱՐԻԵՂԻ ԿԻՐՃ

Արտաշէսի տրամադրութիւնը փոխուեցաւ, երբ վըշ-
տահար, ծերունի թագաւորին աղջիկը՝ Սարեցիկ Կուր
գետի եզերքը՝ դարաստանի մը վրայ կեցած՝ թարգմանի
միջոցաւ սա՛ պէս խօսեցաւ հետը:

«Ո՛վ մեծ թագաւոր, ազատէ՛ սիրելի եղբայրս,
միթէ թշուառ հօրս օրն ի բուն թափած արցունքները
հաճելի՞ են քեզի: Կը վայելէ՞ որ երկու դրացի ազգերն
իրարմէ այդպէս վրէժ լուծեն: Կ'աղաչեմ գթա՛ ծերունի
հօրս և ինձի նուիրէ սիրելի եղբայրս:»

Արտաշէս այս խօսքերէն սթափեցաւ, Ալանաց թագաւորին տղայն արձակեց ու Սաթենիկն իրեն հարսնութեան առաւ: Ընծայ զրկեց շատ ոսկի ու կարմիր մորթ որ այս լեռնականներուն մէջ շատ յարգի էր:

ՍԱԹԵՆԻԿ

Արտաշէս ա՛յնպիսի փառաւոր ու ճոխ հարսնիք կատարեց որ անոր նմանը բնաւ չի յիշատակուիր Մեր Պատմութեան մէջ: Գողթան երգիչները յաւերժացուցին այս հարսնիքը:

Արտաշէս իր երկարատե թագաւորութեան ընթացքին մէջ աշխատեցաւ երկիրը խաղաղ պահել, օտար աշխարհներէ գաղթականներ բերել տալով՝ արհեստներ

ու առեւտուրը ծաղկեցուց Հայաստանի մէջ, և զայն ուրիշ աշխարհներու հետ սերտ յարաբերութեան մէջ դրաւ: Կամուրջներ շինեց, գետերն ու ծովերը նաւարկելի դարձուց, Հայերն ընտելացուց Գրի գործածութեան, նաև օրեր, շաքարներ, ամիսներ ու տարիներ հաշուելու: Ամեն տեսակ ուտեստ ու գիտութեանց սերը վառեց ամենուն սրտին մէջ: Ուստի Հայ ժողովուրդը զայն շատ սիրեց՝ ու անմահացուց երգերու մէջ՝ գովելով թէ Արշալէսի օրով Հայաստանի մէջ պարսպ ու անվշակ հող մնացած չէր ու անգործ մարդ չկար բնաւ:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Արշաէս արեայորդին ո՛ւր կը մեծնար. — Սմբատ ինչո՞ւ սիրելի եղած էր Դարեհի. — Պահլաւ իբխաններն որո՞ւ խնդրուածով դիմեցին Դարեհի. — Ինչի՞ համար. — Դարեհ այս խնդրուածքն ընդունելով՝ ի՞նչ կ'ընէ. — Ի՞նչ կը նշանակէ «Մի՛ յուսաւ օտարէն». — Երուանդ ո՛ւր կ'իմանայ իր հակառակորդներուն յարձակումն եւ դիմադրելու համար ի՞նչ կ'ընէ. — Չորո՞նք կը կառաւ եւ ինչո՞ւ. — Երուանդի նախագգուցութիւններն ինչո՞ւ ի դերեւ ելան. — Երուանդ յոյսն որո՞նց վրայ դրաւ. — Սմբատի բանակն ո՛ւր կը հասնի. — Ո՞վ խոսացաւ Սմբատի կողմն անցնիլ. — Նախարարներն ե՞րբ Սմբատի կողմն անցան. — Որո՞նք ջարդուեցան. — Որո՞նք փախան. — Որո՞նք յանդգնեցան սպաննել Արշաէսը. — Արեայազունն որո՞ւն շնորհիւ ազատեցաւ. — Երուանդ ե՞րբ եւ ո՛ւր կը փախչի. — Արշաէս ինչե՞ր կը գրաւէ. — Ե՞րբ կը պաշարեն Երուանդաւասը. — Որո՞նք անձնա-

սուր կ'ըլլան ու Երուանդ ինչպէս կ'սպաննուի. — Ո՞վ քաղաւոր կը պսակէ Արսաւեսն եւ ինչպէս. — Արսաւեսն զորո՞նք կը վարձատրէ. — Արգամին ինչ կը յանձնէ. — Ինչ կը նշանակէ Երկրորդական գահ. — Սմբատին ինչ պատգոհներ յանձնեց. — Ո՞ր ցեղը Դիմախեան կոչուեցաւ. — Ինչ կը նշանակէ Դիմախեան. — Դարեհին ինչե՞ր ղրկեց. — Արսաւեսն ո՞ր քաղաքը վերաբնեց. — Հոն ինչե՞ր փոխադրեց. — Հռոմայեցիք ե՞րբ եւ ինչո՞ւ յարձակեցան Արսաւեսի վրայ. — Արսաւեսն ինչո՞ւ կասարեց անոնց պահանջքը. — Որո՞նք Կովկասէն արեւելեցին. — Արսաւեսն ի՞նչ զօրեւորով ո՞ւր հասաւ. — Զո՞վ գերի բռնեց. — Ալանաց ծերունի քաղաւորն ինչ խնդրեց. — Արսաւեսի տրամադրութիւնն ե՞րբ փոխուեցաւ. — Սաքեցիկ ինչպէս համոզեց Արսաւեսը. — Արսաւեսն զո՞վ առաւ կնութեան. — Ինչ ընծայեց ղրկեց. — Արսաւեսն ինչպիսի՞ հարսնիք բրաւ. — Ինչ կ'ըսէին Գողթան երգիչները. — Արսաւեսն ինչե՞ր բերաւ օտար երկիրներէ. — Ինչե՞ր ծաղկեցուց. — Ինչե՞ր շինեց. — Հայերն ինչերո՞ւ ընելացուց. — Ինչերո՞ւ սերը վառեց Հայոց մէջ. — Հայերն Արսաւեսը գովելու համար ի՞նչ կ'երգէին:

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

Վ Ա Ճ Ա Ռ Ս Ա Վ Ա Ռ Ի Թ Ի Ն

Երբ ցեղերն իրարու հետ ի շնամական յարաբերութեան մէջ էին, մարդիկ իրենց չունեցածը կամ իրենց երկիրը չգտնուածը կ'ըստանային աւազակութեամբ, յափշտակութեամբ ու կռիւներով:

Այն ցեղերն որ զխաւորաբար քրտորդութեամբ կ'ընտրէին՝ կը յարձակէին ձկնորս ու հացահատիկ մշակող ցեղերու վրայ եւ կը գողնային, կը յափշտակէին անոնց բերքերը: Նոյնը կ'ընէին նաեւ ձկնորսներն ու հողագործներն որսորդներու:

Զունեցածն ու պէտք եղած իրերն աւազակութեամբ ձեռք բերէ-

րէլ ա՛յն աստիճան սովորական դարձած էր որ մարդիկ նոյն իսկ կը պարծենային թէ ո՞վ ո՞րչափ բան յափշտակած է: Ճաճախ նոյն իսկ աղջիկներն ու կիներն ալ կը յափշտակէին: Բայց այս կերպ ապրելու սովորութիւնը հետզհետէ կը պակսէր. ցեղերը կ'սկսին աւելի հաշտ ապրիլ իրարու հետ ու կռուիլ միայն բացառիկ պարագայներու մէջ: Այնուհետեւ մարդիկ փոխանակ աւազակութեամբ իրարմէ խելու, յափշտակելու՝ կը փոխանակէին այն առարկայներն ու իրերը, ինչ որ իրենց համար աւելորդ էր: Որսորդ ցեղերն իրենց որսերէն աւելցած մուշտակները կուտային ձկնորս, խաշնարած կամ հողագործ ցեղերու եւ անոնցմէ կ'ստանային այն բերքերը, ինչ որ անոնց աւելորդ էր: Նոյնը փոխադարձաբար:

Դրամի մասին այն ատեն մարդիկ գեռ գաղափար չունէին, իսկ առանց դրամի առեւտուրն ու փոխանակութիւնը շատ դիւրին չէին: Իսկիւրան դրամի տեղ կուտային ընտանի անասուններ, մուշտակներ եւ այլնային իրեր որ մարդոց համար շատ անհրաժեշտ էին:

Երբ առեւտուրը հետզհետէ զարգացաւ, յառաջ եկան այնպիսի մարդիկ որ իրենց ամբողջ կեանքն առեւտուրով կ'անցընէին: Այնուհետեւ առեւտուրը բոլորովին գիւրացաւ. բոլոր մարդիկ ալ հարկ չէին դրար իրենց պէտք եղածները ստանալու համար՝ հեռաւոր ճամբորդութիւններ կատարել. միայն վաճառականները կը ճամբորդէին: Ասոնք շարունակ երկրէ երկիր շրջելով՝ կը բերէին, կը յանձնէին ամէնուէն ուղած ապրանքը:

Վաճառականները տեղէ տեղ պտտելով շարունակ՝ գիտէին թէ ո՞ւր սա ապրանք կը փնտռուէր եւ թէ ո՞ր տեղէն ո՞ր ապրանքը կարելի էր ստանալ: Այսպէս ղանաղան երկիրներու ապրանքներն իրարու հետ կը փոխանակէին:

Վաճառականներն ամէն տեղ օտար, պանդուխտ կը համարուէին, բայց ամէն տեղ սիրուած հիւրերն էին ու միշտ կը պաշտպանուէին աւազակներու դէմ:

Առեւտուրն ու վաճառականութիւնն ամէնէն աւելի զարգացաւ այն աղքատ երկիրներու մէջ որ մեծ գետերու եւ ծովերու մօտ կ'ապրէին, որովհետեւ հին ատեն հաղորդակցութեան ամէնէն լաւ միջոցները գետերն ու ծովերն էին, իսկ ցամաքային լաւ ճամբայները դժբախտ չկային:

Հայ վաճառականները հին ատեն Տիգրիս ու Սփրառ գետերու վրայ Տիանաւով կը կատարէին իրենց առեւտրական ճամբորդութիւններն եւ գետին հոսանքն ի վար կ'երթային մինչեւ Բաքի: Հոն իրենց վաճառքները ծախելէ ետք, տիկերը կը բաժնային էշերու, ձիերու կամ ուղտերու վրայ եւ կը գառնային իրենց երկիրը:

Առեւտուրն ու վաճառականութիւնն ո՛րչափ կը զարգանայ, այնչափ ալ անյարմար կը դառնար տպարանքներն իրարու հետ փոխանակելու եղանակը, մոնետանք երբ ոսկին ու արծաթը գտնուեցան Իսկզբան այդ մետաղները կաշա ու կոպիտ կտորներով կը գործածէին. շատ ետքն է որ մարգիկ սկսան այդ մետաղներէն զանազան ձեւով ու մեծութեամբ դրամներ պատրաստել:

19. Ա Ր Տ Ա Ի Ա Ջ Դ Բ .

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Ա Մ Ք

«Անիծուած է անիկա որ իր հայրն ու մայրը կ'անադէ:»

Մինչ Արտաշէս Բ. Աղբիւնոս կայսեր առաջարկութեամբ Պարթեւաստան կ'երթար դաշնադրութիւն կընքելու Հռոմայեցւոց ու Պարթեւաց միջև, ճամբայն սաստիկ հիւանդացաւ: Մարդ զրկեց Երիզնա՝ աւանն որ Անահիտ Աստուածուհիէն կեանք ու բժշկութիւն խնդրէ: Բայց մարդն ետ չդարձած՝ Արտաշէս մեռաւ:

Ժողովուրդը մեծ պատիւներ ընծայեց իր սիրելի թագաւորին: Սիրալի ու Խրալի կերպով կատարեց անոր մեծահանդէս յուզարկաւորութիւնը: Դադաղն ոսկեղէն էր, մէջի բարձն ու անկողինը բնհեղէ. հագած էր ոսկեթել հանդերձներ, գլուխը թագ դրած ու ոսկեպատ զէնքն առջևը դրած: Դադաղին քովերէն կ'երթային կարգաւ որդիներն ու ազգականներն որոնց կը հետեւէին զինուորական պաշտօնեայնորդ, նահապեաները, նախարարներն իրենց գունդերով ու վաշտերով: Առջեւէն պղնձէ չեփորներ կը նուագէին, ետեւէն կու գային սեւազգեստ երգեցիկ կոյսեր ու լալկան կիներ: Ասոնք մի առ մի կը յիշէին Արտաշէսի մեծ դործերն ու բարձ-

րագոյ, խմբովին կ'ողբային անոր կորուստը: Ամէնէն ետքը կը հետեւէր ժողովրդին բաղմութիւնը: Այսպիսի հանդէսով տարին ու թաղեցին իրենց միակ սիրելի թագաւորը: Շատեր կ'ողբային ու կը հառաչէին մեռած Արտաշէսի բոլորսիքը: Սիրելի կիները, հարձերն ու ծառայները կը կոծէին. «Ալ ինչո՞ւ ապրինք Արտաշէսի մահէն ետք:» Անոր անկողնին քով կամաւոր կը դնուէին:

Ծանր էր հայրատեաց, նախան-Անարժան որչին ճոտ Արտաւազդին համար տեսնել այս ամենքը: Անիկա սրտնեղութեամբ բացազանչեց.

«Հայր, դուն գացիր, ամբողջ երկիրը հետդ տարիր, ես աւերակներուն վրայ ինչպէս թագաւորեմ:»

ԱՐՏԱՒԱՋԴ Բ. ԱՆԿՈՒՆԳԻՆ ԵՐ ԳԼՈՐՈՒՒ

Այն ժամանակ հայրն անիծեց իր անդգամ որդին և ըսաւ. «Երբ որ դուն սրսի ելլես Ազատ Մասիս լեռը, քաջերը—սարերու ոգիները բռնեն քեզ ու տանին վեր՝ Ազատ Մասիսի վրայ. հոն մնաւ և լոյս չտեսնես:»

Արտաշէսի յաջորդեց Արտաւազդի՝
Վասին մահը Ասիկա իր եղբայրները հետապնդեց Արա-
րասէն Աղիովիս* ու Առքերանի* գա-
ւառները, միայն իրենք քով պահեց Տիրանն իբրեւ յաջորդի:
Եւ ահա օր մը, անցնելով Արտաշատու կամուրջէն, մինչ
Մասիս լեռան քով կ'ենձ ու ցիւ կ'որսար, յանկարծ կը
խելագարի, իր ձիով անդունդ մը կը գլորուի ու կ'ան-
յայտանայ: Կ'ըսէին թէ քաջերը զայն կալանաւորեցին
ու բանտարկեցին մութ այրի մը մէջ: Անոր ձեռքերն ու
ոտքերն ամուր չղթայուած են. երկու հաւատարիմ բա-
րակներ շարունակ կը կրծեն երկաթէ շղթայները, կը
ջանան փշրել զանոնք՝ Արտաւազդ զուրս նետելու ա-
պառաժներու ծոցէն որ վերջ տայ աշխարհի: Բայց դար-
բիններու կռաններու հարուածներէն Արտաւազդի շղ-
թայները կը զօրանան որով չի կրնար պրծիլ Մասիսի
մէջէն: Դարբինները Քրիստոնէութեան ատեն իսկ կի-
րակնամուտին երեք չորս անգամ մուրճը կը զարնէին որ
Արտաւազդի շղթայները պնդանան:

Աստուած չընէ՝ որ Արտաւազդի կապանքները խոր-
տակուին, ինք ազատի և զուրս ելլէ:

Գ Ա Ս

Թելադուրեալք

Արսաւես Բ. ո՛ր հիւանդացաւ. — ո՛ր մարդ դրկեց
եւ ինչո՞ւ. — Արսաւեսի յուղարկաւորութիւնն ի՞նչպէս
կասարեցին. — Ժողովուրդն ի՞նչ քաւ եւ որո՞ւ. —
Ի՞նչն ոսկեղէն եր. — Բեհեզե՞. — Ի՞նչ հագցուցած էին.
— Գլուխն ի՞նչ դրած եր. — Որո՞նք կ'երթային դագա-

դին բովէն. — Առջեւէ՞ն. — Ետեւէ՞ն. — Լալկան կիներ
ի՞նչ կը յիշէին, — Ամենէն ետ որո՞նք կը հետեւէին. —
Որո՞նք կամաւոր զոհուեցան. — Ժողովրդական այս
ցոյցն որո՞ւն ծանր եկաւ. — Արսաւազդ նախանձէն
ի՞նչ յայտնեց. — Հայրն ի՞նչպէս անիծեց իր որդին. —
Ո՞վ յաջորդեց Արսաւես Բ.ի. — Արսաւազդ Բ. ի՞նչ քաւ
իր եղբայրները. — Արսաւեսի կամուրջէն անձնելու ա-
սեն Արսաւազդ ի՞նչ եղաւ. — Որո՞նք զինք բռնեցին ու
տարին Մասիս լեռան այր մը. — Անոր ձեռքերն ու ոտ-
քերն ի՞նչ րիւն. — Անոր հաւատարիմ բարակներն ի՞նչ
կ'ընեն շարունակ. — Ինչո՞ւ չեն յաջողիր. — Այդ սո-
վորութիւնը Քրիստոնէութեան ատեն ալ կա՞ր. — Ձեր
կողմերն այդպիսի աւանդութիւն մը կա՞յ. — Ինչե՞ր
կը պատեն. — Արսաւազդի նմանող մարդիկ գոյութիւն
ունեցա՞ծ են. — Ի՞նչ հեքեաթ գիտէ այս մասին:

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

Ը Ն Տ Ա Ն Ե Վ Ա Ն Կ Ե Ս Ն Գ

Բոլոր հին աղբերու պէս հեթանոս Հայերն ալ քաղմակին էին:
Այդ երաւունքէն աւելի կ'օգտուէին ազատութեամբ, որովհետեւ անոնք
հարուստ էին և բազմաթիւ կիներ ու զաւակներ պահելու միջոցներ
ունէին, կիներէն մէկն էր գլխաւորը. միւսները հարձ կը կոչուէին:
Այսպէս թագաւորին բազմաթիւ կիներէն մէկը կը կոչուէր քաղաւի,
նախարարներուն ալ իշխանուհի:

Սովորաբար գլխաւոր կնոջմէ ծնած անդրանիկ զաւակը կը ժա-
ւանդէր Արքունի կամ՝ Նախարարական գահը: Ատոր համար էր որ
թագաւորին կիներուն ու անոնց զաւակներուն մէջ միշտ վէճեր ու
կռիւներ կը ծագէին:

Այդ կռիւներէն ու վէճերէն խուսափելու համար՝ թագաւոր-
ներն առհասարակ իրենց քով կը պահէին ու կը մեծցնէին միայն
թագաժառանգը: Մնացածներն ալ մահուկ հասակէն կը հեռացնէին
Արքունիքէն:

Մեծամեծներու տունները շատ փառաւոր հարսնիք կը կատա-

րէին: Սովորութիւն էր հարսին գլուխը մարդարիտ, փեսին ալ ասկի գլուխներ լծափել: Հարսները կը տեւէր քանի մը օր:

Ննջեցեալներու աւթիւ մեծ սուգ կը պահէին: Յուղարկաւորութեան ատեն դադարին առջեւէն կ'երթար երաժշտական խումբն որ փողեր կը հնչեցնէր ու քնար կ'ածէր: Ետեւէն կ'երթային վարձկան յայկան կիներ որոնք սեւ զգեստներ հագած՝ երգերով կը գովէին մեռնողը, իրենց երեսը կը ճանկրտէին, կուլային, և ուրիշներն ալ կը լացնէին:

Ննջեցեալին տէրերը սովորաբար սե զգեստներ կը հագնէին:

20. Խ Ո Ս Ր Ո Վ Ա. Մ Ե Յ

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Ա Ծ Ք

«Ո՛վ որ իր եղբայրը կը սիրէ՝ լուսնի մէջ կը բնակի:»

Արտաշէսի յաջորդեցին իր վաղաբու Նաւասարդ եղբայրները — Տիրան Ա., Տիգրան Գ., Ասոր ալ յաջորդեց Վաղարշ իր որդին որ հիմնեց Վաղարշապատ՝ քաղաքը Մուրց* ու Երասխ գետերուն իրար խառնուելու տեղը: Վարդգէսի* աւանն ալ պատեց ամուր պարիսպներով ու անուանեց Վաղարշապատ*: Վաղարշի հրամանաւ վերահաստատուեցաւ Նաւասարդի տունը որ կը կատարուէր Բագաւան* քաղքի մէջ Նպատ* լեռան հիւսիսային ստորոտը: Հոս կը գտնուէր Ամենաբեր ու Վանասուր—Հիւրընկալ աստուածին բազինը: Հոս կատարուած զոհերուն միւսը կը բաժնէին անցորդներուն: Ատոր օրով հիւսիսային վայրենի ցեղերէն՝ Խաղիւրներն* ու Բաւիլները* ձորայ պսակեցին անցնելով՝ յարձակեցան Հա-

յաստանի վրայ: Վաղարշ քաջութեամբ հալածեց զանոնք, բայց ինկաւ թշնամոյն նետէն:

Հօրը մահուան վրէժն առաւ Խոսեօսուրով Մեծ րով Ա. Մեծ որ յարձակեցաւ Կովկասի լեռնականներուն վրայ, յաղթեց անոնց, արձան մը կանգնեց ի նշան այդ յաղթութեան և ի դարձին հետը բերաւ բազմաթիւ պատանդներ:

Խոսրով Ա. ի ատեն Պարսկաստանի Պահլաւները մէջ Պահլաւ իշխանութիւնը տկարացաւ կը կործանին և թագն անցաւ Սանհրցի* Սասանեան Արշաշիրի ձեռքը (226) որ Պարսկաստանի մէջ հեմնեց Սասանեան իշխանութիւնը: Մեծն Խոսրով Ա. փութաց իր ազգականին օգնութեան, բայց արդէն ուշ էր. Արշաւան Պահլաւունի սպանուած էր: Խոսրով աջնուհետեւ Հռոմայեցոց օգնութեամբ պատերազմեցաւ Արտաշիրի հետ, յաղթելով՝ հասաւ Տիգրոն ու Արտաշիրը փախցուց մինչև Հնդկաստան:

Արտաշիր խորամանկութեան դիւստապեան Պաւ մեց: Անոր խորհրդով Անակ Պահլաւունի իշխանն իբր թէ Արտաշիրէն փախստական ու հալածական՝ իր ընտանիքով ապաւինեցաւ Խոսրովի քով: Խոսրով Ուտի գաւառին մէջ սիրով ընդունեց Անակը:

Գարնան՝ որսի ատեն Անակ Խոսրովը սպաննեց: Նախարարները հետապնդեցին Անակն ու Արտաշատու կամուրջին վրայ բռնելով զայն՝ գետը նետեցին: Անոր ցեղն ալ սրէ անցուցին ոգեվար թագաւորին հրամանաւ (261): Միայն ազատեցաւ Գրիգոր անուն արու գաւառի մը իր ստնտուին ձեռքով:

Հայաստան
Սասանեան երկիր

Խոսարովի մահէն ետք Հայ նա-
խարարները Փռիւզացի* զօրքերու
օգնութեամբ փորձեցին դիմադրել
Արտաշէրի յարձակման, բայց յաղթ-
ուելով՝ ցրուեցան ու Արտաշիր տիրեց Հայաստանի: Ար-
տաշիր հրամայեց որ Խոսարովի ցեղը սրէ անցնեն. միայն
ազատեցան Տրդատ ու իր քոյրը՝ Խոսարովիդուս: Արտա-
շատի Մամիկոնեան Տրդատը փախցուց Հռոմեական եր-
կիրը, Օսա Ամասունի իշխանն ալ ազատեց Խոսարովի-
դուսան ու Արքունի գանձերուն հետ պահեց Անի
ամրոցը:

Այսպէս Հայաստան դարձաւ Պարսկական նահանգ:

Գ Ա Ս

Թեւադուրեամբ

Որո՞նք յաջորդեցին հետզհետէ Արտաշատի Բ. ի . —
Որո՞նք որդին եր Վաղարշ. — Ո՞ր ժինեց Վաղարշաւան
հաղաքը. — Ո՞ր հաղաքը նորոգեց ու Վաղարշապատ
կոչեց. — Հիմայ ի՞նչ կը կոչուի. — Վաղարշ ո՞ր տօնը
հաստատեց. — Նաւասարդի տօնն ո՞ր կը կատարուէր.
— Վանատուր ի՞նչ կը նշանակէ եւ ո՞ր կը գտնուի. —
Զոհերուն միսն որո՞նց կը բաժնէին. — Հիւսիսային ո՞ր
վայրենի ցեղերը յարձակեցան Հայաստանի վրայ. —
Վաղարշ ո՞ր մեռաւ. — Ո՞վ առաւ Վաղարշի վրեժը.
— Խոսարով Ա. ի՞նչ քրաւ. — Ինչո՞ւ սնկեց. — Պահլա-
ւերու իշխանութիւնն ե՞րբ սկսեցաւ. — Սահրեցի Սա-
սանեան Արտաշիր ի՞նչպէս եւ ի՞նչ հիմնեց. — Ո՞վ փու-
քաց Արտաշատի օգնութեան եւ ինչո՞ւ. — Խոսարով Ա.

որո՞նց օգնութեամբ որո՞ւ յաղթեց եւ մինչեւ ո՞ր փախ-
ցուց. — Արտաշիր ինչո՞ւ խորամանկութեան դիմեց. —
Ո՞վ կեղծաւորութեամբ Խոսարով Ա. ի քով ապաւինեցաւ.
— Անակ ե՞րբ ապանցեց Խոսարովը. — Նախարարներն
ի՞նչ բրին Անակը. — Յե՞ղբ. — Ո՞վ ազատեցաւ եւ որո՞ւ
ծնեց. — Նախարարներն ի՞նչ փորձեցին եւ ե՞րբ. —
Արտաշիր ո՞ր դիմեց. — Խոսարովի ցեղն ի՞նչ քրաւ. —
Ո՞վ փախցուց Տրդատն եւ ո՞ր. — Խոսարովիդուսը. —
Այնուհետեւ Հայաստան ի՞նչ դարձաւ:

Ը Ն Թ Ե Դ Յ Ո Ւ Մ

Ո Ւ Խ Ս Ա Տ Ե Ղ Ի Ն Ե Դ

Աստուածներու անունով Հայաստանի մէջ զանազան տեղեր
տաճարներ շինուած էին որոնց մէջ զետեղած էին անոնց արձանները:
Փողովուրդը տարուան մէջ որոշուած օրեր ուխտի կ'երթար այդ տե-
ղերն եւ քուրմերու միջոցաւ զոհ կը տանէր:

Ամենէն նշանաւոր ուխտատեղիսն էր Վանատուրի Տաճարն
որ կը գտնուէր Քաղաքեւանդ—Այաշկերտի Քաղաւան գիւղը: Այդ
տաճարին տանը կը կատարուէր Օգոստոս 10ին, Նաւասարդին որ
Հայ տոմարին համեմատ Նոր տարին էր:

Հիմայ Վանատուրի տաճարին տեղ կը բարձրանայ Ս. Յով-
հաննէս եկեղեցին:

Արդի վանքերուն եւ ուխտատեղիներուն պէս մեհտաններուն կից
շինուած էին ուխտաւորներու յատուկ ընդարձակ բնակարաններ:

Ուխտատեղիները, ինչպէս հին տառն, նոյնպէս հիմայ ալ, Հա-
յաստանի շատ տեղեր տօնավաճառներ են: Մարգիկ զանազան կող-
մերէ հոն կը բերէին իրենց տարածքներն ու կը ծախէին:

Ուխտատեղիները միեւնոյն տառն ընդհանուր խրախճանքի ու
դրօտանքի տեղեր էին: Ուխտաւորներն այդ տեղերը կ'երգէին, կը
նուագէին, կը պարէին, եւ աշուղները մրցումներ կը սարքէին:

ՆԱԽԱՍԱՐԴԻ ՏՕՆ ԳՈՒՍԱՆ

Նաւասարդի տօն է, նոր տարի է: Ուխտաւորները միջինի պէս կը դիմեն Բագրեւանդ գաւառի Բագրեւանդ ու ջերմաւանդ երաւտադիտութեամբ կը փառաբանեն Վանասուր աստուածը: Անոնք հաւաքուած էին Հայաստանի զանազան կողմերէն նստիրական մեհեանին մէջ՝ սրտաբուրդ զոհերով պատուելու Ամենայն հայաստանի որ առատ հունձք պարգեւած էր արտերուն, և լիութիւն՝ այգիներուն:

Կուսքին բազինը զարդարուած է ծաղիկներով ու նորախայծ պտուղներով: Երկարզգեստ քուրմերն անուշահոտ խունկով զոհեր կը մատուցանեն, Զրհեղեղի յիշատակին ջուր կը սրկեն ժողովրդին վրայ և աղանի կը թուցնեն: Ամբողջ կը հետեւի անոնց օրինակին: Մարդ մնացած չէ որ չթրջուի: Հաղարաւոր ձեռքերէ վեր կը սլանան անհամար աղանիներ և օդին մէջ կը թռչին երամ երամ: Անոնց հետ վեր կը սլանան ժողովրդին մաղթանքները՝ խնդրելով բարի Ամենոր մը:

Ողջակէզներու թանձր ծուխ մը պտտած է մթնոլորտն և մաւախուղի պէս կը փռուի գետինը: Փոշն ու թմրուկը կը լծագացնեն օդը: Զիբրու խնջիւնը կը խառնուի ուխտաւորներուն երգերուն հետ, ուրախութիւն մէն մի սայլի մէջ, մէն մի վրանի տակ:

Հեռուէն սպիտակափառ Մասիսի գագաթը հաղարաւոր կայծերով կը պոպոզայ ձիւնն աշնանամուտի արեւի շեղակի ճառագայթներէն: Դիմացը բաղմած է լայնանիստ Նպաս լեռն որու ստորաւէն դուրս կը ցայտէ առոյգ: Արածանին: Գետն օձի պէս սողալով՝ կը քուրի Բագաւանի եղբրքին ու մանուածապատ կը փախչի դէպի Տարօնի գաւառը:

Նախարարներն ալ, թագաւորն ալ իրենց ընտանիքով եկած են հանդիսատես ըլլալու տօնին: Մեհեանէն բիշ մը հեռու, բացօդայ բանակած է Արքունի զօրքը: Բանակին մէջտեղ կը բարձրանայ Արքայական երփներանգ վրանը: Նիդակներն ու սաղաւարտները կը պոպոզան հոս, հոն՝ ժողովրդին մէջէն: Նախարարներու օրդիները միասին խաղեր կազմած ի պատիւ աստուածին՝ կը ցուցադրեն իրենց ձեռքին յաջողութիւնը, նետեր կ'արձակեն, նիդակ կը թուցնեն, արշաւանքներու մէջ կը մրցին: Աղետատոհմ կիներ պար թռնած են և կը շրջան են մարտին իրենց գոհարներով ու ճակատի ոսկիներով: Անոնք ալ կը փառաբանեն Վանասուրը:

Թագաւորին բանակը շքեղ է. անոր դրօշակներու թեւատարած

արծիւներն աչքեր կը խաղտացնեն: Թէև թագաւորին զօրութիւնն ու հարստութիւնը մ'չ են, բայց այդ միջոցին «Ամենաբեր, Ամանոր Վանասուր» է իշխող ամէնուն որտին: Ասոր փառքն է որ ամենքը կը յանկուցանէ:

Հոս հոն ամբոխին մէջ կը լսուի ոգեւորուած Գուսանե—«Երգչի» լալալի երգն, որ կը պատմէ աստուածներուն գործերը: Բամբիւր ձեռքը՝ կ'երգէ Հայոց Հայի, Արամ, Արայ, Տիգրան, Վահագն, Արտաշէս և լին: Դիւցազներու զրոյցները: Գուսանը հպարտութեամբ կը փառաբանէր Հայկի ազատասիրութիւնը, Արամի քաջութիւնը, կը դովէր Արայի պարկեշտութիւնը, Տիգրանի աշխարհայինութիւնը, Վահագնի հաշտարի ծնունդն ու դիւցազնութիւնները, Արտաշէսի մեծագործութիւններն ու անէծքը կը տեղաւորուէր Երուանդ Բ. և վիշապներու ծնունդը նախանձոտ, նենգամիտ Արտաւազդի ու Մհերի գլխին: Գուսանին խօսքերը խորապէս, անջինջ կը դրոշմուէին Հայոց մտքին և զանոնք զուկէ զուակ կ'աւանդէին՝ երբեմն աւելի գեղեցկացնելով, երբեմն ալ խառնելով ու շփոթելով:

Այդ աւանդութիւններէն էր միայն որ Հայաստանցի պատանին տեղեկութիւն կ'ստանար իր աստուածներուն, նահապետներուն, դիւցազններուն և թագաւորներուն մասին, մինչև որ Հայոց գիրը գտնուեցաւ ու գրել կարգաւ սորվեցաւ:

Գ. ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ՀԱՅ-ԱՐԵՎԱԿՈՒՆԻԲ ԲՐԻՍՏՈՆԷՌԻԹԵԱՆ ՀԱՆՐԱՅՆԻԲ ԱՏՆՆ

Անանէ ու Սանատրուկ կը հաղածէին Բրիստոնէութիւնը: Սանատրուկ սպաննել տուաւ իր Սանդուխտ աղջկին որ քրիստոնեայ եղած էր ու Թաղէոս առաքեալը Սանատրուկէ ետք գրեթէ 3 դար Բրիստոնէութիւնը հալածուեցաւ Հայաստանի մէջ: Մօր կողմէ Արշակունի Երուանդ Բ. դաժան իշխանը կոտորել տուաւ Սանատրուկի գերդաստանը: Կոտորածէն ազատեցաւ միայն Երուանդ Բ. թագաւոր պսակել եւ Արտաշէսը փախցուցին Պարթեւնիստան, Երուանդ Բ. միշտ փորձեց Արտաշէսը սպաննել՝ չարախօսելով Բագրատունի Սմբատին ու Պահլաւ թագաւորին առջեւ, երուանդ Բ. Միջագետքը յանձնեց Հռոմայեցոց՝ անոնցմէ օգնութիւն

գտնելու յուսով Արտաշէսի ղէմ երուանդ շինեց իր անունով երկու քաղաք եւ Քրմապետութիւնը յանձնեց իր եղբոր:

Երբ Արտաշէս Բ. մեծցաւ, Սմբատ Բագրատունի պահլաւ զօրքերով Հայաստան արշաւեց՝ բռն գահաժառանգը թագաւորեցնելու համար: Շատ նախարարներ միացան Արտաշէսի ու Սմբատի, երուանդ վարձկան զինուորներով չլրացաւ յաղթել Արտաշէսի եւ ինք երուանդաշատի իր պալատին մէջ զարնուեցաւ, մեռաւ:

Արտաշէս պատերազմէն ետք կը վարձատրէ իր բարերարներն եւ կարգ մը նոր նախարարութիւններ կը կազմէ: Աշանները կը յարձակին Հայաստանի վրայ, բայց գերի կ'իյնայ իրենց արքայորդին: Արտաշէս **Սաբնիկի** հետ ափուսնանալով՝ հաշտութիւն կը կնքէ Ալանաց հետ: Արտաշէս Հայաստանը ծաղկեցուց որով Հայ Բագրատունիները ետ դարձան: Արտաշէս Պարթեւաստան երթալու ատեն կը հիւսնդանայ եւ կը մեռնի: Յուդարկաւորութիւնը շատ փառաւոր կը կատարուի:

Արտաւազդ Բ. զարեւով ասոր վրայ՝ հօռմէն կ'անկծուի եւ հազիւ թագաւորած՝ Մասիս լեռն որսի գացած ատեն փոսի մը մէջ կ'իյնայ:

Արտաւազդ Բ. ի յաջորդներէն Վաղարշ շինեց իր անունով քանի մը քաղաքներ, վերահաստատեց Նաւասարդի օճեր, բայց հիւսնային ժողովուրդներու ղէմ պատերազմած ատեն ինկաւ մեռաւ:

Մեծն Խոսրով Ա. իր հօրը վրէժը լուծեց: Ասոր օրով Պարսկա-Արշակունիները շատ տկարացած էին. **Արտաշէս Սասանեան** Պարսիկ իշխանն Արշակունի Արտաւանը սպաննելով՝ զահր յախշտակեց եւ կործանեց Պահլաւ-Արշակունիաց հարստութիւնը: Մեծն Խոսրով Ա. ասոր վրէժը լործելու համար՝ յարձակեցաւ Արտաշէսի վրայ եւ զայն փակցուց մինչեւ Հնդկաստան: Արտաշէսի ու Անակ Պահլաւունի իշխանը Հայաստան ղրկեց ու անոր ձեռքով սպաննել տուաւ Խոսրովը: Հայոց թագաւորը կոտորել տուաւ Անակի սերունդը, միայն ազատեցաւ Գոթգոթ անուն մանուկ մը: Արտաշէս խոսրովի մահէն ետք տիրեց Հայաստանի եւ Հայ-Արշակունի ցեղը կոտորել տուաւ: Այս կոտորածէն ազատեցան **Տրդատ** ու իր բոլոր՝ Խոսրովի զոյնը:

Գ. ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԽՏԱՅԵԱԼ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅ-ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ ԲԵՐԻՍՏՈՆԵՒՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԱԾԱՆՔԻ ԱՏԵՆ

Ո՞վ եղաւ անգրանիկ հաւատացեալ թագաւորը. — Ի՞նչպէս. — Ո՞վ եղաւ առաջին Քրիստոնէայ ազգը. — Ո՞վ Քրիստոնէութեան համար շատ նահատակ զոհեց. — Հայ կոյսերն ու կիներն ի՞նչ կը փախաբէին. — Ո՞վ եղաւ ատոնց մէջ անգրանիկը. — Սանդուխտ ի՞նչ կը համարուի ամբողջ Քրիստոնէութեան մէջ. — Սանատրուկ ի՞նչը Բերիստոնէայները բանտարկել հրամայեց. — Սանատրուկ ինչու ջշագրդեալ ու մոռհոգ կատաղութեան ենթարկուեցաւ. — Սանդուխտ՝ ե՞րբ եւ ի՞նչպէս գերազանց զօրութիւն մը ստացաւ եւ վսեմ դուխտ մը ստանձնեց. — Սանդուխտ իր հօգին ի՞նչպէս աւանդեց. — Սանդուխտի նման կոյսեր ու կիներ կը ծանչնա՞ք. — Ի՞նչ պարագայի մէջ գիւցազնարար մեռան. — Ո՞ր թագաւորները կոտորել կուտան, կ'աքսորեն, կը բանտարկեն իրենց նախորդ կամ յաջորդ իշխանները. — Ինչու. — Զորո՞ք կը ծանչնաք այսպիսի թագաւորներէն. — Զեր ատեն կա՞ր այդպիսի թագաւոր մը. — Ինչե՞ր քրտձ է. — Բանակալ թագաւորներ ի՞նչպէս կը կառավարեն իրենց երկիրը. — Երուանդ Բ. ինչու շինեց Երուանդաշատ քաղաքը. — Մեր ատեն կը յիշե՞ք Երուանդաշատի նմանոգ պալատ մը. — Կրնա՞ք բաղդատել Երուանդաշատն ու Երւորդը. — Ի՞նչպէս եղաւ բռնաւորին մահը. — Սմբատի ու Արտաշէսի բանակն ո՞ր ազատարար բանակին հետ կրնաք բաղդատել. — Արտաշէս Բ. ի՞նչ նկարագրի տէր մարդ էր. — Սանդուխտ. — Ո՞ր խօսքերէն այդ մասին գաղափար մը կրնաք կազմել. — Արտաշէսի հարսները Հայոց ո՞ր վիճակը մեր առջեւ կը պատկերասէն. — Արտաշէս Բ. ի օրով ո՞ր նորութիւնները կը կազմեն Հայոց քաղաքակրթութեան դարաշրջան մը. — Կրնա՞ք բաղդատել Տիգրան Ա. ի Վաղարշակի ու Արտաշէս Բ. ի օրով Հայաստանը. — Արտաշէս Բ. ինչու սիրելի եղած էր Հայ ժողովուրդին. — Հայ ժողովուրդն իր անհուն ուժերն ու երախտագիտութիւնն ի՞նչպէս արտայայտեց Արտաշէս Բ. ի յաղաթափութեան ատեն. — Ի՞նչ կը նշանակէ մարգարէութիւն. — Ուրիշ ո՞ր պարագայի մէջ մարգիկ կը զոհուին. — Արտաւազդ Բ. ինչու փոքր դահալիքեցաւ. — Հայ ժողովուրդն զարդ, մոլի զաւկին մասին ի՞նչ առաջադէմ հիւսած է. — Զեր բնական տեղն այդ առաջադէմ գոյութիւնն ունի՞ր. — Ի՞նչ եղանակաւ բռնաբար կրած է. — Մինչեւ Վաղարշ Հայաստանի մէջ ո՞ր նշանաւոր քաղաքները կային. — Վաղարշ զորո՞ք շինեց. — Այդ քաղաքները

ընդ որոնք մնացած են և հիմայ ի՞նչ կը կոչուին. — Ի՞նչ նկարագրի տէր էր Սասանեան Արտաշիր. — Անա՞կը. — Մեծն Խոսրո՞ւ:

Մարդիկ իրենց շահերը նախ ի՞նչպէս ձեռք կը բերէին. — Մարդիկ ե՞րբ սկսան Փոխանակութեան. — Ե՞րբ սկսու վաճառականութիւնը. — Վաճառականներն ինչերո՞ւ ծանօթ էին. — Ի՞նչ պէտ. — Ո՞ր երկիրներու մէջ զարգացաւ Վաճառականութիւնը. — Հայոց մէջ Վաճառականութեան զարգացումն ե՞րբ սկսաւ. — Հայերն ո՞ր միջոցներով վաճառք կը ներածէին ու կ'արտածէին. — Ի՞նչ կը նշանակէ Ներածել. — Արտածել. — Փոխանակութիւնն ե՞րբ անյարմար դատուեցաւ:

Մարդիկ առաւածներն որքեկու համար ի՞նչ միջոցներ խորհեցան. — Ո՞ր գէպերը թելադրեցին մարդոց այս խորհուրդները. — Մարդոց մէջ ի՞նչպիսի մասնագէտներ յառաջ եկան. — Յարդ կա՞ն այդպիսի մարդիկ. — Որո՞նք բարեխօսի գէր կը կատարէին տոնոց մէջէն. — Մարդիկ այդ բարեխօսներն ի՞նչ կ'ընէին. — Որո՞նք ժամանակի ընթացքին մէջ քուրմ կոչուեցան. — Գուրմերու պաշտօնն ի՞նչ էր. — Գուրմերն որո՞նց պէտ առանձնաշորհուրդներ ու իրաւունքներ կը վայելէին. — Որո՞նց անունով ուխտատեղիներ կային. — Որո՞նց ուխտի կ'երթային և ո՞րն էր ամէնէն նշանաւոր ուխտատեղին. — Մեհեանին կից ինչե՞ր շինուած էին և ինչո՞ւ. — Ուխտատեղիները ինչե՞ր էին նաև. — Հայոց Նոր տարին ե՞րբ կ'սկսէր. — Այդ տօնն ո՞ւր կը կատարէին. — Ո՞ր է Բաղաւան. — Հիմայ ի՞նչ կը կոչուի. Բաղաւանի մէջ զո՞վ կը պատուէին. — Ինչո՞ւ. — Հին աստն բոյնքու ինչե՞ր կը նուիրէին Ամենաբարձրաստուածին. — Այս պաշտամունքին ո՞ր հետքը կայ մեր մէջ. — Հիմայ Հայ եկեղեցւոյ մէջ ամէնու տեղ ո՞ր բոյսը կ'օրհնեն և ե՞րբ. — Ինչո՞ւ. — Նաւասարդին ի՞նչ սովորութիւն կար. — Հիմայ ալ կա՞յ այդ սովորութիւնը. — Ե՞րբ կը կատարէր. — Ուրեմն Վարդապետը Հայոց ո՞ր տօնն է. — Նաւասարդի հանդէսին որո՞նք ներկայ կը գտնուէին. — Որո՞նք խաղեր կը կազմակերպէին. — Որո՞նք պար կը բռնէին. — Ի՞նչ կը նշանակէ Գուսան. — Գուսանները հիմայ ի՞նչ կը կոչուին. — Գուսաններն ի՞նչ կ'ընէին. — Ո՞ր նուագարանով կը փառաբանէին Հայոց նախնիքը. — Գուսանները Հայկի ի՞նչը կ'երգէին. — Արա՛վի՛ն. — Բայ՛ն. — Տիգրանի՛ն. — Վահագնի՛ն. — Արտաշէսի՛ն. — Զորո՞նք կ'անիծէին. — Գուսաներգութիւնն ի՞նչ կ'ընէր Հայոց վրայ. — Հայերն այդ երգերու պարունակութիւնն ի՞նչպէս կ'աւանդէին զաւակէ զաւակ. — Զեր բնական տեղն ո՞ր գուսաներգութիւնը ծանօթ է. — Զորո՞նք կը փառաբանեն. — Զորո՞նք կ'անիծեն:

Գ. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՆԻՒԹԵՐ

1. Բաղդատել Հայաստանի բարգաւաճումն Արամի, Տիգրան Ա. ի, Վաղարշակի ու Արտաշէս Բ. ի օրով:
2. Ի՞նչպէս յառաջ եկաւ Քրմութիւնն ու ինչո՞ւ զօրաւոր դիրք կազմեց:
3. Բաղդատել Քրմութեան ու Կղերականութեան = Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան զրաւած դիրքերը:
4. Խմբագրել Նաւասարդի տօնին բնորոշ հանգամանքները:
5. Բաղդատել Արտաշէսի, Արտաւազդի, Մհերի զրոյցներու եղանակաւորումները, եթէ կան ժողովուրդին մէջ:
6. Բաղդատել Վաճառականութեան ու Հաղորդակցութեան հետզհետէ կրած բարեշրջումները:
7. Թագաւորներն ի՞նչպէս կը բռնակալէն. Երուանդ Բ. ի հետ բաղդատել ծանօթ բռնաւորները:
8. Համառօտակի, կարգաւ պատկերացնել գիտերը:
9. Համառօտակի պատկերացնել Հնկերային ու Կրօնային դիմայեղումները:

Գ. ՀԱՅ-ՊԱՀԼԱԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ԳՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

21. ՏՐԴԱՏ ՈՒ ԳՐԻԴՈՐ ՊԱՆԴԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Յիմարեցեալն սիրք՝ իրեց բեր-
նին մէջ, իմաստեցեալն բերանը՝
իրեց արին մէջ:»

Տրդատ կը մեծնար ու կը կրթուէր
Հռոմէական երկրին մէջ: Անիկա իր
Քաջութեամբ ու մարմնական ուժով
հռչակաւոր եղաւ: Անգամ մը վայրենի
ցուլի եղջիւրներէն բռնեց ու վիզը դարձնելով՝ սպան-
նեց: Ուրիշ անգամ մըն ալ իր հակառակորդին սրընթաց
կռուքը բռնեց, կեցուց: Պատերազմի մէջ ալ մեծամեծ
քաջութիւններով հիացում կ'ազդէր Հռոմայեցւոց: Մինչ
Հռոմայեցի զօրքը սովէն կտաղած՝ յարձակեցաւ, սպան-
նեց Պրոքոս կայսրը, Տրդատ իր պաշտպան ու բարեկամ
Լիկիանոս կոմսի դրան առջև մինակ կանգնած՝ թող
չտուաւ որ ներս խուժեն ու անոր փնտհեն: Պարսից Պա-
տերազմին մէջ երբ կայսրը յաղթուեցաւ ու զօրքերը
փախան, Տրդատի ձին վերաւորուած ըլլալուն՝ ինք ետ
մնաց: Երբ Եփրատի քով հասաւ, Տրդատ իր հագուստն
ու ձիու սարուածքը մէջքին կապելով՝ լողաց, անցաւ
գետը: Գոթացւոց՝ Հռչե թագաւորին հետ ալ մենամար-
տեցաւ և յաղթելով՝ գերի տարաւ զայն Դիոկղեսիանոս

կայսեր: Տրդատ այս քաջութեան համար սերելի եղաւ
Դիոկղետիանոս կայսեր: Դիոկղետիանոս ուզելով կրկին
Հայաստանն իր գերիշխանութեան տակ առնել՝ զօրք
տուաւ Տրդատին որ Պարսից դէմ պատերազմի:

ՄԵՆՆ ՏՐԴԱՏ

Փախստական նախարար-
Տրդատ կը յաղթէ Պարսից ներէն շատերն ուրախութեամբ
ու կը բազաւորէ Հայոց դիմաւորեցին Տրդատը կեսա-
րիոյ՝ մէջ ու միացան անոր
հետ: Օտա Ամատունի բերաւ յանձնեց Խոսրովի դուխտն

ու Արքունի գանձերը: Տրդատ զայն կարգեց Տեղա-
թեան Հագարապէս—Վերակացու և Արտաւազդ Մամի-
միկոնեան ալ՝ Սպարապէս:

Հայ ու Հռոմայեցի զօրքերով Տրդատ հալածեց Պար-
սիկներն և կրկին տիրեց իր հայրենի թագին: Յաջորդ
տարին արշաւելով Պարսկաստան՝ իր անձնական քաջու-
թեամբ սարսափ ազդեց թշնամոյն:

Հայաստանը թշնամիներէ մաքրելէ ետք, ամուսնա-
ցաւ Աշխարհար թագաւորի աղջիկ՝ Ասիսիկի հետ: Զայն
Արշակունի գրեց, թագ դրաւ անոր զլուխն ու կարգեց
Հայոց թագունի:

Անակի որդին՝ Գրիգոր ծը-

Գրիգոր Կեսարիոյ մէջ նաւ Վաղարշապատի մէջ (257):

Երեք տարեկան էր, երբ իր
դաւաճան հօր ընտանիքը սրէ անցաւ, միայն ինք ազա-
տեցաւ Սոփիա անունով ստնաուին ձեռքով: Սոփիա
Կեսարիա տարաւ Գրիգորը, մկրտեց ու քրիստոնեայ
դարձուց: Գրիգորը Կեսարիոյ մէջ սորվեցաւ յունարէն
ու ասորերէն: Երբ Հալահաս եղաւ, ամուսնացաւ Մա-
րիամ անունով յոյն աղջկան մը հետ ուրիշ ունեցաւ երկու
զաւակ՝ Վրթանէս ու Արիստակէս: Երեք տարի ետք
իրարմէ սիրով բաժնուեցան Աստուծոյ ծառայելու համար:
Գրիգոր Արիստակէսը յանձնեց դայեակներու և ինք
գնաց Տրդատ թագաւորին քով որ հաւատարիմ ծառա-
յութեամբ փառէ իր Անակի հօր գործած մեղքը: Իսկ Գրի-
գորի կինը՝ Մարիամ երէց որդին հետն առնելով՝ մտաւ
Կոնստանց վանքը:

Գ Ա Ս

Թելագրութեամբ

Տրդատ ո՛ր կը մեծնար. — Ինչո՞վ նշանաւոր հան-
դիսացաւ. — Անգամ մը ի՞նչ փառութիւն գործեց. —
Ուրիշ անգամ մը. — Ո՞վ էր Լիկիանոս. — Ասոր
դրան առջեւ ի՞նչ քաւ. — Պարսից պատերազմին մէջ
Տրդատ ի՞նչ փառութեամբ նշանաւոր եղաւ. — Տրդատ
որո՞նց հետ մեծամարտեցաւ. — Ի՞նչ եղաւ այս փառու-
թեան վարձատրութիւնը. — Որո՞նք դիմաւորեցին Տր-
դատի եւ ո՛ր. — Օտա Ամասունի գորոնք բերաւ յանձ-
նեց Տրդատի. — Տրդատ Օտան ինչո՞վ վարձատրեց. —
Ձո՞վ կարգեց Սպարապէս. — Տրդատ որո՞նց շնորհիւ
յաղթեց պարսից եւ ո՛ր տիրեց. — Ո՛ր արեւելեց. —
Երբ ամուսնացաւ եւ որո՞նց հետ. — Անակի որդին ո՞վ
էր. — Ո՛ր ծնաւ. — Քանի՞ տարեկան էր, երբ կո-
նորածե ազատեցաւ. — Որո՞նք ձեռնով. — Սոփիա ի՞նչ
քաւ Գրիգորը. — Գրիգոր Կեսարիոյ մէջ ինչի՞ պար-
տեցաւ. — Ո՞վ էր Գրիգորի կինը. — Քանի՞ որդի
ունեցաւ. — Ինչո՞ւ այս ու կին իրարմէ բաժնուեցան.
— Գրիգոր ո՞ր որդին յանձնեց դայեակներու եւ ինք
ո՛ր գնաց. — Ինչո՞ւ. — Ո՞վ իր երէց որդոյն հետ ո՛ր
առանձնացաւ:

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

Ա Շ Խ Է Ն Թ Ա Գ Ո Ւ Հ Ի

Հայ ազգը բարձր ի գլուխ կը պարծի իր վկայութիւններով, խա-
ղակիւր դշտայններով ու թագաւորաց սրբութիւններով: Ասոնց դասէն է
Ասիսիկ, մանաւանդ թէ պարագայիս ալ կը համարուի Հայազարմ,
որրասէր թագութիւններու որոնք իրենց թագին գահաւորները Գորգոս-

Թայի փուշերով հիւսեցին և իրենց «ձեթեղ ծիրանիները ներկեցին՝ Գրիստոսի արիւնով:

Աշխէն իր մարմնոյն ու հասակին վայելչութեամբ ու շնորհքով, մտքին կորովով ու ու սրտին փափկութեամբ ո՛չ միայն առաքիլին ու գերագանց կը հանգիստնայ բոլոր Ծիրանաղարդ Հայ բամբռիչներուն մէջ, այլ և իրաւամբ կրնայ մրցիլ հին ու նոր դարերու բարեպաշտ թագուհիներու հետ ալ:

ԱՇԽԷՆ ԹԱԳՈՒՀԻՆ

Տրդատ Հայաստանը խաղաղեցնելէն ետք նախարարներու ամենէն ազնուականը՝ Սմբատ Բագրատունին զրկեց Ալանոց Աշխաղատ թագաւորին որ անոր Աշխէն ազգիկն իրեն հարսնութեան համար խնդրէ ու բերէ: Աշխէն Տրդատի հետ ընդունեց Քրիստոնէութիւնը՝ Այնուհետեւ աշխարհային փառքն ու վայելքը թողլով՝ իր անձը նուիրեց Քրիստոնէութեան տարածման ու ժողովրդին ցաւերն ամբօքելու: Աշխէն եղաւ Տրդատի գործակից, ինչպիսի չքնաղ օրինակ

այն Քրիստոնէայ բարեպաշտ, հայրենասեր ու ազգանուէր տիկիններու սրնց բնական տկարութիւնն առաքիլի գործերու մէջ զարմանայի արիւնթեան կը փոխուի: Այսպիսիներ սանձահարելով փառասիրութիւնը՝ իրենց զարդը կը համարեն թշուառներու խնամարկութիւնը:

Երբ Գրիգոր Լուսաւորիչ կը քարոզէր, կը վարդապետէր Առաքիլութիւնն ու ճշմարտութիւնը, Տրդատ ու իր քոյրը գործով յարգելի կ'ընէին այս վարդապետութիւնը, Աշխէն ալ սրտով սիրելի կ'ընծայէր զայն:

Աշխէնի Տիկնուքեան թագին ամենէն աւելի փայլուն գոհարն էր իր Պարտականութեան Գիտակցութիւնը: Հայաստանի իրրեւ Մայր ու Տիկին՝ հողաց ու յանձանձնեց աղքատներն ու կարօտեալները՝ ճշմարտապէս Քրիստոնէայ ու խոնարհ հոգին հասկցաւ թէ Արքունիքն ու Տիկնութիւնը բնաւ արգելք չէին ներքին մարդուն բարեղարդութեան և կատարելութեան:

Տրդատի Մանեայ այրն առանձնանալէն ետք, Աշխէն մեկուսացաւ Դաւնի քաղաքը զոր Տրդատ շինած ու ամրացուցած էր: Այս մենաստանին մէջ ճգնութեամբ, տքնութեամբ, հսկուքներով ու մշամամուռ շաղթքներով կ'անցընէր իր օրերը:

22. ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՅԱՂԹԱՆԱԿԷ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Այլե՛ ինչ որ պատեցիր, պատե՛ ինչ որ այրեցիր:»

Երբ Տրդատ Պարսից վրայ Ս. Գրիգոր Խոր-Վիրապը տարած յաղթութեան համար զո՞հ կը յազէր Հայաստանի Անաճիս դիցունէոյն, հրամայեց որ Գրիգորն ալ պսակներ մատուցանէ անոր: Գրիգոր ընդդիմացաւ: Այնու-

հետև ո՛չ Տրդատի պատուէրն ու պատիժները, ոչ տան-
ջանքներն ու չարչարանքները կրցան ստիպել որ Գրիգոր
ուրանայ Գրիստոնէութիւնը: Այդ միջոցին Տրդատի
յայտնեցին թէ Գրիգոր Անակի որդին է: Տրդատ զայ-
րացած՝ հրամայեց որ զայն տանին ձգեն Արտաշատի
Խոր-Վիրապը: Հոս Գրիգոր մնաց ամբողջ 15 տարի՝
Բարեպաշտ կին մը ամէն օր հաց կը բերէր, կը ձգէր
Վիրապն որով Գրիգոր սովամահէ աղատեցաւ:

Այդ ատենները Դիոկղեստիանոս

Ս. Հռիփսիմեանց. կայսեր հալածանքէն փախչելով՝
Տրդատ՝ զիւսկար քառասուն կոյսեր Հայաստան եկան
Գայիալէ կուսին առաջնորդութեամբ:

ՀՌԻՓՍԻՄԷ Ս. ԿՈՅՍ

Ասոնք կը ձգնէին Վաղարշապատի հնձաններուն մէջ՝
կոյսերուն մէջ էր արքայազուն Հռիփսիմէն զոր Դիոկ-

ղեստիանոս կին առնել կ'ուզէր: Կայսեր թղթին վրայ
Տրդատ գտաւ այդ կոյսերը, բայց ինք ուզեց կին առ-
նել Հռիփսիմէն: Սակայն Հռիփսիմէ փախաւ Տրդատի
ձեռքէն: Ասոր վրայ զայրացած՝ Տրդատ ջարդել տուաւ
բոլոր կոյսերը:

Այն անմեղ կոյսերու արիւնն ի զուր չթափուեցաւ:
Թագաւորին խիղճն սկսաւ տանջել զինք ան աստիճան
որ խելագարուած՝ խողի նման կը թափառէր լեռ
ու ձոր:

Գ օ ւ Գ

Խոսրովի դուխտ երազ մը

Աստուած կ'այցելէ Հայոց տեսաւ ուր իրեն լուսեղէն
հրեշտակ մը կ'ըսէր թէ միայն
Գրիգոր կրնայ բժշկել խելագար, խողացած թագաւորին
հիւանդութիւնը: Ո՛չ ոք հաւտաց այդ երազին, որով-
հետև չէին կարծեր թէ Գրիգոր կրնար ողջ մնալ այդ
մահապարտներու գնտանին մէջ: Երազը կրկնուեցաւ:
Այն ատեն Օտա Ամատունի գնաց Արտաշատ և ողջ
գտնելով Գրիգորը՝ հանեց զայն Խոր-Վիրապէն ու բե-
րաւ Վաղարշապատ: Թագաւորը ճամբայն իշխաններու
հետ ղիմաւորեց Գրիգորն որ ծնրադրած՝ աղօթեց ասոնց
համար. ասոնք ալ ցաւերէն թեթեւեցան:

Ս. Գրիգոր հաւաքեց նահատակ կոյսերու մարմիններն
ու ամենքն ալ թաղեց իրենց նահատակուած տեղերը:

Հետեւեալ օրը Քրիստոսի կրօնքը

Քրիստոնէութիւնն փարոգելով քաղաւորին ու պաշա-
Ազգային կրօնք սակսնեկուն՝ զսնոնք մկրտեց ու
Քրիստոնէայ դարձուց (301): Այդպէս

Աբգարէն ետք Տրդատ — Հայ քաղաւոր մը դարձաւ —
առաջինն էր որ բոլոր հեթանոս քաղաւորներուն մէջ

ընդունեց Քրիստոնեութիւնը: Ասոր համար մեր Հայ ազգն առաջինն ու ամենեկն հին Քրիստոնեայ ազգն է անբողջ աշխարհի մեջ:

Այնուհետեւ Լուսաւորիչ կոյսերու նահատակուած տեղը Հռիփսիմէի, Գայիսնէի ու Շողակաթ անունով եկեղեցիներ շինեց որ ցարդ կանգուն կը մնան:

Դ Ա Ս

Թեւադուքեամբ

Տրդաս որո՞ւ եւ ի՞նչ հրամայեց . — Ե՛րբ . — Գրիգոր Ե՛րբ ընդդիմացաւ . — Տրդաս ի՞նչե՛ր քաւ աճօր . — Տրդաս ինչո՞ւ հրամայեց որ Ս. Գրիգորն Արսաւասու Խոր-Վիրապը նետեն . — Ի՞նչ կը նշանակէ Խոր-Վիրապ . — Ս. Գրիգոր ինչո՞ւ սովամահ չեղաւ . — Գրիգոր ո՞րչափ ասեմ մնաց Խոր-Վիրապը . — Որո՞նք փախան Հայաստան . — Ինչո՞ւ . — Կոյսերն ո՞ւր կ'ապրէին . — Ասոնց մէջ ո՞րն եր նշանաւորը . — Դիոկղեսիանոս զայն ի՞նչ ընել ուզած էր . — Տրդաս ինչո՞ւ փնտռեց, գտաւ կոյսերը . — Հռիփսիմէ ու իր ընկերներն ինչո՞ւ նահատակուեցան . — Տրդաս ինչո՞ւ խելագարեցաւ . — Ո՞վ տեսաւ երազ մը եւ ի՞նչ . — Ինչո՞ւ չհաւատացին Խոսրովիդուխի երազին . — Օտա Ամասունի Ե՛րբ եւ ո՞ւր գնաց . — Զո՞վ հանեց Խոր-Վիրապէն . — Ճամբան ինչ պատահեցաւ . — Ս. Գրիգոր ի՞նչ քաւ նահատակ կոյսերու մարմինները . — Ե՛րբ մկրտեց զանոնք . — Ո՞վ եղաւ Բ. հաւատացեալ քաղաւոր . — Ո՞վ է ամենեկն հին Քրիստոնեայ ազգը . — Ս. Գրիգոր Ս. Կոյսերուն գերեզմանին վրայ ինչե՛ր տեսնեց :

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

Ս. ԽՈՍՐՈՎԻԴՈՒԽ

Ս. Խոսրովիդուխտ այն անձերէն է որոնց կեանքին ծանօթանալէ ետք անկարելի է չհետեւիլ անոնց օրինակին: Գեաւաբուսիկ հասակին մէջ, երբ Արքունական ցեղը համայնաջինջ կորստեան վտանգի մէջ էր, Խոսրովիդուխտն ալ իր եղբոր նման գայեակի ձեռքով ազատեցաւ ինքզնիքը սուրէն: Սասանեան բռնակալութեան 31 տարիներու

ԽՈՍՐՈՎԻԴՈՒԽ

ընթացքին մէջ, Օտա Ամասունի նախորդին հայրենի պաշտպանութեան ու խնամակալութեան ներքեւ, անգույժ աչքերէ ու սիրտերէ հեռու՝ Անի ամրոցին մէջ կ'աճէր ու կը զարգանար, մինչեւ որ եկաւ եր Ծիրանածին եղբայրն և պաշտպանեց իր գահը: Այն պահուն միայն ելաւ իր միայնութենէն և խառնուեցաւ, մանաւանդ զլուխ կեցաւ Հայոց երաժիշտ օրիորդներու խմբին՝ իր օգոստափառ եղբոր

յաղթանակը հաշակելու համար: Բայց դարձեալ մնաց Օրիորդ Հայոց: Երբ Հայոց աշխարհին կենսաբեր վերածնութեան երջանկաբեր ժամը հասաւ, Խոսրովի դուստր միայն ընտրուեցաւ իբրեւ Աւետարան կամ Հրաւիրակ Լուսաբեր ծագման: Աստուծոյ հրեշտակն անոր միայն երեւցաւ և յայտնեց թէ Խոր-Վիրապին մէջ ձգուած Գրիգորը դեռ ողջ է, անոր ձեռքով եղբայրը՝ դուռ ող Տրդատ ու բոլոր Հայ յաստանցիք բժշկութիւն ու փրկութիւն պիտի գտնեն:

Այնուհետեւ Խոսրովի դուստր Հայոց վերանորոգութեան մէջ իր Թագապետի եղբոր, Աշխէն դշտին ու Գրիգոր Լուսաւորչին հետ կը փութայ պտտել Ս. Հռիփսիմեանց նշխարները, անոնց հանգստեան համար տաճարներ շինել, Հեթանոսութեան տաճարներն ու բազիլիկները կործանել և անոնց տեղ ճշմարիտ Աստուծոյ և Սուրբերու մաս տուածներ, սեղաններ ու խաչեր կանգնել:

Արքունի կեանքը յաճախ խորշակի կը նմանի որ Աւարիտութեան ծաղիկներն ու Կուսութեան շուշանները կը խամրեցնէ: Սակայն Հայոց արքունիքը թշնամի էր զեղխութեան ու անհամեմատութեան՝ Տրդատի, Աշխէնի ու Խոսրովի դուստրի շնորհիւ:

Խոսրովի դուստր երբեմն այցելելով սխրալի կոյսերու նահատակութեան տեղերը՝ մի առ մի մտքին առջև կը ներկայացնէր անոնց կեանքի մէջ մի դէպքերն և կը խօսէր անոնց յիշատակներուն հետ: Երբեմն ալ անոնցմէ աւելի վսեմ խորհրդածութեան մէջ խորաբուռ ուած՝ կը նուագէր ուրիշ աւելի սրբագոյն յիշատակներ՝ մտքով անցնելով Երասխի հովիտներէն ու Մասիսի ալեգորդ բարձունքներէն, Գառնի ամրոցի բուրգերուն խրամատներէն, ամբխաշատ Արաշատու և Վաղարշապատի խռնած հրապարակներու մէջէն: Վերջին անգամ ալ կը բարձրանայ Գեղամայ լեռներուն սարերը, յետոյ լեռի մնչիկ կ'իջնէ՝ իր հառաչանքը խառնելու Ազատ գետի կարկաշտածայն հոսանքներուն հետ որ մի ին խոխովներու մէջէն սողոսկելով՝ կ'երթայ, կ'անհետանայ անմարդաձայն ու սրտադրաւ արձագանգներու մէջ: Հոն կը լռէ հեռուէն Անյոյ ձայն մը որ զինք կը հրաւիրէ Զուարթ թուններու քունը քնանալու և կը գիմէ Անոր:

23. ՀԵԹԱՆՈՍ ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԻԸ

ՊԱՏՄՈՒԱԾ Ք

Հայկազանց օրով Հայերը պարզ ու բնական կրօնք մը ունէին. Արեւն էր անոնց պաշտամունքի գլխաւոր աւարկայն որ կը համարուէր Կեանքի սկիզբը, մարդուն ու բնութեան Կենսասուն: «Արեւս վկայ, արեւդ, արեւը խաւարեցաւ» մինչև այս օր պահուած ու սովորական դարձած է ժողովրդին բերանը: Լոյսը կը համարէին երջանկութիւն ու բերկրանք. «Այցի լոյս, աչքի լուսով մնաս» կ'ըսեն այս օր, երբ ո եւ է անձի ուրախառիթ դէպք մը պատահած է: Ընդհակառակը խաւարը կը համարուէր դժբախտութիւն. «Անոր օրը խաւարեցաւ, անոր օրը մրցաւ» դժբախտութեան նշաններ են ցարդ:

Ուրեմն յոյսը բարի է, խաւարը՝ դժբախտութիւն, արեւն ալ՝ կեանք:

Հին Հայերն անհատներու սօսալիսնեան գուշակութիւններ կ'ընէին: Անտառներու մէջ նշանաւոր էր Արմաւրի Սօսեաց անտառն որուն նուիրուած էր Անուշաւան: Այդ պատճառով կոչուեցաւ Սօս:

Արդեկ կոչուած տեսակ մը աւտուածներ ալ կային որ կը շիգեին պատերազմի մեջ ինկած վիրաւոր քաջերն ու զանազան կ'առողջացնէին:

Այս պարզ ու նախնական կրօնքը Կուսպատեանի բաւական ճոխացաւ դրացի Պարսկներու, Ասորիներու և յետոյ Յոյներու ազդեցութեամբ, այնպէս որ բնութեան զօրութիւններն ու աստղերը պաշտելէ զատ կ'երկրպագէին անոնց կուռքերուն և արձաններուն:

Աստուածներու հայր կը համարուէր Արին Արա-
մազդ. ասոր արձանը կը գտնուէր Անի ամրոցը: Երիզայի
մէջ կը գտնուէր Անահիտ զիցուհւոյն արձանն որ կը կոչ-
ուէր «Ոսկեմայր, Ոսկեծին» և կը համարուէր «Կեանք
ու Կեցուցիչ Հայոց աշխարհի»: Անահիտ Արամազդի
աղջիկն էր:

ԱՆԱՀԻՏԻ ԱՐԶԱՆԸ

Արամազդի միւս աղջիկն էր Աստղիկ. ասոր արձանը
կը գտնուէր Տարօն գաւառի Աշխշաս քաղաքը: Վա-
հագնի արձանն ալ հոս էր: Վահագն կը համարուէր
Քաջութեան աստուած ու կը կոչուէր Վիշապաֆաղ:
Ասիկա Աստղիկի ամուսինն էր:

Հայոց Հեթանոսութեան միւս աստուածներն էին
Տիր, Միհր, Բաբելմին, Հեփեսոս, Նուհե ու Վա-
նասուր:

Դ Ա Ս

Թելադրութեամբ

Հայկազանց օրով ի՞նչ էր Հայոց կրօնքը. — Ո՛րն էր
պաշտամունքի գլխաւոր առարկայն. — Արեւն ի՞նչ կը
համարուէր. — Արեւապաշտութեան ի՞նչ հետքեր կան
ցարդ. — Ժողովուրդը լոյսն ի՞նչ կը համարէ. — Ի՞նչ
կ'ըսեն ուրախաւիք դէպքի մը ասեմ. — Խաւարն ի՞նչ
կը համարուի. — Ո՛ր ասացումները դժբախտութիւն
կը համարուի. — Հին Հայերն ի՞նչերէն գուշակութիւն
կ'ընէին. — Արկեղներն ի՞նչ կ'ընէին. — Հայկական պարզ
կրօնքն ի՞նչպէս նոխացաւ. — Ի՞նչեր պաշտեցին. —
Ո՛վ էր աստուածներու հայրը. — Ասոր արձանն ո՛ւր կը
գտնուէր. — Երիզայի մէջ ի՞նչ կը գտնուէր. — Անահիտ
ի՞նչ կը համարուէր. — Անահիտ որո՞ւ աղջիկն էր. —
Ո՛վ էր Արամազդի միւս աղջիկը. — Արձանն ո՛ւր կը
գտնուէր. — Ո՛վ էր Աստղիկի ամուսինը. — Վահագն ի՞նչ
կը համարուէր. — Որո՞նք էին միւս աստուածները:

Ը Ն Թ Ե Ր Ց Ո Ւ Մ

Հ Ա Յ Պ Ա Ն Թ Է Ն Ո Ւ Ը

Լեզուաբանութիւնն և ֆննական պատմութիւնը, որքան երի-
տասարդ, նոյնքան հոյակապ գիտութիւններ են, քանի որ Հայոց
Պաշտամունքիւն կոչուած գիւրափշուր շղթային տեղ, Պաշտական
միջատակարարներու անուամբ վկայութեանց վրայ յենած ստոյգ
երոզուլութեանց օգակաւորում մը հաստատելու յաջողեցան: Հարկ էր
որ Հայ Դիցարանութիւնն ալ կրէր, գէթ իր ծագումին մէջ, հիմնա-
կան փոփոխութիւն մը:

Ըստ այսմ, Մովսէս Խորենացւոյն աւանդած Հայկին ու անոր
յաջորդող նահապետներուն, որոնք իբր թէ Արքայաժողովի միակ Առ-
տուծոյ պաշտամունքն ունէին, կը յաջորդէին Նախահայերը՝ Տու-

րանեան, Քաղղէական և Սեմական ժողովուրդներու խառնուրդ մը, որ իր տաճարներուն մէջ զոհ կը մատուցանէր իր Խաղլի աստուածին և անոր Երրորդութեան:

Երկնքի աստուածն էր Խաղլի, որուն անունով Նախահայերը Խաղլ կամ Խաղլեան=Ուրարտուցիներ կը կոչուէին, իսկ Երրորդութեան միւս անդամներն էին Տէխափաւ՝ Օրի աստուածն և Արդիմիւ՝ Արեւու աստուածը: Իբր կեդրոն բոլոր Աստուածային զօրութեանց՝ այս Երրորդութիւնը շրջապատուած էր երկրորդական աստուածներէ՝ որոնց թիւը 16ի կը հասցնէ Վանայ Ուրարտեան արձանագրութիւններէն մէկն որ կը գտնուի Մհեր Գարու:

Խաղլեան կամ Ուրարտեան շրջանէն անցնելով բուն Պատմական շրջանին՝ կը գտնենք որ Հայկական Դիցաբանութիւնն երեք աղբիւրներէ ծագում կ'առնէր, քանի որ տիկա, ինչպէս զինք դաւանող ժողովուրդը, իր Հնդեւրոպական կորիզին վրայ կը պատուաստէր Պարսկ-Պաշտուն և Ասորի փոխառութիւններ, թէ և աւելի վերջ Հելլէն զարդարանքով մըն ալ պծնուեցաւ:

Հայերը=Թոկ-Արմաները (Թորգոմեան) Է. և Զ. դարերուն (Ն. Ք.) երբ Փաւսագիտ ու Կապադովկոյ լեռնադաշտներէն ու Մելիտիէի հովիտէն շրջաններ ընելէ ետք Եփրատն անցան և Ուրարտուի բարձրաւանդակները գրաւեցին, Ասորեստանի աշխարհակալ տէրութիւնը կը տկարանար և անոր աւերակներուն վրայ կը կանգնէր Մարաց, Եւտոյ Պարսից պետութիւնն որուն 420 գաւառներէն մին կը գաւառայն լեռնակղզին, որ առաջին անգամ բլլալով Արմինիա կը կոչուէր իր նոր ընակիչներուն անունով, ինչպէս կը վկայէ Պեհստունի նշանաւոր արձանագրութիւնը:

Ուրարտուի վրայ արշաւող Արմէններն, որ ըստ մասին իրենց մէջ ձուլեցին և ըստ մասին ցրուեցին հին ընկնէրը, թէ և ունէին իբրեւ Արիական ժողովուրդ իրենց համար կէս քաղաքակիրթ վիճակ մը, բայց նոր գրացիութեան բերմամբ, շփման մէջ գտնուելով աւելի զարգացեալ տարրի մը հետ՝ անոր քաղաքական, ընկերական ու կրօնական ազդեցութեան ենթարկուեցան: Այս պատճառաւ Հայ Դիցաբանութիւնը, ինչպէս իր ձեւին, նոյնպէս իր ծագումին մէջ կրեց Երանեան տպաւորութիւն:

Հայկական Պանթէոնին գոհերէցն Սարամազ, որու Երանեան հին ձեւերն են Անուրամազ, Ոհրուամազ, Ուրիզդ, և այն լեզուով կը նշանակէր իմաստուն տէր, Հայ Դիցաբանութեան մէջ ունէր Մեծ ու Հօգ տիտղոսները: Հայ միտքը թերեւս առաջնորդուելով իր նախնի Յոյն, Լատին և ուրիշ Եւրոպական դրացիներէն՝ Երանեան Ուրիզդը պծնեց ու զօրացուց՝ Երկնքի ու Երկրի արարիչ, Աստուած-

ներու հայր, Հողին բարիքներ բաշխող գերագոյն էութեան մը աստ-բոգիքներով, զորս չունէր Երանեան Ահուրամազդան: Իր տաճարը բարձրացած էր Դարսանայի = այսօր Քեմախ գաւառին Անի ամրոցին քարաժայռին վրայ, ուր Մեհենական Դպրութիւնները վերմանելու դպրոց ալ հաստատուած էր, առաւելագէտ քուրմերու աղօց համար, և ուր, աւելի վերջը, Արշակունի թագաւորներու ինչպէս գանձը, նոյնպէս ոսկերոսին կ'ամփոփուէին՝ նկատուելով իբրեւ ամէնէն նուիրական և ամէնէն անմատոյց սրբավայրը: Ասոր համար է որ Անի ամրոցը Կախախ, Կախախ, Քեմախ կը կոչուի:

* *

Միևրի բազմին կանգնուած էր Դեդեազի Բագառիճ գիւղին բլուրներուն վրայ, Արեւու և Հուրի ներկայացուցիչն էր: Յետոյ նոյնացաւ Յունաց Հեփեստոսի հետ: Անոր պաշտամունքը տարածուած էր ամբողջ Առաջաւոր Ասիոյ մէջ. անոր անունով կ'երգնուէին, անիկա կը չափէր սիրտերու ալքերը, վրէժնդիւր կ'ըլլար հայհոյիչներուն դէմ, ընդհակառակն պաշտպան էր Արգարութեան և ճշմարտութեան: Այսպէս՝ Միևրիան յիշ պաշտամունքը հաղորդակից կ'ընէր Հայերը Զրադաշտական արեւապաշտի ու կրակաւոր ծեսերուն, ինչպէս որ սիրելի կը դարձնէր անոնց՝ Արգարութեան ու ճշմարտութեան երկնային գաղափարները: Միհրէն ունինք Միհրան, Միհրդատ, Մե. բուժան=Մեհրուժան, Զարմիհր, Վեհմիհրապուհ և ըն. անունները:

Անահիթ սակայն աւելի ժողովրդական, ընդհանուր և ջերմ բարեպաշտութեան աւարկայ դարձած էր. անիկա փառքն էր «Հայոց աշխարհին» և «Մայր ամենայն զգաստութեանց»: Այս պատճառաւ եւ թէ ըրազիներ կամ տաճարներ կը յիշուին կանգնուած յաւանէ՛ յանուանէ, որոնց նշանաւորագոյն Երկրայինն էր, Ոսկեւայր ու Ոսկիաժիւ կոչուած, ոչ թէ ոսկիէ ձուլուած բլլալուն համար, այլ վան զի Աստուածուհին ոսկի մարմնով ծնած էր:

Հայոց ամենասիրելի դիցուհին օտարներուն քով ալ մեծ պատիւ կը վայելէր և Հռովմայեցոց մէջ այն հաւատքը տարածուած էր թէ ո՛վ որ Ոսկեմայր Անահիթին գանձերուն ձեռք կը մտնէր, կուրու-թեամբ և անդամալուծութեամբ կը պատուհասուէր:

Անահիթի անունը կը նոյնանայ Զրադաշտական մեծ ոգիներէն մէկուն հետ, ինչպէս նաև Քաղղէական ու Ասորեստանեան Անա գիծուհաթոյն կը պաշտուէր Հայոց դարացի արեւելեան, հարաւային ու արեւմտեան մէկէ աւելի ժողովուրդներէ, կը ներկայացնէր անոնց քով Սերը, Բնութեան իզական զօրութիւնը, Արգասաւորող ու Գիւնի

ծառքը, Լուսնի անձնաւորութիւնը, վերջապէս Պատերազմի ոգին: Անոր տօնը կը կատարուէր ամէնէն անսուրբ արարողութիւններու ցուցադրութեամբ:

Նաւակ՝ Արամազդի միւս դուստրը, որ կը նշոյնանայ Յունաց Աքեմասի եւ Պարսից Պատերազմի համանուն դիցուհւոյն հետ, միակ տաճար մը ունէր Եկեղեցի թիւ Աւանի մէջ: Նանեական գիցուհին, ինչպէս Անասիոս իր քոյրը, պաշտամունք կ'ընդունէր Սեմական բոլոր ժողովուրդներուն կողմէ:

Աստղիկ՝ Վահագնի կինը, անոր եւ Անասիոսին հետ Աշտիշատի տաճարին Երեւակ աստուածութիւնը կը կազմէր եւ կ'երեւի թէ Հայ-թուրեան գնդապետին արտայայտութիւնն էր: Աստղիկ անունն ապահովարար Բարեկացուոց իսաւր եւ Փիւնիկեցուոց Ասաւրդե գիցուհին ներուն անուանական գիմարեղումն է:

Տիր՝ Արամազդի դուստրը, նաև որդին, քուրմերուն մեծ ուսուցիչը, ճարտարախօսութեան ու Գպրութեանց պաշտպանը, Արուեստից հնարինը, Գաղտնեաց քննող՝ Միհրի նման, վերջապէս Երազնեւրոս մեկնիչ, ունէր իր ճարտարագործ արձանն Արտաշատի մօտ Երազանոյն կոչուած վայրը, որ այս պատճառաւ Հայոց առաջին պատգամատեղին էր: Ասկէ Տրդատ, Տիրան, Տիրիթ, Տիրոց, Սանաարուկ, Վարազտիրոց, եւն. անունները:

* * *

Վահագն՝ Հայոց ամէնէն ժողովրդականացած աստուածներէն մէկն որուն ծնունդին համար երկինք, երկիր եւ ծով երկուքի կը բըռնուին, երկնքի եղէգներու բոցալաւառումէն—արշալոյսէն լոյս աշխարհ կուգայ վիշապներու, այսինքն՝ մրկայոյզ ամպրոպներու, թաթառի եւ շանթի գէմ մարտ կը գնէ ու կը յաղթէ եւ կ'ստանայ վիշապախաղ ու ֆաջ անունը, որ այսօրուան հասարակ նշանակութիւնը չունի: Զինք վերջին դարերու մէջ նշանացուն մերձ շերտերէն եւ մերթ Արեւի հետ՝ իր կեանքին մարտալուծչ գրուագիներուն պատճառաւ:

Իսկ Վահագն անունին ծագումը պէտք է հետազոտել Մոզգէական Զեռ-Աւետայի Վերկրակալ—ոգի յաղորդեան բառին մէջ:

Իսկ Հայկական դրոշմ եւ վաղնջուց գոյութիւն ունէր Վաւնասուր գիւք, որ կը ներկայացնէր Ժամանակը, Նոր տարին, Զորս եղանակները, կը պաշտպանէր Հունձքերը, կը սիրէր օթեւան ընծայել ուխտաւորներու, այցելուներու, ուղեւորներու. իր միւս ստորագիւղներն էին, եթէ ոչ իր ձեւափոխութիւնները, Ամանոր, Նաւասարդ, Ամենաբեր:

Բարձրամիա, շատ ուշ, Թերեւս Սելեւկեանց տիրապետութեան շրջանին եւ անոնց ազդեցութեամբ եկած մտած է մեր Դիցական Կաճառին մէջ, ուր իր հանգամանքն ու ստորագիւղին իսկ ծանօթ չեն: Փիւնիկէի ու Ասորիքի մէջ, որ իր քորունն է, արեւը կը խորհրդապատկերէր Բարձրամիան: Արծաթէ, փղփղէ ու բերեղէ ընդէլուղեւած իր արձանը, որ Սպիտակափառ տիպառոյթ կ'որակուէր, կը փայլէր Թորդան գիւղին բարերբ ու նկարագեղ բարձունքին վրայ:

Իսկ Սպանդարամէս աւելի մեկուսացած եւ ժողովուրդին գրեթէ անծանօթ մնացած անդամն է Հայ Պանթէոնին, ուր եկած հաստատուած է Զրադաշտական կրօնի յղացումներէն: Անիկա ներկայացուցիչն է ինքնագոյ եւ մշտնջենի զօրութեան երկրի, ուր եւ հաստատած է իր դասը:

Դեռ կը մնան աստուածային երկրորդական գոյացութիւններ, ինչպէ՛ս՝ Բաբեր, այսեր, առիկներ—առաջիկ կամ շուն աստուածներ, վիշապներ, սօսիներ, եւն. որոնց ծագումն ու կատարած գերը կը բացատրեն մեզի միշտ հարեւան ժողովուրդներու առասպելապատմ. զրոյցները:

Այսպէս Մեր Հայ Դիցարանութիւնը թէեւ Խալդեան, Պարսիկ, Պաշլու, Գաղղեացի, Ասորի եւ Յոյն քաղաքակրթութեան հետ ունեցած իր շփման կը պարտի, գէթ ընդհանուր գիծերու մէջ, իր ծագումը, զարգացումն ու ծաւալումը, բայց աւելի գեղեցիկ, աւելի մաքրափայլ, աւելի բարի հանգամանքներով կը ներկայանայ այն Հայ երկնիքի տակ, կրօնական արարողութիւններն որդեգրուելով մերէններէն՝ կը թօթափեն ինչ որ ունին անգութ, վայրագ ու լցիրշ, աստուածութիւնները մեր մօտ կը դառնան աւելի տեսական, աւելի աղիււզ դաղափարներուն ներկայացուցիչ: Միւթիք խորհուրդներ ու յղացումներ Հայ իմացականութեան վրայ պատուաստուելով՝ կը դառնան նուազ կոճաւոր, նուազ միջին եւ նուազ վերացական, այլ միշտ աւելի պարզ, աւելի հզօր եւ աւելի գործնական: Ու այս ամենքը ներգործելով Հայ միսիին, Հայ զգացումին, Հայ քաղցրեւուն վրայ, վերջէն հանդերձեցին Հայ Քրիստոնեւորեան, Հայ կրօնական դրոշմեան, Հայ սուրբերուն եւ սրբունիւնեւուն ուրոյն նկարագիրը:

24. ԲՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՏԱՐԱԾՈՒԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՉ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Լոյս Լուսաւորչին, հաւաք
Քրիստոսին, Հայ Քրիստոնէին մեռ-
նիմ հաւատքին:»

Ս. Գրիգոր երազի մէջ կը տեսնէ թէ
Էջմիածին Փրկիչն երկնքէն վար իջած՝ կռանով գետ-
նին կը զարնէր: Անիկա այնտեղ հիմնեց
Հայոց Մայր-Տաճարն որ յետոյ կոչուեցաւ Էջմիածին:

Հռոմայեցւոց Մաքսիմիանոս
Հայոց Ս. Կրօնական կայսրը բարկացաւ Տրդատի քրիս-
տոնեայ դառնալուն վրայ. պա-
տերազմ՝ հրատարակեց Հայոց դէմ
(311): Բարեբախտաբար չուտով կայսր եղաւ Մեծն Կոս-
տանդիանոս որ ընդունելով Քրիստոնէութիւնը՝ քարե-
կանացաւ Տրդատի հետ: Տրդատ Ս. Գրիգորի, Ս. Արիս-
տակէսի ու բազմաթիւ իշխաններու հետ այցելութեան
գնաց կայսեր որ մեծամեծ պատիւներով ու հանդէսնե-
րով ընդունեց զանոնք:

Պարսից Սասանեան Շապուհ թագա-
ւորն օգուտ քաղելով Տրդատի բացակա-
ւութեանէն՝ ուղեց խռովութիւն յարուցանել
Հայաստանի մէջ: Անոր գրգռմամբ Սղիւնի՝
Սղուկ իշխանն ապստամբեցաւ Տրդատի դէմ: Սկիւրա-
կան ազգերն՝ ալ Շապուհէն գրգռուած՝ արշաւեցին Հա-
յաստան: Շուտով հասաւ «Սէգն» Տրդատ և Գուգմարաց՝

զաշտին մէջ խորտակեց Սկիւթացւոց բանակը: Բաւիղ-
ներու թագաւորը՝ Դեդիէն ուղեց փոկով բռնել
Տրդատը, սակայն Տրդատ սրով զայն կիսեց՝ ձիու գլխին
հետ կտրելով:

Հայաստան դառնալու ատեն
Մամիկոնեանց Տրդատ Սղուկ իշխանն ալ սպան-
Տիրապետութիւնը նուաճ գտաւ Մամիկոնեանց ձեռքով:
Տրդատ ասոնց ընծայեց Տարօնի* մէջ
Սկիւնի կալուածները:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Հայրապե-
տական աթոռը յանձնեց Ս. Արիստա-
Մանեայ այրը կէսի ու ինք առանձնացաւ Սեպուհ ղե-
րան* Մանեայ այրն* և հոս վախճանե-
ցաւ (332): Հովիւները գտան անոր մարմինն ու թաղեցին:

Ս. Լուսաւորչին ետք Տրդատ
Նախարարներուն թագաւորն ամէն կերպով կ'աշխա-
տեց քրիստոնեայ բարքն ու վարքն
ընտելացնել Հայաստանի մէջ: Սա-
կայն ծերացած ու յոգնած՝ թողուց թագաւորութիւնն
ու ինքն ալ առանձնացաւ Մանեայ այրը ճգնելու: Նա-
խարարները խնդրեցին որ, ետ դառնայ ու շարունակէ
թագաւորութիւնը: Տրդատ մերժելով այս խնդրանքը՝
ապերախտ նախարարները գաղտնի թունաւորեցին զայն
որ զրկուեցաւ կեանքէն (342): Տրդատը մեծ հանդէսով
թաղեցին Թորդան* գեղն ուր քանի մը տարիէն փոխադ-
րեցին Լուսաւորչի մարմինն ալ:

Գ Ա Ս

Թեղադրութեամբ

Ո՞վ երեւցաւ Ս. Գրիգորի. — Ո՞ւր հիմնուեցաւ
Հայոց Մայր-Տանարբ. — Յետոյ ի՞նչ կոչուեցաւ. — Ո՞վ
եւ ինչո՞ւ հրատարակեց Հայոց դէմ պատերազմ. — Ե՞րբ.
— Ո՞վ եղաւ կայսր եւ որո՞ւ հետ բարեկամացաւ. —
Ո՞վ գնաց Կոստանդիանոսի այցելութեան եւ որո՞նց հետ.
— Ո՞վ եր Ծապունի. — Ի՞նչ քնել ուզեց. — Որո՞նք ար-
եաւեցին Հայաստան. — Որո՞ւ գրգռութեամբ. — Տրդատ
ո՞ւր յաղթեց Սկիւքացոց. — Ո՞վ եր Գեղդեհոն. — Ի՞նչ
քնել ուզեց. — Տրդատ զայն ի՞նչպէս սպանեց. —
Ի դարձին Տրդատ զո՞վ գտաւ սպաննուած. — Տրդատ
ինչո՞ւ Մամգունի տուաւ Սկիւքեաց երկիրը. — Ո՞վ եր
Մամգուն. — Մամիկոնեանք ո՞ւրկէ սերած են. — Ս.
Գրիգոր Հայրապետական աթոռն որո՞ւ յանձնեց եւ ի՞նչ
ի՞նչ քաւ. — Ե՞րբ վախճանեցաւ. — Որո՞նք բաղեցին
մարմինը. — Ս. Լուսաւորչի մահէն ետք Տրդատ ի՞նչ
քաւ. — Ինչո՞ւ Մանեայ այրն առանձնացաւ. — Նա-
խարարները նախապէս ի՞նչ խնդրեցին եւ յետոյ ի՞նչ
միջոցի դիմեցին. — Տրդատ ո՞ւր բաղուեցաւ. — Ս. Գրի-
գորի մարմինն ո՞ւր փոխադրուեցաւ:

25. ՀԱՅ-ՊԱՆՔԱՆՈՒՆԻՔ ԿԸ ԳԱՀԱՎԻԺԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Երկու ժամու լուսարար՝ մէկուն
սեւ երես:»

Հայերը Քրիստոնէութիւնն ըն-
դունելով՝ խզեցաւ այն կապն որ
կար Հեթանոս Հայաստանի ու
Պարսկաստանի միջեւ: Արշակուն-
եաց թշնամի Սասանեանք կը ջանային գրաւել Հայաս-
տանն և բնաջինջ ընել Քրիստոնէութիւնն որով կապ-
ուած էին Հայերը Յոյներու = Հռոմայեցոց հետ:

Տրդատի յաջորդները թոյլ ու
նեղկ էին՝ զբաղած որսով ու
խոստով Բ. Կոսակ.
Տիրան Բ.
Հայաստան ասպարհզ դարձաւ ան-
վերջ պատերազմներու մէկ կողմէն
Հռոմի ու Պարսից, միւս կողմէ՝ ապստամբ ու ամբարտա-
ւան նախարարներու միջեւ: Այս վերջինները կամ իրարու
դէմ կը պատերազմէին՝ տկարացնելով երկրին ներքին
ուժերն և կամ թագաւորին դէմ՝ միանալով արտաքին
թշնամիներուն հետ: Այսպէս Տրդատէն ետք իրարու
յաջորդեցին Խոսրով Բ. Կոսակ որ գահը փոխադրեց
Դուից, յետոյ Տիրան Բ. (353) Յուլիանոս «Ուրացող»
կայսեր օրով: Ծապուն զայն գահընկէց ընելով՝ աչքերը
կուրցուց ու աքսորեց: Սակայն Հայոց սիրտը չահելու
համար՝ Տիրանի որդին Արեակ Բ.ը Հայաստանի թագաւոր
դրաւ. (364):

ՅՈՒԼԻԱՆՈՍ ՈՒՐԱՅՈՂ.

Շատ խախուտ էր Արշակի Մեծի Բ. ի ձախող զորքը, ինչպէս և իր նախորդները Բագրատականութիւնը բունը։ Հազիւ Պարսից թագաւորին հետ կը բարեկամանար, Յունաց կայսրը կ'ասպատակէր Հայաստան և հարկ կը պահանջէր։ Եթէ Յոյներուն կամքը կատարէր, Պարսից թագաւորը վրէժ կը լուծէր անուրի պատերազմով։ Այս արտաքին թշնամիներու վրայ աւելցան նաև ներքին զժտութիւնները։ Արշակ Բ. խեղդել տուաւ իր կոյր հայրն ու սպաննեց իր եղբորորդին՝ Գնեղ և յափշտակեց անոր կինը՝ Փառանձեմ։

Արշակ Բ. Մասիսի ստորոտը հիմնեց Հայոց Ներսէսը Արշակաւան՝ քաղաքը։ Որպէս զի քաղաքը շուտով շէննայ, բազմամարդ դառնայ, հրամայեց հոն անպատիժ ընդունել ամէն տե-

սակ յանցաւոր։ Իսկոյն քաղաքը լեցուեցաւ գողերով ու աւազակներով որոնք նախարարներու ինչքերը յափշտակած՝ հոն ապաստանեցան։ Նախարարները բողոքեցին. Արշակ նկատողութեան չառաւ անոնց բողոքը. ուստի ամենքը բարկացուց ու թշնամացուց։

Նախարարները դիմեցին Շապուհի օգնութեան։ Պարսիկ զօրքերն եկան, պաշարեցին Անի Ամրոցն՝ ու կողոպտեցին թագաւորներու գերեզմանները։ Հայ իշխանները կործանեցին Արշակաւանն ու բնակիչները սրէ անցուցին։ Հազիւ վրայ հասաւ Մեծն Ներսէս Կաթողիկոսն և ազատեց կաթնիկեր մանուկները։

Արշակ գնաց Վրաստան՝ Մեծի Բ. ի պաշտպանութիւնը վրաց ու Սկիւթացի զօրքով նախարարներէն վրէժ լուծելու։ Սակայն Մեծն Ներսէսի միջնորդութեամբ հաշտուեցաւ առանց պատերազմի, թէև վերջը դրժեց իր խոստումը, չարաչար հալածեց ու խորտակեց հակառակորդ նախարարները՝ բնաջինջ ընելով անոնցմէ քանի մը ցեղեր։

Նախարարներու դրդմամբ Արշակ Անյոյց բերդը Պարսից Արաւոզան իշխանը Հայաստան եկաւ ու Արշակը գերի տարաւ Պարսկաստան։

Երբ Շապուհ պահանջեց Փառանձեմ թագուհուն հետ բոլոր նախարարներու կիներն ալ Պարսից Դուռը՝ Տիգրան տանիլ, նախարարները միացած՝ խորտակեցին Պարսից զօրքն ու հալածեցին։ Շապուհ բարկացած՝ Արշակը բանտարկեց Անյոյց՝ բերդը։ Արշակ լսելով իր Փառանձեմ թագուհուն մահն ու Հայաստանի թշուառացութիւնը՝ իմֆնասպան եղաւ (382) Անյոյց բերդին մէջ։

Գ Ա Ս

Թելադուրեամբ

Սասանեանք ինչո՞ւ բռնամացան Հայոց. — Ի՞նչ էր Սասանեան քաղաքակառուցութիւնը. — Տրդատի յաջորդներն ի՞նչ նկարագրի տէր էին. — Հայաստան որո՞նց միջեւ կռուածադիկ դարձաւ. — Ի՞նչպիսի ներքին կռիւներ կային. — Ո՞վ գահը փոխադրեց Դուին. — Շապուհ զո՞վ գահընկեց քաւ ու անոր աչները փորեց. — Շապուհ Հայոց սիրքը շահելու համար ի՞նչ քաւ. — Արեւիկի դիրքն ի՞նչպէս էր. — Ի՞նչ երկդիմի քաղաքակառուցեան կը հետեւէր. — Ի՞նչ եղաւ հետեւանքը. — Արեւիկ Բ. ի՞նչ խժողովութիւններ գործեց. — Արեւիկ Բ. ո՞ւր հիմնեց Արեւիկաւանքը. — Ինչո՞ւ. — Բազմամարդեցեցելու համար ի՞նչ հրամայեց. — Նախարարներն ի՞նչ ըրին. — Նախարարներն որո՞ւր դիմեցին. — Որո՞նք պաշարեցին Անի ամրոցը. — Որո՞նք քաղուած էին հոն. — Հայ իշխաններն ի՞նչ ըրին Արեւիկաւանքը. — Կաթնկեր մանուկներն որո՞ւր շնորհիւ ազատեցան. — Արեւիկ Բ. ինչո՞ւ վրաստան գնաց. — Մեծն Ներսէս ի՞նչ քաւ նախարարները. — Արեւիկ Բ. յետոյ ի՞նչպէս վարուեցաւ նախարարներուն հետ. — Ո՞վ եկաւ Հայաստան եւ որո՞նց դրդամար. — Ալանոզան ո՞ւր տարաւ Արեւիկը. — Նախարարներն ինչո՞ւ խորհակեցին ու հալածեցին Պարսից զօրքը. — Շապուհ անոր վրեժն ո՞ւրից լուծեց. — Ի՞նչ քաւ. — Արեւիկ ինչո՞ւ ինքնասպան եղաւ եւ ո՞ւր :

Գ. ՀԱՅՈՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ԵՐԿՈՒՔԻ ԲԱԺՆՈՒԱԾ

26. ՅՈՒՆԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՊԱՐՍԻՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Գիրկս նստե՛ր՝ մօռուս կը փնտէն»

«Ո՞վ որ կը մօտենայ ձեռքին՝ կը քարխուի»

Արշակի մահէն ետք Շա-
Մեհրուժան Արծրունի պուն իր քոյրը՝ Ուրիզդուխտ
կնուծեան տուաւ Մեհրուժան
Արծրունի ուրացեալ նախարարին որ անոր ձեռքով
Քրիստոնէութիւնը ջնջէ Հայաստանի մէջ ու զայն միացնէ
իր երկրին : Մեհրուժան անյուր չարիքներ հասցուց Հա-
յաստանի մէջ — կղերականները հալածեց, նախարարներու
կիները գերի տարաւ ու զանազան բերդերու մէջ բան-
տարկեց :

Մեծն Ներսէս այդ միջոցին Բիւ-
Մեծն Ներսէս զանդիւնի մէջ էր. խնդրեց Մեծն Թեո-
ու Պապ դոս կայսրէն որ Արշակի որդին Պապը
թագաւորեցնէ Հայաստանի վրայ : Կայսրն
ընդունեց Մեծն Ներսէսի խնդրուածքն ու յոյն զօրքով
Պապը զրկեց Հայաստան : Փախտական Հայ նախարար-
ները միացան Պապին : Ասոնց մէջ նշանաւորն էր Մուսեղ
Մամիկոնեան :

Նպաս լերան մօտ Զիրաւ* դաշտին
մէջ Մենրուժան Պարսիկ զօրքով ճա-
նախատմարք կատեցաւ քրիստոնեայ զօրքին դէմ:
Մեծն Ներսէս լերան գլուխը քրիստոնե-
այներու յաջողութեան համար բազկատարած կ'աղօթէր:
Պատերազմը կատաղի եղաւ. վերջապէս Հայերը յաղթե-
ցին: Մենրուժան Արծրունի փախաւ. Սմբատ Բագրատունի
սպարապետը հասնելով անոր ետեւէն՝ հովիւներէն առաւ

ՄԵՆՐՈՒԺԱՆ ԿԸ ՊԱՏԺՈՒԻ

հրաշէկ շամփուրը, դրաւ Մենրուժանի գլուխն և բաւ-
«Ո՛վ Մենրուժան, քեզ թագաւոր կը պսակեմ, որովհետեւ
կը փախաքէիր Հայոց թագաւոր ըլլալ, և ես իբրեւ թա-
գադիր ասպետ կը կատարեմ հայրենի պաշտօնս:»

Դաւաճան ուրացեալն այսպէս խայտառակ մահ մը
ունեցաւ: Իսկ անոր օգնական Վահան Մարկիկոնեան
սպաննուեցաւ իր հարազատ զաւակ՝ Սարուշէն:

Պապի թագաւորութեան ա-
տեն Մեծն Ներսէս հիմնեց բաղ-
Հայաստանի բարեբաւ մաթիւ վանքեր, հիւանդանոց-
ներ, որբանոցներ և ուրիշ բարե-
պաշտական հաստատութիւններ:

Պապ թագաւորն անառակ
Պապի զխառնումը կեանք կը վարէր. ճանճրացած Մեծն
Ներսէսի խրատներէն, քունաւորեց
Հայոց Հայրապետը: Յոյներէն ալ զգուելով՝ ուզեց Պարսից
կողմն անցնիլ, բայց Յոյն զօրավարը՝ Տերեւեհիստոս որ
զօրքով Հայաստանի մէջ էր Պապին վրայ հսկելու հա-
մար՝ չղթայակապ գերի տարաւ զայն Բիւզանդիոն*:
Կայսրը զլխատել տուաւ Պապը:

Պապին յաջորդեց Արշակունի ցեղէն
Վարազդաս Վարազդաս անունով քաջ ու հզօր երի-
տասարդը: Այս Վարազդատը Հռոմայեցւոց
և Յունաց Ողիւնպիսիսն* խաղերուն մէջ անօրինակ քա-
ջութիւններ գործած էր: Անգամ մը պատերազմի մէջ
հինգ ախոյեան միանգամայն սրով զարկաւ սպաննեց,
ուրիշ անգամ մըն ալ բերդի մը վրայ յարձակելով՝ 17 հոգի
նետահար գահավիժեց պարսպէն վար: Եւ երբ թագաւոր
եղած՝ Հայաստան կը դառնար, աւազակներու հանդիպե-
ցաւ. ասոնք որովհետեւ ստիպուած էին փախչիլ՝ անցան
Եփրատ գետի կամրջէն ու քակեցին զայն: Վարազդատ
22 կանգուն լայն գետէն ցատկեց, հասաւ աւազակնե-
րուն որ զարհուրած՝ անձնատուր եղան: Վերջը Վարազ-
դատ Հայաստանի յոյն իշխաններուն քմահաճոյքներուն
դէմ բողոքելու համար գնաց Կ. Պոլիս. բայց կայսրը
փոխանակ մտիկ ընելու, զայն աքսորեց:

Յունաց կայսրը Հայաս-
Հայաստան կը բաժնուի տանը դիւբաւ կառավարելու
համար՝ Հայաստանի Արեւել-
եան կողմը քազաւոր կարգեց (394) Պապի Արշակ Գ.
որդին, Արեւմտեան կողմն ալ՝ Վաղարշակ Բ. որ նմա-
նապէս Պապի որդին էր: Նոյն տարին մեռաւ Վաղար-
շակ ու թագը մնաց միայն Արշակ Գ.ին:

Այդ ժամանակ (395) Յոսիկը ու Պարսիկները մէջերնին բաժնեցին Հայաստանն ու Միջագետքը: Հայաստանի մեծ մասն ինկաւ Պարսից բաժինը: Արշակ չուզելով հեթանոս թագաւորի երկրի մէջ մնալ՝ բազմաթիւ նախարարներու հետ անցաւ Յունաց բաժինը: Շապուհ իր մասին վրայ թագաւոր դրաւ Խոսրով Գ. Հայ-Պահլաւ իշխանն որ Արշակի մահէն ետք թագաւորեց նաեւ Յունաց բաժին ինկած Հայաստանի վրայ: Ասոր վրայ կասկածելով Պարսից Արշակի թագաւորը՝ Խոսրովը կանչեց Տիգրանն ու արքայեց Անոյն բերդը:

Դ Ա Ս

Թելադուրեամբ

Արեակի մահէն ետք Շապուհ ի՞նչ րաւ. — ինչո՞ւ Մեհրուժան Արծուրին Հայաստան ղրկեց. — Մեհրուժան ի՞նչ րաւ Հայաստանի մէջ. — Մեծն Ներսէս այդ միջոցին ո՞ւր էր եւ ի՞նչ խնդրեց. — Կայսրն ի՞նչ րաւ. — Որո՞նք միացան Պապին. — Ո՞վ էր նշանաւոր նախարար. — Ո՞ւր կը գտնուէր Զիրաւ դաշտ. — Մեհրուժան ո՞ւր նակասեցաւ քրիստոնեայներու դէմ. — Մեծն Ներսէս Նպաս լեռան գլուխն ի՞նչ կ'ընէր. — Որո՞նք յաղթեցին. — Ո՞վ փախաւ. — Սմբատ Բագրատունի ի՞նչ րաւ. — Բագրատունիք ի՞նչ պատժուեցին եւ ո՞ւր կ'ի վեր. — Ո՞վ էր Վահան Մամիկոնեան եւ ո՞ւր կ'է սպանուեցաւ. — Մեծն Ներսէս ի՞նչեր իմացեց. — Պապ ի՞նչ կեանք վարեց. — Զո՞վ թունաւորեց եւ ինչո՞ւ. — Տերեմսիանոս յոյն զօրավարն ինչո՞ւ Պապը օղբայակապ ղրկեց Կ. Պոլիս. — Հոն ի՞նչ եղաւ. — Պապի ո՞վ յաջորդեց. — Ո՞ր ցեղին էր. — Վարազդաս

թագաւորելէ առաջ ի՞նչ փառքիւններ գործած էր. — Երբ Հայաստան կը դառնար, որո՞նց պատահեցաւ. — Ի՞նչ րաւ. — Վարազդաս ինչո՞ւ Կ. Պոլիս գնաց. — Կայսրն ի՞նչ րաւ Վարազդասը. — Յունաց կայսրն ինչո՞ւ նամար Հայաստանի վրայ երկու թագաւոր կարգեց. — Որո՞նք էին. — Յոյներն ու Պարսիկներն ե՞րբ Հայաստան մեջերսին բաժնեցին. — Արեակ Գ. ինչո՞ւ Յունական Հայաստան գնաց. — Շապուհ Պարսկական Հայաստանի վրայ զո՞վ թագաւոր դրաւ. — Պարսից թագաւորն ինչո՞ւ Խոսրովը Տիգրան կանչեց ու Անյոյ բերդն ախորեց:

Ը Ն Թ Ե Բ Յ Ո Ւ Մ

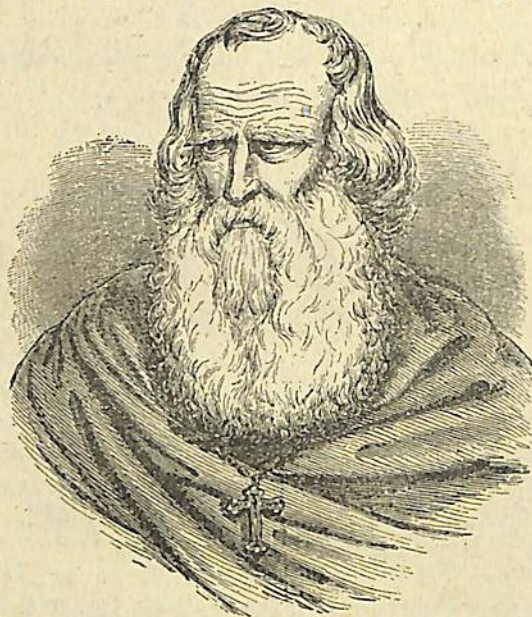
Մ Ե Տ Ե Ն Ն Ե Բ Ս Է Ս

Մեծն Ներսէս Աթանազիոսի որդին էր Կիսակոստէ՝ քաղցրահամ պտուղ, որ մաքուր մնալով բոլորովին իր անարժան հօր ազդեցութիւնէն՝ արժանաւոր ժառանգ հանգիստացաւ իր Ս. Յովսէփ հաւանի թէն հայրենական փուշերու մէջ ծնաւ, բայց չքնադադրեալ ծաղկի մը պէս դեռաբուսիկ հասակէն ուրիշ աւելի պարարտ ու արգասաւոր հողի մէջ՝ Կեսարիա քաղաքի տարին, տնկեցին: Հոն հմուտ վարժապետներու առաջնորդութեամբ իւրացուց Յունարէն լեզուն և Յոյն հանճարը: Անկէ Բիւզանդիոն երթ ալով՝ զարգացաւ Գիտութեան ու Գրգութեան մէջ: Հոս Հայ կորովի միտքը զուգեւրով Յոյն կիրթ ու փափուկ սրտին՝ յառաջ եկաւ գերաշխարհիկ հոգի մը ուրկէ ծագեցաւ իրեն համանման վեհ հոգի մը՝ Ս. Սահակ — Ներսէսաւանիս Կորիւն մը, մանաւանդ անմահ Լուսաւորիչ մը Հայոց:

Մամիկոնեան ցեղէն իր Սանդուխտ արքայէր կնոջ մահէն ետք, Մեծն Ներսէս թողուց Կեսարիա, հայրենիք դարձաւ և Արշակ Թադևոսին սենեկապետ եղաւ: Նոյն միջոցին Հայրապետական դաւաղան անարժան անձերու ձեռքն տնցնելով՝ Հայաստան ամէն տեսակ աղէտներու, եղեռններու պոգալի տապաւնեցեալ էր: Պարգեւ Գևորգի որ Շիրակի ծաղկաւէտ հովիտներուն մէջ առանձնացած՝ երկնաւոր վայելքներու կը պարպէր, մատնանիլ կ'ընէր հեռուէն լուսաւոր ջահը՝ Հայոց արժանաւոր Հայրապետը: Թէն շատ ընդդիմացաւ

Մեծն Ներսէս նախարարներուն և թագաւորին կամքին, իր ու ասոնց մեղքերը յանդիմանելով՝ սակայն վերջէն համակերպեցաւ և գնաց կետարիա կարողիկոս ձեռնադրուելու:

Մեծն Ներսէս Ազգին հոգն ու խնամքը ստանձնելէն առաջ աւարդէն հայր էր, և որբերու և այրիներու մխիթար, Երջանի՛կ տաբէներ, որքա՛ն բազմաթիւ վանքեր ու կուսաստաններ շէնցուցին լեռներն ու հովիտները, Ե՛րջափ մատուռներ ու եկեղեցիներ զարդարեցին:

ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՐԹԵՆ

գաշտերն ու անապատները, քանի՛օն հոյակապ հիւրանոցներ ու եղբայրանոցներ լեցուեցան քաղաքներն ու գիւղերը, և քանի՛ քանի՛ դարմանոցներ ամէն տեսակ հիւանդութեանց, Պարծանքով կը կրկնէին մեր պատմիչները թէ Մեծն Ներսէսի հայրապետութեան միջոցին մուրացիկ կամ աղքատ բնաւ չէին տեսնուեր ամէն աեղ, իշխաններու եւ դասաւորներու ձեռքը դրաւ Արդարութեան կշիռը՝ մեծացուններու սրտին մէջ եղբայրսիրտութեան գուրը հասցատեց, որբերու եւ աղիւսներու հայր եղաւ, վշտացեալներուն արցունքն արեւց, ճկարներուն պատկաւրաւ եղաւ եւ շնորհներուն յոյսը:

Բաղցր ու զթած հայր էր, սակայն արդար վրէժխնդիր Աստուծոյ փառքին ու Ազգին պատուոյն: Տեղւոյն ու պարագային համեմատ Գրթութեան ու Բարութեան շնորհքները Սպառնալիք ու Հարուած կը դառնային անոր ձեռքին մէջ: Այն աշբերէն՝ ուրկէ յոյս ու մխիթարութիւն կը գտնէին տկարներն ու վշտացեալները, յանկարծ Բարութեան ու Վրէժխնդրութեան շանթեր կը թօթափէին անզեղջ ու խստասիրտ մեղաւորներու գլուխը:

Հեթանոսական սովորութեանց մնացորդները վերցուց, անոնց տեղ առաջնորդաւ կանոններ ու հայրենի կարգեր հասցատեց: Ի՛նքն էր աշխատեցնում հայրապետն ու քաջաւորը միանգամայն: Ինք հասցատեց Նախարարութեանց դասակարգը՝ յորս հարիւր քաւած որոշելով զանոնք: Հայաստանի այլ և այլ գաւառներուն մէջ գրեթէ նոյնչափ ալ եպիսկոպոս հաստատեց, Յոյն ու Ասորի շնորհներու մասնաւոր դպրոցներ բանաւոր՝ Ուսման ու Գիտութեան մղում տուաւ:

Աշխարհիս վրայ ամէնէն նշանաւոր անձերու կատարելութիւնները գեղեցկորէն միացուցած էր իր անձին վրայ. երկար տարիներ տաւ թո՛ւք իր հայրական հովանին մեր Հայրենիքին վրայ, քանի՛ քանի՛ անգամ հաստատուն բռնեց Արքունի գահը, երբ գաղթիւթման կը փութար: Ո՛րչափ անգամ զէնքերու և զրահներու զօրութեանէն աւելի իր աստուածազգեցիկ պերճախօսութեամբ ու պատկաւելի որբութեամբ հայաստանի աղատեց օտար զէնքերու հարուածներէն ու մտալուռ վտանգներէն: Մէկ խօսքով եղաւ Պարիսպ մը թշնամիներու յարձակումներու դէմ, Բատկաղի՛ճ բովանդակ Ազգին ու Աշխարհին, Ախոյեան՝ Կրօնքի ու Սրբութեան, Յորդորի՛ճ Գիտութեանց և Ներշնչոյ՝ Յաղթութեանց ու Յաջողութեանց: Սակայն այնչափ ու այնպիսի բարեբանութեան եւ երախտիքներէ ետք զ՛ճ եղաւ ամբարիշտ Պապ՝ հոգիւտ ու մոլի թագաւորին զեղծութեան թաւրէն ու կիրքերուն: Մեծն Ներսէս անխառն ու զուարթութեամբ ըմպեց իրեն մատուցուած մարտիրոսական բաժակը:

Մահուան դուռը հասած՝ կարապի նման ողբաց Ազգին ապագայ կրեւիք շարքերը, օրհնեց ժողովուրդը, մանաւանդ Մամիկոնեանց զեղը, մտաւ Աստուծոյ տաճարն և տուաւ այն Հրաժեշտի ողջոյնը զոր Հայ եկեղեցին կրօնաւորներու թաղման ատեն կ'երդէ:

ՄՈՒՇԵՂ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Մամիկոնեան Վասակի որդին էր քաջակորով Մուշեղ Մամիկոնեան: Ասիկայ լսելով իր առիւծասիրտ հօր անգութ մահն ու Արշակ

Թագաւորին եղբրական կատարածը՝ փախաւ Հայաստանէն ու գնաց Կ. Պոլիս Յունաց կայսեր քով ուր կը գտնուէր նաեւ Մեծն Ներսէս:

Կայսրը Մուշեղը սպարապետ կարգեց և Հայ ու Յոյն զօրքերով Պապի հետ Հայաստան ղրկեց: Մուշեղ Հայրենի հողին վրայ Պարսից բանակները ցիր ու ցան ըրաւ վատասիրտ շապատակներու նման: քանդեց Ասորուշանները, սրբեց բոլոր Հայաստանն ու Պարսիկ հետք մը չլքողուց:

ՄՈՒՇԵՂ ՄԱՍԻՍԿՆԱՆ

Այս առաջին յաղթութեան վրայ գօտեպնդուած՝ Մուշեղեան գաւնդն երբ իրենց հայրական կոկորդալիւր հագազներով գողցին միաձայն «Սուր Տեառն եւ Մուշեղայ», անտառներին ու լեռները թնդացին, գաշտերն ու հովիտները գրգեցան, անոնց գէմ՝ գէմի արձա-

դանդներէն արթնցան, սիրտ առին հայազարմ ոգիները, Հայրենիքի փարազները գունդ գունդ ելան, կանգնեցան, խորտակեցին Պարսիկ գերութեան երկաթները, մանաւանդ թէ զանոնք իրենց զէնք ու լրահ գարձուցին՝ անոնցմով Մուշեղի անպարտելի դրօշին տակ Պարսիկներէն վրէժնին առնելու:

Մինչդեռ Մուշեղ կազմ ու պատրաստ՝ քառասուն հազար ընտիր ու կորիճ ազատասերներու հետ դարան նստած՝ կ'սպասէր, գաղաղօտ Շապուհ ալ իր աղճատած խելապատակին մէջ նորանոր հնարքներ, նորանոր նենգութիւններ գարընելով՝ կը յուսար Մուշեղի յառաջխաղացութիւնը կտրել, Հայոց սահմանազլուխները գրաւել, բերդերուն տիրել և ճամբուն անցքերուն և կիրճերուն մէջ դարան նստիլ: Ուստի Մեհրուբանի յանձնեց անհամար բանակ մը և ղրկեց իր առջեւէն, ինքն ալ ետեւէն, բոլոր տիկիներու խուճին առած՝ կուգար միմաւրով հիմնադրատակ կործանել Հայաստանը: Բայց երբ Պարսիկները Հայոց սահմանը պիտի անցնէին, ահա յանկարծ լեռներու ծայրերէն, բերդերու աշտարակներէն, պարիսպներէն, անտառներու խորերէն Հայկական կորովի բազուկներէ թռած յորդահոտ տարափ մը ժայթքեցաւ նետերու, օլաքներու, տէգերու և Պարսից բանակին վրայ տեղաց: Երբ Պարսիկներն անոնց տակ պիտի թաղուէին, դիմացին կանգնեցաւ Հայկական բանակն առաջնորդութեամբ Մուշեղի որ նստելէ աւելի կանգնած էր իր ձեռնակ-մարտիկ երիվարին վրայ: Պարսիկները սարսափահար՝ փախան վատարար: Շատ Պարսիկներ գերի ինկան: Մուշեղ անոնցմէ վեց հարիւր հոգի սպաննեց և տիկ հանելով՝ խոտով լեցուց զանոնք ի վրէժ իր Աստուկ հօրը, և արձանացուց Պարսից սահմանազլուխն որ ամէնքը տեսնեն թէ ինչ կ'ըլլայ վատերուն վերջը, միայն իրրեւ Քրիստոնէայ խնայեց Շապուհի կիներուն: Պարսից թագաւորն ասոր վրայ հիացած՝ սովորական մահկանացուներէ գերազանց, վեհ համարեց Մուշեղը, ի պատիւ և յիշատակ անոր մեծանձնութեան՝ նկարել տուաւ բաժակին վրայ Դիւցադինն ու անոր ձերմակ օգապար ձիուն պատկերը:

Վերջապէս սթափելով երկար ապշութիւնէ, վրէժխնդրութեան ոգւով վառուած՝ հաւաքեց բոլոր հարկատու — ամէն տեսակ լեզու, ցեղ ու կերպարանք — խառնիճաղանճ մարդիկ և անճոռնի փիղերու հետ ղրկեց Հայաստան: Մուշեղ բանակ յարդարեց Նպատ լեռան ստորոտը, Արածանի գետին մօտ Զիրաւ գաշտին մէջ: Պարսից բանակին մէջ նշանաւոր էր քաջութեամբ ու յաղթանդամ հասակով Հոնաց Ուռնայր թագաւորն որ յիսորտանքով կը յեղյեղէր թէ ինչ միայնակ պիտի ճակատէր Հայոց գնդին գէմ: Պատերազմական շե-

փորները հնչեցին. Մուշեղ ակնթարթի մէջ տմեն կողմ՝ կը շողար, կ'որոտար, կը քաջալերէր, կը սրտապնդէր, թշնամիներուն աչքը կը շրջեցնէր, մինչև անգամ խելքերնին կը թռցնէր: Կայծակի նման կը մոռնէ անարի Արիներու դնդին մէջ՝ իբր արեւակէզ չորցած եղէգ-նուտի մը մէջ, Մամիկոնեան Ա. քրկէտի Սուրբ կ'այրէ, կը շափէ զա-նոնք: Ո՞վ էր որ համարձակէր դէմ՝ դնել զայրացած Ա. Բաբեղին «Ա. Բաբեղ կը գոչէ, ո՞վ է որ չի սարսիւր» Մինչ Մուշեղի մէն մի քայլ, մէն մի շարժում՝ օրհասարներ կ'ըլլար Պարսից, Սպանդարտս Կառնա-րական սրտկնեայ արծուի նման ուժգին թափով կը յարձակի, կը ճեղքէ թշնամիներու ստուար խումբը, կը խոյանայ Լեկաց Շերիթ թագաւորին վրայ և մէկ հարուածով դետին կը տապալէ: Շապուհ թագաւորը հետիտան, փոսէ փոս ցատկելով, ծակէ ծակ սողոսկելով օձի նման, այս անգամ ալ կ'ազատի Մուշեղ յանկարծ Ուռնայրի ետեւէն կը հասնի և նիզակը զարնելով անոր ճաղատ գլխուն՝ ձիէն վար կը ձգէ: Կը դիտէ անոր գլուխը և կ'ըսէ. «Եթէ դուն Ուռնայրն ես, ես ալ Մուշեղն եմ, բայց դուն շնորհակալ եղիր որ թագ ունիս, վասն զի ես թագաւոր մ'որդ չեմ սպաններ» Մուշեղ թողուց որ Ուռնայր փախչի Հոնաց աշխարհը:

Պատերազմէն ետք ոմանք նախահօով կապուեցան, սեւցած, միշտ կը չարախօսէին Մուշեղի մասին Պապին ու Վարազդատին առ-ջեւ: Վարազդատ զուրկ մտքի ու որտի ազնուութենէ՝ նենգութեամբ ճաշի հրաւերեց ու սպաննեց Մուշեղը Սահառունեաց Սմբատ իշխա-նին ձեռքով: Մարմինը մեծաշուք հանդէսով տարին Տարօն՝ հայրենի գաւառն ու թաղեցին Գրակայ վանքը:

27. ՀԱՅ ՈՅ ՈՍԿԵԴԱՐԸ

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Անմուխ, անկրակ երիւ»

Խոսքով Գ. ի յաջորդեց եզ-

Վառամապուտի խոսեմ բայրը՝ Վառամապուտի (400—
դիւանագիտութիւնը 421) որ խոհեմ, հեռատես ու
չըջահայեաց քաղաքականու-
թեամբ կառավարեց Հայաստանը: Անիկա լաւ գիտէր

անցեալ սխալներու տխուր հետեւանքները. այս պատ-
ճառաւ թէ՛ Պարսից և թէ՛ Յունաց հետ համերաշխաբար
վարուեցաւ և անոնց երկուքին ալ վստահութիւնը գրա-
ւեց: Այնպէս որ երբ Միջագետքի մէջ Յոյներն ու Պար-
սիկները գգտութիւն ունեցան, Վառամապուտ հերկու
կողմի հաւանութեամբ դնաց հոն ու վէճերը մանրամասն
քննեց ու արդարութեամբ կարգադրեց:

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ

Հայերը թէև Քրիստոնէութիւնն
ժողովրդին վիճակը ընդունած էին դարեր առաջ, բայց
որովհետև Գիր ու Գրականութիւն
չունէին, Աւեստանը Հայ եկեղեցիներու մէջ կը կար-
դացուէր տեղ մը Յունարեւ, ուրիշ տեղ մըն ալ՝ Ասորե-
րեւ: Ժամերգութիւնն ալ այդ լեզուներով կը կատարէին:
Ժողովուրդը բան մը չէր հասկնար և աղատուած չէր
Խաւարէն ու Հեթանոս սովորութիւններէ:

Վառձապուհի թագաւորութեան ատեն էր որ հնարուեցաւ Հայոց զին և սկսաւ Հայոց հաւար նոր դարագրուիւմը: Այդ օրէն Հայերէն լեզուն ու Գրականութիւնը կեանք կ'առնեն, Հայ ժողովուրդը հոգեպէս կը մխիթարուի եւ կ'սկսի յառաջանալ Իմացական ճամբուն մէջ:

Մեսրոպ Մաշտոց Տարօնի Ս. Մեսրոպ. (Մուշ) Հացիկ գեղէն էր: Մեծն Հայերէն գրի գիւտը Ներսէսի աշակերտելով՝ անկէ սորված էր Պարսկերէն, Յունարէն ու Ասորերէն: Յետոյ Մեսրոպ Մաշտոց Արքունի դիւանապետութեան պաշտօնը վարեց: Ասկէ ձանձրանալով՝ աշխարհէ հրաժարեցաւ և գնաց Գողթն՝ գաւառը՝ Աւետարանը հոն քարոզելու: Այս միջոցին մօտէն տեսնելով թէ ժողովուրդը չի հասկնար Աւետարանի լեզուն՝ խորհեցաւ Հայերէն տառեր գտնել որ Ս. Գիրքը թարգմանէ Հայերէնի: Այս նպատակաւ դիմեց Ս. Սահակ Կաթողիկոսին ու անոր յայտնեց իր խորհուրդը: Հայրապետը Վաղարշապատի մէջ ժողով գումարեց՝ այդ մասին խորհրդակցելու համար: Ժողովին ներկայ էր Վառձապուհի թագաւորն ալ որ յայտնեց թէ Ասորիքի մէջ Դանիէլ անունով եպիսկոպոսին քով Հայերէն տառեր սեւած էր: Մարդ զրկեցին ու բերել տուին այդ տառերը: Ս. Սահակ ու Ս. Մեսրոպ աշակերտներ ժողովեցին ու փորձեցին այդ տառերը, բայց տեսան որ ատոնք պակաս են և Հայերէն բոլոր հնչիւնները չ'աւանդուեցին:

Ուստի Ս. Մեսրոպ շատերու դիմեց ձեռնունայն. վերջն ապաւինեցաւ աղօթքի և Աստուծոյ ներչնչմամբ գտաւ ու Յունարէնի վրայ ձեռակերպեց (404) Հայերէն տառեր:

Մէկ կողմէ Ս. Սահակ ու Ս. Մեսրոպ իրենց աշակերտներու օգնութեամբ իսկոյն սկսան քարգնանել Ս.

Գիրքը: Առաջին անգամ թարգմանեցին Առակաց Գիրքն որուն սկիզբն է «Սկիզբն իմաստութեան՝ երկիւղ Տեառն:» եւ միւս կողմէ Հայաստանի մէջ բազմաթիւ դպրոցներ բացին թագաւորին ձեռնառութեամբ:

Ընդունակ ու խելացի աշակերտներ. կերտները զրկեցին աւելի զարմ. Հայ ուսուցիչները գացած քաղաքներ՝ իրենց ուսումը կատարելագործելու: Ասոնք էին որ յետոյ եղան մեր եկեղեցւոյ նշանաւոր հայրեր, պատմագիրներն ու մատենագիրները, ինչպէս Ղեւոնց երեց, Եղիշիկ Կողբացի, Կորիւն՝ Ս. Մեսրոպի կենսագիրը, Մովսէս Խորենացի՝ Հայոց Պատմութեան հայրը, Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայն, Եղիշէ՝ Վարդանանց պատմութեան հեղինակը, Ղազար Փարպեցի՝ որ գրեց Վարդանանց ու Վահանայ պատմութիւնը, և այլն:

Ս. Սահակի ու Ս. Մեսրոպի, նաեւ իրենց աշակերտներուն անձկան կարգում շուրջ Ս. Մեսրոպի Հայ Գրականութիւնն ու Լեզուն այնքան ծաղկեցան ու զարգացան Ե. դարուն որ արդարեւ կոչուեցաւ Հայ Գրականութեան Ոսկեդարը:

Ս. Սահակի ու Ս. Մեսրոպի նշանակութիւնը շատ մեծ է, որովհետեւ իրենց ջանքով գտնուած տառերուն շնորհիւ ծաղկեցաւ ու բարգաւաճեցաւ մեր Գրականութիւնն և Հայ քրիստոնէութիւնն ընդ միշտ դարձաւ Ազգային կրօնի:

ᠲ ᠤ ᠤ

Թելադրուքեամբ

Խոսում Գ.ի ո՞վ կը յաշորդէ . — Վաւաճապունի ի՞նչ
նկարագրի տէր էր . — Ի՞նչ քաղաքականութեան հետե-
ւեցաւ . — Հետեւանքն ի՞նչ եղաւ . — Ինչո՞ւ տեղ մը յու-
նարեմ , ուրիշ տեղ մը ասորեւեմ կը կախարուէր եկեղե-
ցական արարողութիւնը . — Ժողովուրդն ի՞նչ վիճակի
մէջ էր . — Վաւաճապունի ասեմ ի՞նչ մեծ նշանաւոր
դէպք մը պատահեցաւ . — Անոր հետեւանքն ի՞նչ եղաւ .
Ո՞ր տեղացի էր Մեսրոպ Մաշտոց . — Ի՞նչէր սորված
էր . — Ի՞նչ պատճօն վարեց . — Ինչո՞ւ Գողթան գաւա-
ռը զնաց . — Եւր խորհեցաւ Հայերէն գիր հնարել . —
Ասոր համար որո՞ւ դիմեց . — Ս. Սահակ կաթողիկոսն
ի՞նչ քաւ . — Ժողովին ո՞վ ներկայ էր . — Թագաւորը
Ժողովին ի՞նչ յայտնեց . — Այս գիրերն ո՞ւր բերին եւ
ի՞նչպէս փորձեցին . — Փորձին արդիւնքն ի՞նչ եղաւ . —
Այնուհետեւ ի՞նչ քաւ Ս. Մեսրոպ . — Որո՞ւ ներշնչ-
մամբ եւ ե՞րբ ձեւակերպեց Հայերէն տառերը . — Ս.
Սահակ ու Ս. Մեսրոպ Գրի գիւտէն ետք ի՞նչ քրին . —
Առաջին անգամ ի՞նչ քարգումանցին . — Ինչե՞ր բացին .
— Ո՞վ ձեռնու եղաւ այս մասին . — Որո՞նք ղրկուեցան
ուրիշ քաղաքներ եւ ինչո՞ւ . — Որո՞նք են նշանաւոր ա-
շակերտները . — Ո՞վ է Ս. Մեսրոպի կենսագիրը . — Ո՞վ
է Մովսէս Խորենացին . — Ո՞վ է Անյադր փիլիսոփայն .
— Եղիշէ ի՞նչ գրեց . — Ղազար Փարպեցի . — Ո՞րն է
Հայոց Ոսկեղէն դարը . — Ինչո՞ւ . — Ս. Մեսրոպ ու Ս.
Սահակ ինչո՞ւ համար նշանաւոր եղան քնդ միշտ :

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

ኢ ሁ ከ ኢ ሁ ካ ሁ ኢ ሲ ጥ ኮ ሶ

Մարդիկ շատ ետքն է որ գրեր հնարած են, Գրեն ի սկզբան աշն
 Էր, ինչ որ է այս օրուան մեր գործածածը, Գրեր նշաններէ սկսելով՝
 շատ Դանդաղօրէն զարգացած է:

ՍԵՊԱԳԻՐ

ՊԱՏԿԵՐԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հին ատեններն երբ մարդիկ չէին ուզեր որ իրենց սեւ տաւար-
կայն, օրինակ՝ պողատու ծառը, ընտանի անասունը կամ իր ազգա-
կաններու գերեզմաններն ուրիշներու հետ փոխուէին կամ կորսուէին,
անոնք այդ առարկայներու վրայ ոչ է նշան կը դնէին, Հետզհետե
ջանադին աւելին որոշ սեւ մը տայ սպէշ նշաններու:

ᐃᐅᐅᐅᐅᐅ
ᐃᐅᐅᐅᐅᐅ

ՄԻՋԻՆ-ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԳԼԽԱԳԻՐ

Յետոյ մարդիկ ուզելով նշաններու միջոցաւ ու եւ միտք արտա-
յայտել ու հասկցնել, ուղղակի կը նկարեին այն առարկայն որուն
մասին էր խօսքը:

Նկարներով այս կամ այն առարկայի մասին իրարու գաղափար տալուն մէջ վարժուելէն ետք, կ'սկսին այն նկարի միջոցաւ աւելի բաղադրեալ իմաստներ յայտնել: Օր. երբ կ'ուզէին բացատրել թէ մարդիկ, կովերը կամ ձիերը գացած են, կը նկարէին գացող մարդ, կով, ձի, և այլն: Իսկ եթէ ուզէին ըսել թէ մարդիկ իրարու հանդիպեցան կամ իրարմէ բաժնուեցան, կը նկարէին դէմ առ դէմ կանգնող կամ իրարմէ հեռացող մարդոց պատկերները:

ԵՐԹ ԼՈՒՄՐ ԶԻԻՆՆ ՈՎ
ՎԼՄ ԵՒ ՆԱՍԷՆՁԵԱՅԸՄԻ
ՃԵՆԱՊԱՐՏԱ ՆՈՐԱ ԵՒ ԼՅՐ
ԻՄ ԱՍԽՆԱԳՈՅՆ ԵՒ Մ ԲԵՆ
ՉՆԱ.

ՄԻՋԻՆ-ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԳԼԵԱԳԻՐ

Բայց կեանքի պայմաններն որչափ կը կնճառտէին, մարդիկ այնչափ պէտք կ'զգային նշաններով աւելի բաղմամասն իմաստներ ար-

Բ, Է, Ժ, Ժ, Կ, Ղ, Ա, Չ, Փ

Բ, Է, Ժ,
Ժ, Կ, Ղ, Ա, Չ, Փ

ԼԲԳԴԵԶԷԸԹԺԻԼԽ Ժ Կ Տ

ՉՂՃՄՅՈՉՊ ՉԹՎՄՐԻՓ

ԱՆՑՄԱՆ ԳԻՐ

տայայտել: Եւ որովհետեւ այս պարագային գործն աւելի կը դժուարանար, մարդիկ կ'սկսին ու է առարկայի նկարն ամբողջ նախագառութեան տեղ գործածել, որպէս զի շատ ժամանակ չկորսնցնեն նկարելու համար: Յաճախ ամբողջ առարկայն չէին նկարել, այլ անոր մէկ մասը, ուրկէ դիւրին էր հասկնալ թէ խօսքն ո՞ր առարկայի մասին էր:

Այս եղանակաւ յօրինուած գիրը կը կոչուի Պատկերագիր: Մասնաւորապէս Հին Եգիպտոսի մէջ շատ զարգացած էր Պատկերագիրը:

ԵՐԹ ԼՈՒՄՐ ԶԻԻՆՆ ՈՎ ՎԼՄ ԵՒ ՆԱ
ԽԱՆՁԵԱՅ ԸՄԻ ՃԵՆԱՊԱՐՏԱ ՆՈՐԱ
ԵՒ ԼՅՐ ԻՄ ԱՍԽՆԱԳՈՅՆ ԵՒ Մ ԲԵՆ ՉՆԱ

ՓՈՌՐ ԵՐԿԱԹԱԳԻՐ

Յետոյ մարդիկ տշխատեցան պատկերագրներու աւելի պարզ ձև տալ, որպէս զի գրելը դիւրին ըլլայ ու մարդիկ կարենան արագ գրել: Այդ բաղմամբիւ ու երկար ժամանակեայ սղոմներու և փոփոխութեանց հետեւանքը սա՛ եղաւ որ յառաջ եկաւ ուրիշ տեսակ գիր մը՝ բոլորովին աննման պատկերագրին: Այդ տառերը ճիշդ գամի ձև ունենալնուհ համար՝ կը կոչուին Բեռեռագիր: Այդ բեռեռագիրը գործածած են Տին ատեն Բաբելոն ու Ասորեստան և ասոնց գրացի երկիրները, ինչպէս՝ Հայաստան:

Հին ատեն քուղք ալ չիկար: Թղթի տեղ կը գործածէին աղիւսի կտորներ: Նախ թաց աղիւսին վրայ պատկերագրով կամ բեռեռագրով կը գրէին իրենց ուղածն և յետոյ գրուած աղիւսը կը քրծէին: Թրծուած աղիւսը կրնայ հաղարուոր տարի անվթար մնալ: Շատ ետքն է որ մարդիկ սորվեցան գրել նաեւ մագաղաքի վրայ:

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

439ի ձմեռն էր: Հայոց Մեհեկան ամիսը՝ նոր կը մօտենար իր կեսին ու Արարտտեան մեծ գաշտին վրայ դեռ կը տրեւր սառնամանիքներու մեռելութիւնը: Բայց մարդիկ ցուրտ ու անզգայ չէին ընդթեան պէտ: Անոնց մէջ սառտիկ յուզում մը կը տեսնուէր: Տխուր դէպք մը պատահած էր: Վաղարշապատի մէջ, Կաթողիկոսական տպարանքը, Մեհեկան 43ին 60 տարեկան ծերունի մը մեռած էր:

28. ՊԱՅ-ՊԱՀԼԱԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Անխելի կը դաի, խելօք կ'ուսէ:»

Վառաձայունէն ետք Ս. Սահակաբաճական անկում հակի խնդրանքով նորէն թագաւոր կարգուեցաւ Խոսրով Գ. որ որ հաղիւ մէկ տարի թագաւորեց:

Յազկերտ Ա. փորձելով վերջ տալ Արշակունեաց թագաւորութեան՝ Հայաստան զրկեց իր որդին Շապուհ որ չորս տարի թագաւորեց անարգաբար: Հայ նախարարներն արհամարհանքով կը վարուէին Շապուհին հետ, մանաւանդ Ասող Մոկացի* նախարարը: Շապուհ լսելով իր հօր հիւանդութիւնը՝ գնաց Պարսկաստան և հոն սպաննուեցաւ հօրը մահէն ետք: Հայերը Ներսէս Ճիմրակացի իշխանին թելադրութեամբ ապստամբեցան ու հալածեցին Պարսիկները:

Ս. Սահակ ներքին ու ար-
Յունական Հայաստանի տարին խռովութիւններէ զըզ-
զարքնում ուած՝ իր ուշադրութիւնը դար-
ձուց Յունական Հայաստանի վրայ: Մեսրոպ Մաշտոցն ու իր թուր վարդան Մամիկոնեան զրկեց Կ. Պոլիս՝ կայսրէն խնդրելու որ Յունա-
կան Հայաստանի մէջ Յոյները Հայերէն լեզուն առօրե-
ցնելու արգելք չյարուցանեն: Կայսրը հրովարտակով ար-
տօնեց Ս. Սահակի խնդիրքն ու վարդանի ալ չնորհեց Սպարապետութեան պատիւ:

Յազկերտ Ա. յաջորդ՝ Վառաձայները սիրաւանելու Ե. տեսնելով որ Պարսկական Հա-
ձեռնարկ յաստանն անտէր մնաց ու Հա-
յերը կը գաղթեն, ուղեց հաշ-
տուիլ Հայոց նախարարներու հետ: Նախարարները Ս. Սահակը խորհրդակցութեան համար Արարատ հրա-
ւիրեցին: Հայրենասէր Հայրապետին կողմէ Սմբատ Բագրատունի ու Վարդան Մամիկոնեան ներկայացան Վառաձայն: Պարսից թագաւորը մեծ պատուով ընդունեց զանոնք և Վառաձայունի 18 տարեկան որդին Արսաշէսը Հայոց թագաւոր կարգեց (422): Արտաշէս Պարսիկ անունով կոչուեցաւ Արսաշիւր:

Արտաշիւր իր մոլութիւն-
Արսաշիւր. Հայ-Պահլաւ ներուն համար ատելի եղաւ Արեւիկունեաց վախճանը նախարարներուն: Ասոնք դի-
մեցին Ս. Սահակի որ գահ-
ընկեց ընէ զայն ու անոր տեղը Պարսիկ իշխան մը հրա-
ւիրէ: Ս. Սահակ նախարարները յորդորեց՝ ըսելով.
«Քա՛ւ լիցի, հիւանդ ոչխարս գայլի հետ չեմ փոխեր.
անոր առողջութիւնը մեզի վնասակար է:» Նախարար-
ները չհնազանդեցան Ս. Սահակի, այլ գացին Տիգրոն ու գանգատեցան թէ՛ թագաւորին և թէ՛ Կաթողիկոսին վրայօք: Վառաձայն քննելու՝ Արտաշիւրն ու Ս. Սահակը Պարսկաստան կանչեց և հոն պահեց: Մէկը զրկեց թագէ (433) և միւսը կաթողիկոսութեանէ: Այսպէս վեր-
ջացան Հայ-Պահլաւ Արեւիկունեաց քաղաւորութիւնն ու Լուսաւարչի ցեղի կաթողիկոսութիւնը:

Այնուհետեւ Պարսիկ մարզպաններ Հայաստանը կա-
ռավարեցին ու Ս. Սահակի տեղ Կաթողիկոս կարգեցին Սուրմակը:

ևոր ու բարոյական կրթութիւնը, ուսումնաբերութիւնը, իր քաջա-
լերութեամբ ու թելադրութեամբ Ս. Մեսրոպ Տնարեց Հայոց գիրքը:

Իր գերազանց պերճախօսութեամբ ոչ միայն ողբեց Վառժա-
բարկութիւնը, այլ և այնքան տարի ամայի մնացած արքունի դահլան
վրայ բաղձեցուց Վառձապուհի որդին՝ Արտաշէսը, Բայց ինչպէս որ
Պապ ապերախտ գանուեցաւ Մեծն Ներսէսի, այնպէս ալ Արտաշէս
ստահակ ու անաստող եղաւ Ս. Սահակի խրատներուն, մինչև որ իր
անկարգութեամբ ու զազրութեամբ բոլորովին զոհեցուց Ազգին մե-
ծամեծներն ու իշխանները: Ատոնք նշնպէս արհամարհելով Ս. Հայ-
րապետին շահաւէտ խրատն ու խորհուրդները՝ դիմեցին Պարսից ար-
քունիքն և մտանեցին Մոլորեալ դառնուին Արտաշէս իրմէ աւելի
շերտ, անօրէն, արիւնարբու գայլին ձեռքը: Ամբաստանեցին նաև
Ս. Սահակն ու զայն յանցաւոր ցուցուցին տէրութեան օրէնքին դէմ:

Ս. Սահակ փութաց Տիգրան՝ Վառժա արքունիքը: Վեհ ու կորովի
ատենախօսութեամբ ոչ բոլորովին անպարտ, այլ անդատապարտ
ցուցուց Արտաշէսը, կարկեց հակառակորդներու լեզուները, մինչև
իսկ համարձակեցաւ Պարսից կրօնքին ստութիւնը կշտամբել: Թէև
Ս. Սահակ անպարտ արձակուեցաւ ատենանէն և ակնածելի եղաւ
Պարսիկներուն, սակայն Վառժ Ն. բոլորովին մարեց Արշակունի թա-
գաւորներու վերջին կայծն և միանգամայն Հայաստանն առժամեայ
զրկեց Ս. Սահակի հայրազուծ խնամքէն: Պարսիկ բռնակալութիւնը
գարաւոր գերութեան շղթային առաջին օղակն անցուց այրիացած
Հայաստանի պարանոցը, երբ Վառժ Ն. Հայ թագաւորի տեղ Պարսիկ
Մարզպան մը կարգեց, իսկ Ս. Սահակի փոխանորդ դրաւ Հարաւեզու-
Սուրմակ երէցը:

Նախարարները դարձեալ խնդրեցին իրենց գլխաւոր ու անձ-
նուէր հովիւը: Բայց երբ Վառժ մասնական իշխանութիւն մը կ'ուզէր
յանձնել Ս. Սահակի, նորէն գնաց Տիգրան ու ջատագովեց իր 40
տարիէն աւելի հաւատարիմ ծառայութիւնը: Ամենքն ալ հիացան
ու պատկառեցան անոր անվեհեր լեզուէն: Ս. Սահակ խնդրեց Վառ-
մէն որ Հայ նախարարներուն պատուոյ և իշխանութեան Դաննամակը
գարձեալ հաստատէ և Արշակունեաց խնամի իշխաններուն կալուած-
ներն ետ դարձնէ: Վառժ Ն. կատարեց Հայրապետին բոլոր խնդ-
րանքները. անոր թողը՝ Ս. Վարդանը հաստատեց Մամիկոնեանց տե-
րութեան ու Հայոց սպարապետութեան պատուոյ մէջ:

Ս. Սահակ յաղթանակաւ ետ դարձաւ իր աթոռը, բայց քիչ
ատենէն թողլով զայն՝ առանձնացաւ Բագրեւանդ գաւառը՝ Ս. Յով-
հաննա ուխտատեղին: Ազգին հոգեւոր խնամքը յանձնեց իր հոգեկից

Ս. Մեսրոպի և շատ չանցած՝ Բյուշ* գիւղին մէջ աւանդեց իր հոգին
(439 Սեպ. 5):

Երբոր Սուրբին մահուան բօթը հնչեց, ամեն կողմ տիրեց սուգ
ու ցաւ. ազնուական իշխաններու, քահանայներու խուռն բաղմու-
թիւն մը ու իր աշակերտները արտասուախառն հեկեկանքով, շքեղ
հանդէսներով տարին Սուրբին մարմինը մինչև Աշխիշաս* և հանգչե-
ցուցին մաքուր տապանի մէջ: Մամիկոնեանք Անոր վրայ արժանաւոր
մատուց մը ու մեծապայծառ եկեղեցի մը կանգնեցին:

29. ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐ ՌԻ ԿՈՄՍԵՐ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

«Անխելին հացը՝ խելօին փոքր:»

Հայ-Պահլավ Արշակունւ
Պարսկական Հայաստան եաց թագաւորութեան կործա-
նումէն ետք Պարսիկ Սասան-
եան թագաւորները Հայաստանի մեծ մասին տիրացան,
մինչդեռ շիրք մասը Յուդայա ձեռքի տակն էր:

Պարսիկներն իրենց բաժինը կը կառավարէին Մարզ-
պան կոչուած կուսակալներով, միայն թէ բոլոր Հայ
նախարարներն իրենց երկրին մէջ կէս անկախ էին, կը
վարէին տեսակ մը ինքնօրինութիւն և ունէին առանձին
զօրք: Մարզպանները Դուրին կը նստէին:

Թէոդոս Բ. ու իր յաջորդ-
Յուդական Հայաստան ներք Հայաստանի Յուդայա բաժ-
նին կառավարութիւնը յանձնեցին
կրնս կոչուած զինուորական իշխաններու, միայն թէ
Հայ նախարարներն իրենց երկիրներուն մէջ ինքնօրէն
մնացին: Թէոդոս Բ. իր Հայ ու Յոյն զօրքերուն ապա-

հովութեան համար նորոգեց Կարին* քաղաքն ու Թեո-
դոպոլիս կոչեց:

Յունաց բաժնի նախարարներու իշխանութիւնն սկզ-
բան ժառանգական էր հին սովորութեան համեմատ: Յե-
տոյ ապստամբութեանց պատճառաւ այս սովորութիւնը
փոխուեցաւ և նախարարներու ժառանգորդ կ'ըլլային
այն իշխանները զորոնք կայսրը կ'ընտրէր:

Յունաց կայսրերն ընդհանրապէս Հայ
Հայ կոմսեր իշխաններու կը յանձնէին իրենց բաժնին
Վերալիացոյթիւնը: Այսպէս իբրև Վերա-
կացու—Դուխ նշանաւոր են Տաճաւ, Ծնաւոն, Հաւա-
զապ, Մուշեղ Մարիկոնեան եւայն: Սակայն Հայերը
դառն հալածանք ու նախատինք կը կրէին Յոյներէն կրօ-
նական կամ եկեղեցական տարբերութեանց համար:

Դ Ա Ս

Թելադուրեամբ

Ե՞րբ Պարսիկները տիրացան Հայաստանի մեծ մա-
սին. — Փոքր մասն որո՞նց ձեռքն եր. — Պարսիկներն
իրենց բաժինն ի՞նչպէս կը կառավարէին. — Որո՞նք
անկախ էին. — Մարզպաններն ո՞ւր կը նստէին. —
Յոյներն իրենց բաժին Հայաստանն ի՞նչպէս կը կառա-
վարէին. — Հայ նախարարներն ի՞նչ կեանք կը վարէին.
— Ո՞վ նորոգեց Կարին քաղաքն եւ ի՞նչ անուանեց. —
Ինչո՞ւ նորոգեց. — Յունաց բաժնի նախարարներուն
իշխանութիւնն ի սկզբան ի՞նչպէս եր. — Յետոյ որո՞նք
նախարար կ'ընտրուէին. — Յունաց կայսրերն ընդհան-
րապէս Հայաստանն ի՞նչպէս կը կառավարէին. — Ո-
րո՞նք են Հայ նշանաւոր դուխերը. — Յոյներն ինչո՞ւ
կը նեղէին Հայերը:

Ը Ն Յ Ե Ր Յ Ո Ւ Մ

Ա Ե Ձ Ո Ւ

Նախապատմական մարդիկ ի սկզբան՝ ինչպէս որ իրենց կենցա-
ղով ու ապրուստով չէին տարբերեր զիրենք շրջապատող կենդանի-
ներէ, այնպէս ալ չէին տարբերեր խօսելու եղանակով: Մարդիկ
ի սկզբան չէին գիտեր խօսիլ այնպէս, ինչպէս որ հիմայ մենք կը խօ-
սինք, այլ միայն կենդանիներու նման զանազան ճիշեր ու ձայնաւ-
կութիւններ յօդել գիտէին:

Ահա այդ ճիշերէն ու ձայնաւկութիւններէն է որ հետզհետեւ
շատ յամբօրէն ու երկարատեւ դարերու ընթացքին մէջ կաղ-
մուած, զարգացած ու ճոխացած է մարդկային լեզուը:

Լեզուի կաղմութեան նպատակն է մանաւանդ այն պարագային
ուր մարդիկ սկսան մտնալ մեծ խմբերով ապրիլ: Այդ առիթն
ստիպուած էին կարծիքներ փոխանակել և առօրեայ գործերու մասին
իրարու տեղեկութիւններ հաղորդել: Օրինակ, խումբն երբ կը պատ-
րաստուէր որսի երթալ ու խմբի անդամներէն մէկն իր ընկերներուն
հասկցնել կ'ուզէր թէ այս ինչ տեղը վաղը, արջ, գայլ կամ ուրիշ
գաղան կայ, կ'սկսէր այս կամ այն գողտի նման ձայներ արձակել:
Այսպէս շուրջ անոնց համար «հաւ հաւ» էր, կատուն՝ «մաւաւ»,
թռչունը՝ «ծիւ, ծիւ», ձագուկները՝ «ծիւ ծիւ» եւայլն: Նոյն եղա-
նակով մարդիկ խօսքեր կը կազմէին թէ՛ բնութեան զանազան երեւ-
ոյթներն և թէ իրենց գործածած գործիքներն որոշելու համար:

Եւ որչափ մարդոց կեանքն ու ապրելու պայմանները կը կոտոր-
ուէին, նոյնչափ ևս անոնց գործածած բառերու մթերքը կ'աւելնար,
լեզուը ու ոճը կը հարստանային:

Յաճախ երբ մարդիկ միեւնոյն բառը տարբեր լեզուով ու
եղանակաւորուեցան, կ'արտասանէին, տարբեր իմաստ կը յայտնէին:
Օրինակ, երբ ուզէին ըսել թէ այն ինչ բանը շատ հեռուն կը գտ-
նուի, միայն կ'ըսէին «հեռո՛ւն»:

Մարդկային զանազան ցեղերն իրարմէ տարբեր երկիրներ ապ-
րելով՝ անոնցմէ իւրաքանչիւրն իր բնական երկրին ու իր ապրելու
պայմաններու համեմատ իրեն յատուկ լեզու կ'ստեղծէր:

Միեւնոյն լեզուն խօսող ու միեւնոյն երկրի սահմանները բնա-
կող բոլոր մարդիկ կը համարուին միեւնոյն ազգի անդամ:

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Տարօնի խոտոմի գիւղէն էր Մովսէս Երիտասարդութեան իր միւս ընկերներուն հետ ճամփորդած էր Եգիպտոս, Բիւզանդիոն, Աթէնք ու Աղեքսանդրիա ա՛լ աւելի զարգանալու։ Երբ Հայաստան դարձաւ, հարցուց, փնտռեց իր հոգեւոր գաղափարակները, սիրելիներն ու ծանօթները։ Ամէն տեղ լռութիւն ու ամոլութիւն, մանաւանդ թէ ամէն կողմէ հեծութիւն ու ողբեր կը լսուէին, աւերակներու դերբուկներ կը տեսնուէին, թագաւորներու և իշխաններու շքեղ սպարոնքները կը ծխային տակաւին, Հայաստան աշխարհը դերբզմանական քոտմնելի տեսարան մը կ'ընծայէր զոր ինք տարիներ առաջ ծաղկած ու բարգաւաճ տեսեր ու թողուցեր էր։

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Երկարամեայ պանդուխտ ապշեցաւ, շուարեցաւ։ Ինք իրեն կը հարցնէր զարմանալով. «Ասիկայ իմ Հայաստանն է, քաղցրիկ հայրենիքն է. դուք է խորուեր, օտար երկիր մը եկեր եմ»։ Սակայն

սպալիտի խօսքերով չէր կրնար ինք զինք խաբել։ Ո՛րչափ ալ ջանար, Հայրենիքի քարերը կ'ազաղակէին թէ դու և մեր ծանօթ Մովսէսն ես։ Իր կոխած հուելրական վայրերը կը յիշեցնէին իրեն քանի մը տարի յառաջ հանդիպած սխրալի պատահարները։ Կրակի ու սառնամանիքի դետեր խառն՝ անցան Խորենացւոյն Հայրենիքի համար հալած, մաշած սրտէն։ Աշտիշատի սրբին ու Օշականի սրբին ու լարդապետին նուիրական ետք, կը հաստատուէ իր սիրելի քեռիին ու վարդապետին նուիրական գերեզմանին քով։ Գրեթէ 30 տարի անդու ու մեղուաջան կը գրէ, գերեզմանէն Գիւցազն Հայկի Բոկոնքեան վրայ քարած յաղթանակը, Քաջն Արամի շահասակութիւնը, Ողջախոհ Արայի վսեմ մահը, Զարմայրի զարմանալի ֆաշոքիւնները Տոյիոյ դաշին վրայ, Պարոյրի ֆաշապանծ արիւնքիւնները, Տիգրաններու փառաւոր յաղթութիւնները, Վաղարշակի օրհնալիւր քարեկարգութիւնները, Արտաշէսներու աշխարհակալ ու աշխարհաշէն թիւապիսութիւնը, Մեծն Խոսրովն աւապարեւիլի թագուիր, Տոյաթի հզօր ու ֆրիսոնեայ իշխանութիւնը, վերջապէս Վառնապուռի խաղաղ ու երջանիկ թագաւորութիւնը, Նախարարներու և զօրավարներու ֆաշագործութիւնները, պանծալի հայրապետներու սխնելիքները, ուսանց նահասակութիւնը, ուրիշներու աստուծոյ ու երջանիկ դարձը, և ամենուն՝ Ազգին մասնուցած քարիքն ու երախտիքը։

Այս ուսումնասիրութեանց ատեն Հայոց Քերթողահայրն ամէն տեղ գթութեան ու սիրոյ դռները դոց գտնելով՝ անմիջական սնունդ հայթայթելու համար՝ ստիպուած էր պարկի ուսն առած՝ դռնէ դուռ շրջիլ ու մուրալ։ Խորենացին չուզելով ա՛լ շարունակել Հայաստանի ցաւալի պատկերները, ողբերգական խօսքերու քողով ծածկեր է մեր աչքէն, մանուսանդ թէ ողբերն ու հեծեծանիքները կապել ու խլեր էր ձեռքէն անոր հրաշալի գրիչը։

Երբ Գիւստ կաթողիկոս իր թեմին այցելութեան համար՝ Օշական գիւղը հասաւ, ճաշի հրաւիրուեցաւ տղնուական ու հարուստ իշխանի մը քով։ Հոն ժողվեցան հաւաքաբար զարմանալի ու երաժիշտ մարդիկ ի պատիւ կաթողիկոսին երգեր երգելու։ Այլեւայլ գեղեցիկ երգերէ ետք, երբ պահ մը ընդհանուր լռութիւն տիրեց, բոլոր հանդիսականները լսիկ մնչիկ կը խորհրդածէին, յանկարծ անկիւնը կծկած խեղճ ծերուկ մը ոտքի կ'ելլէ։ Աչքերը կը փայլփրին, գողգոջուն շրթներէն անոյշ կը գրգռուի լռութեան սիրտը կը թնդացնէ, կ'զմայլեցնէ և ամենուն ուշադրութիւնը կը դրաւէ։ Լսեց ծերունին, բայց տակաւին անոր ներդաշնակ ձայնին արձագանգը կը շարունակէր հնչել անոնց սրտին մէջ։ Եւ երբ հանդիսականներն ափշած՝ իրարու երես կը նայէին, երիտասարդ մը որ ծերին քով կեցած էր՝ հատկեւալ

ձայնով ըստ կաթողիկոսին. «Մովսէսն է՝ Սահակի ու Մեսրոպի ծնեացած առակներն»։ Շուարեցաւ կաթողիկոսը, չէր զիտեր թէ ուրախանա՞ր արգեօք այս անակնկալ գիւտին վրայ թէ լար անոր թշուառութեան վրայ, Յատկեց աթոռէն, թռաւ գրկեց իր չին աշակերտակեցը, Բոլոր Հանգիսականներն, արտասուածառն ուրախութեան ձայնով տունը լեցան հաւատարմութեամբ, Կաթողիկոսը Բագրեւանդի եպիսկոպոս ձեռնադրեց Մովսէսը, բայց շատ չանցած՝ վախճանեցաւ ամբողջութեամբ Տարօնայ Առաքելոց վանքը։

Գ. — Ե. Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ .

ՀԱՅ-ՊԱՆԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷՆՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿԸ ԲԱԺՆՈՒՒ

Մեծն Տրդատ՝ Խոսրովի որդին Հռոմայեցւոց երկրին մէջ մեծացաւ, Հռոմայեցւոց կայսրը Տրդատի քաջագործութեանը համար զայն Հայոց թագաւոր կարգեց, փախստական նախարարները միացան Տրդատի որ տիրեց Հայաստանի, Տրդատ ամուսնացաւ Աշխէնի հետ, Գրիգոր մերժելով Անահիտի զոհ ընել՝ չարչարանքներ կրեց ու յետոյ Խոր-Վիրապը նետուեցաւ, Տրդատ Քրիստոնէութիւնը հալածեց որուն զոհ գացին Ս. Հռիփսիմեանը, Բայց Ս. Գրիգոր Խոր-Վիրապէն հանուեցաւ ու Քրիստոնէութիւնը Հայոց մէջ տարածեց Տրդատի հետ եւ կոչուեցաւ **Բ. Լուսաւորիչ**։ Գրիգորի որդիներն էին Ս. Արխաակես ու Ս. Վրբանես։

Ս. Գրիգոր ու Ս. Տրդատ կառուցին Ս. Էջմիածինը, Հայերը Հռոմի Մաքսիմիանոս կայսեր դէմ կռուական պատերազմ հրաժարեցին։ Տրդատ յաղթեց Սկիւթացւոց եւ ի դարձին հաստատեց Մաքսիմեան ճախարարութիւնը։ Ս. Գրիգոր ու Ս. Տրդատ Մանեայ Այրը ձգնուեցան մէջ վախճանեցան։

Հայկականց օրով Հայերը բնապաշտ էին։ Այս նախնական կրօնը հետզհետէ խառնուեցաւ դրացի ժողովուրդներու հաւատալիքներուն հետ եւ յառաջ եկաւ Հայ կռապաշտութիւնը։

Քրիստոնէութիւնը պատճառ եղաւ որ Հայերն ու Պարսիկներն իրարու աւելի թշնամանային։

Տրդատի յաջորդները բոլոր ու մեղի էին։ Նախարարներն այդ միջոցին ներքին կռիւներ կը մղէին։

Պարսից Շապուհ թագաւորը Տիրան Բ. ի աչքերը կուրցուց, բայց Հայոց սիրտը շահելու համար՝ **Արեակ Բ.**ը Հայաստանի թագաւոր կարգեց։

Արշակ Բ. իր ծախող ու երկրիմի քաղաքականութեամբ թէ Պարսից եւ թէ Յունաց ատելի եղաւ, իր անձը նախարարներու դէմ պաշտպանելու համար՝ Արշակաւան քաղաքը շինեց, Բայց Ալանադան իշխանն Արշակը ընեց ու զրկեց Անոյ բեռը, Արշակ Բ. հոս անձնասպան եղաւ։

Մեհրուծան Արծրունի աշխատեցաւ Հայաստանի մէջ բնաջնջ ընել Քրիստոնէութիւնն եւ ինք թագաւորել։ Բայց **Մեծն Ներսէս** յաջողեցաւ Յունաց օգնութեամբ Արշակի որդին Պապը թագաւորեցնել, եւ որովհետեւ Պապ ոչ Մեծ Ներսէսի խրատներուն կ'անսար եւ ոչ կը ճանչնար յունաց բարեկամութիւնը, զխստուեցաւ կայսեր հրամանաւ։

Մեծն Ներսէս Հայաստանի բարեհաւը եղաւ։

Յունաց կայսրը Վառադաւաթ թշնամիներուն խօսքին հաւտալով՝ զայն արքորեց, Յոյներն ու պարսիկները **Հայաստանը մէջերնին բաժնեցին 395ին**։ Մեծ մասը Պարսիկներուն ձեռքը մնաց։

Պարսկական բաժնի թագաւորը՝ **Վառաճապուհ** հետեւեցաւ խոհեմ քաղաքականութեան, Ասոր օրով **Ս. Մեսրոպ ձեռակերպեց (404) Հայերէն տառերը**։ Ս. Սահակ ու Ս. Մեսրոպ իրենց աշակերտներով **Յիկեղեցական զիւրհերը Հայերէնի բարգմանեցին**։ Հայերը Գրական մեծ զարթոնում մը ունեցան որով սկսաւ **Հայոց Ոսկեդէն դարը**։ Այնուհետեւ Քրիստոնէութիւնն ազգային կրօն դարձաւ։

Խոսրով Գ. հազիւ տարի մը թագաւորեց նորէն։

Այնուհետեւ Պարսից Շապուհ արքայորդին 4 տարի թագաւորեց։

Վառաճապուհ թագաւորը Վառաճապուհի որդին՝ **Արշաշիրը** Հայոց թագաւոր դրաւ, Բայց ասիկայ իր մոլութիւններով ատելի եղաւ նախարարներուն, Պարսից թագաւորը թէ Արտաշիրը զահրնկեց ըրաւ եւ թէ Ս. Սահակը կաթողիկոսական աթոռէն զրկեց, Այսպէս վերջացան թէ **Հայ-Արեակունեաց ցեղի հարստութիւնն եւ թէ Լուսաւորչի ցեղի կարողիկոսութիւնը**։

Հայ-Արշակունեաց կործանումէն ետք Պարսից Հայաստանը կառավարուեցաւ մարզպաններու եւ Յունաց Հայաստանն ալ կռններու ձեռքով։

Դ. — Ե. ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԽՏԱՑԵԱԼ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅ-ՊԱՆՈՒՄԻ ՀԱՐՑՈՒԹԵԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆ ԲԱՆԱՆՆԵՐՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿԸ ԲԱԺՆՈՒԻ.

Որոնցմե՞ կը բաղկանար Նախահայ Խաղաղեանց երեքուծիւնը — Պատմական շրջանին Հայ Միթաքանութիւնն ինչ գիմայեղութեան կրեց. — Ո՞ր աստուածն էր Հայ պանթէոնին գահերէցը. — Ո՞ր կը գտնուէր Արամազդի տաճարը. — Որո՞նք էին Արամազդի ասորդ-գելիքը. — Ո՞ր կը գտնուէր Միհրի բագինը. — Անահիտինը. — Նա-նէինը. — Աստղիկինը. — Տիրին. — Վահագնին. — Բարշամինին. — Սպանդարամարին. — Որո՞նք էին ասոնցմէ իւրաքանչիւրին ստո-րագելիքը. — Որո՞նք էին երկրորդական աստուածները. — Հայ Պան-թէոնը բարոյական ինչ բարձրութեամբ կը տարրերէր միւս ժողո-վուրդներու աստուածներու կաճառին նկարագրէն. — Քրիստոնէ-ութիւնը Հայոց մէջ առաջին անգամ ե՞րբ տարածուեցաւ. — Քանի՞ գար հալածուեցաւ. — Վերջնականապէս ե՞րբ յաղթանակեց Քրիս-տոնէութիւնը. — Ո՞վ եղաւ Հայոց երկրորդ Լուսաւորիչը. — Ս. Գրի-գոր ինչպէս ընդունեց Քրիստոնէութիւնը. — Ի՞նչ բարեպաշտական կեանք վարեց. — Ի՞նչ գէպք պատահեցաւ որ Հայերը պաշտօնապէս ընդունեցին Քրիստոնէութիւնը. — Տրդատ ո՞ր անցուց իր ման-կութիւնը. — Որո՞նք են Տրդատի քաջութիւնները. — Տրդատ ինչո՞ւ և ինչպէս չարարեց Ս. Գրիգորը. — Ի՞նչ կը նշանակէ Խոր-վիրապ. — Հին ատենուան բանտերն անտանելի՞ էին թէ հիմուկուանները. — Ս. Գրիգոր ու Տրդատ ինչ մեծագործութիւններ ըրին Հայաստանի մէջ. — Ո՞վ էր Աշխէն թագուհին. — Հայ ազգն իր ինչերո՞վ կը պարծի. — Ո՞վ և ինչերո՞վ կրնայ մրցիլ Հին ու Նոր դարերու բարե-պաշտ թագուհիներու հետ. — Ո՞վ էր Տրդատի գործակից. — Աշ-խէն ինչերո՞ւ չքնաղ օրինակ հանդիսացաւ. — Աշխէնի Տիկնութեան թագին ամէնէն փայլուն գահարներն որո՞նք են. — Ո՞վ էր Հայոց Օրիորդը. — Խորովիգուստ ինչպէ՞ս աճեցաւ ու զարգացաւ. — Ո՞վ ընտրուեցաւ Հայոց Վերածնութեան հրաւիրակ. — Ինչո՞ւ. — Քրիստոնէութիւնը Հայոց մէջ տարածուելէն ետք Հայոց Օրիորդն ինչ պի՞նի կեանք վարեց. — Տրդատ ինչո՞ւ թաւաւարուեցաւ. — Տրդատի յաջորդներուն ատեն Հայաստան ինչ վիճակ ունէր. — Տրդատի՞ օրով. — Տիրանն ինչո՞ւ կուրցուցին. — Որո՞նք են Արշակ Բ. երկդիմի քա-

ղաքականութիւնը. — Արշակ Բ. ինչպէս ատելի եղաւ Նախարար-ներուն. — Ո՞ր և ինչպէս մեռաւ. — Այդ միջոցին ո՞վ էր որ Հայոց ներսը. — Ո՞վ էր Մեծն Ներսէս. — Ո՞ր գաղափարա-ցաւերը կ'ամբէր. — Ո՞վ էր Մեծն Ներսէսի վարեց նախ. — Մեծն Ներսէս ունեցաւ. — Երբ և ինչ պաշտօններ ինչերո՞վ շէնցուց. — Ո՞ր ատեն Հայ-Հայոց լեռներն ու հովիտներն ինչերո՞վ շէնցուց. — Ո՞ր ատեն Հայ-աստանի մէջ մարտիկ չիկար. — Մեծն Ներսէս ինչ նկարագրի տէր էր. — Ո՞ր օրով թաւաւարութիւններն արգիլեց. — Ո՞վ հաստատեց նա-խարարներու դատարարը. — Ի՞նչ կը նշանակէ Նախարար. — Այն ատեն Հայաստանի մէջ քանի՞ Նախարար կար. — Քանի՞ եպիսկոպո-սութիւն. — Ո՞վ եղաւ Հայաստանի պարիսպը. — Ո՞րոնք են մէկ խո-քով Մեծն Ներսէսի կատարած գերը. — Ինչպէ՞ս վախճանեցաւ. — Մեհրուստի Արծրունի ինչ ընել կ'ուզէր. — Ինչո՞ւ չյաջողեցաւ. — Հայոց ո՞ր զօրապետը ստեղծ կը պատճառէր. — Մուշեղ Մամի-կոնեան ինչ քաջութիւններ գործեց. — Զիրաւի Ճակատամարտին մէջ ինչ նշանաւոր գէպքեր կատարուեցան. — Պարսից թագաւորն ինչ նկարել տուած էր իր բաժակին վրայ. — Պապ ինչո՞ւ գլխատուե-ցաւ. — Որո՞նք են Արշակունեաց բարի թագաւորները. — Զարեօրը. — Զար թագաւորներն ինչ չարիք հասցուցին Հայոց. — Բարիններն ինչերո՞վ օգտակար եղան Հայաստանի. — Որո՞նք են մարմնական գե-րազնաց ուժով թագաւորները. — Տրդատէն զատ զ՞վ կը յիշէք. — Ինչ եղաւ վախճանը. — Ինչպէս մեռաւ Մուշեղ. — Վարդա-գատի մասին ինչեր կ'աւանդեն. — Յունաց կայսրը Հայոց վրայ ինչո՞ւ երկու թագաւոր գրու. — Հայաստան ե՞րբ երկուքի բաժ-նուեցաւ. — Ինչ եղաւ ասոր հետեւները. — Հայաստանի բաժա-նումն օգտակար եղաւ Պարսից ու Յունաց. — Ինչո՞ւ. — Ինչ էր Վառամապետի քաղաքականութիւնը. — Ինչ եղաւ ասոր հետե-ւանքը. — Ս. Մեսրոպ ինչո՞ւ յունարէնի վրայ ձեռնկերպեց Հայերէն գիրը. — Ո՞րն էր այն ատեն պաշտօնական լեզուն. — Մարգիկ ի սկզբան ինչպէ՞ս կը խօսէին. — Ո՞ր պարագայները նպատած են Լեզուի կաղմալթեան. — Իրենց գաղաբարներն ինչպէս կը յայտնէին, — Մարգիկ ինչո՞ւ բառերը տարբեր կը չեղտէին. — Ինչ պայմաններով յառաջ լեզուներ կաղմաւեցան. — Որո՞նք են միւսնոյն ազգի անգամ. — Ինչ եղաւ Գրիկ գիւտին հետեւները. — Ինչպէ՞ս կ'սկսի Հայոց Ու-կեղէն դարը. — Որո՞նք են այդ դարուն մեծ գործիչները կամ թարգ-մանիչները. — Գիրն ինչպէս զարգացած է. — Հին ատեն ինչերո՞ւ վրայ նշան կը դնէին, և ինչո՞ւ. — Այդ նշանները հետզհետ ինչ եղան. — Երբ ուղղակի նկարեցին առարկան — Մարգիկ այդ նը-կարներով ինչպէս կը յայտնէին իրենց գաղաբարը. — Երբ առարկայի մը նկարն ամբողջ Նախագաղափարութեան տեղ դարձածուեցաւ. — Ո՞րն է

Պատկերագիրը. — Որո՞նք զարգացուցին Պատկերագիրը. — Ի՞նչպէս յառաջ եկաւ Բեհեմագիրը. — Ո՞ւր կը գտնուին բեհեմագիր արձանագրութիւնները. — Հին ատեն ինչերո՞ւ վրայ կը գրէին. — Ո՞ր ազգք եգիպտական պատկերագիրը պարզեց. — Յոյներն իրենց գիրն ո՞ւրկէ առին. — Հայերը. — Որո՞ւ շնորհիւ. — 439ին ձեռն ի՞նչ պատահած էր. — Վերջին տառը տարիներու մէջ Հայ ազգն ի՞նչ մեծամեծ կորուստներ ունեցած էր. — Ո՞վ էր Մեհեկան 43ին մեռնող ծերունին. — Ո՞ւր էր ծնած Առաջին Հայ ուսուցիչը. — Ի՞նչ պաշտօններ վարեց. — Ի՞նչ եղաւ Ս. Մեսրոպի ու Ս. Սահակի ջանքը. — Ս. Մեսրոպ ուրիշ ո՞ր աղբերու զգտակար եղաւ. — Ո՞վ էր Ս. Սահակ. — Ո՞ւր կրթուեցաւ. — Ս. Սահակ զո՞վ իրեն որդեգրեց. — Ս. Սահակ որո՞ւ օրինակին հետեւեցաւ. — Հայաստանի մէջ ի՞նչ բարեգործութիւններ բրաւ. — Նախարարներն ի՞նչ բրին այսչափ բարիքի փոխարէն. — Ս. Սահակ հրաժարելով Ազգին հոգեւոր խնամքն որո՞ւ յանձնեց. — Երախտագետ ժողովուրդն ի՞նչ յուզարկաւորութիւն կատարեց Ս. Սահակի ու Ս. Մեսրոպի. — Ո՞ւր ծնած էր Մովսէս Խորենացի. — Երիտասարդութիւնն ի՞նչպէս անցուց. — Դարձին ի՞նչ վիճակի մէջ տեսաւ Հայաստանը. — Ինքնիրեն ի՞նչ կը մտածէր. — Ո՞ւր ուխտի գնաց. — 30 տարի ո՞ւր ճգնեցաւ և ո՞ր զբաղումով սփոփուեցաւ. — Մովսէս ինչո՞ւ կը մոռար. — Օշական գեղին մէջ ի՞նչ պատահեցաւ. — Այդ հանգէսին մէջ ո՞վ և ի՞նչպէս ամենուն ուշադրութիւնը գրաւեց. — Ո՞վ և ի՞նչպէս յայտնեց կաթողիկոսին թէ այդ ծերունին Մովսէս Խորենացին է. — Կաթողիկոսն ի՞նչ եղաւ. — Մովսէս որո՞ւ եպիսկոպոս կարգուեցաւ. — Ե՞րբ վախճանեցաւ և ո՞ւր ամփոփուեցաւ:

Դ.—Ե. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՆԻԻԹԵՐ

1. Խմբագրել Մեծն Ներսէսի կատարած դերն եւ այն ատենուան Հայաստանի վիճակը:
2. Խմբագրել Ս. Սահակի Ազգին մատուցած ծառայութիւնները:
3. Շարադրել Ս. Մեսրոպի օգտակարութիւնները:

4. Շարադրել Գրի կրած եղանակաւորումներն ու իր օգտակարութիւնը:
5. Խմբագրել Հայոց Աքիլէսի՝ Տարօնի Առիծին կենսագրական մեծ գիծերը:
6. Զուգակշռել Աշխէն Թագուհին ու Խոսրովիդուխտը:
7. Վերլուծել տալ Խորենացոյն հոգեբանութիւնը:
8. Բաղդատել Լուսաւորիչը, Մեծ Ներսէսը, Ս. Սահակը, Ս. Մեսրոպն ու Մովսէս Խորենացին:
9. Բաղդատել Հայկը, Արամը, Տիգրան Ա., Վահագն, Տրդատը, Մուշեղ Մամիկոնեանն ու Վարազդատը:
10. Բաղդատել Հայաստանի վիճակն Արամի, Պարոյրի, Տիգրան Ա.ի, Վաղարշակի, Տիգրան Բ.ի, Արտաշէս Բ.ի, Տրդատի ու Վռամշապուհի օրով:
11. Բաղդատել Հայաստանի վիճակն Անուշաւանի, Վահէի, Արտաւազդ իշխանի, Արտաւազդ Ա.ի, Տրդատի յաջորդներուն, Արշակ Բ.ի, Պապի ու իր որդիներուն եւ Արտաշիրի օրով:
12. Դիւցազնական շրջանին, Հայկազանց ու Հայ-Արշակունեաց օրով ո՞ր ազգերը Հայոց թշնամացան, ո՞ր պատերազմները մղուեցան, որո՞նց մէջ յաղթեցին որո՞նց մէջ պարտեցան:
13. Նկարագրել Հայ Պանթէոնը:

- Աբգար. — Ասորերէն կը նշանակէ «կաղ»։ Հայոց Պատմութեան մէջ ծանօթ Արշամի որդի Աբգարն որ իբրեւ Հայոց թագաւոր կը յիշուի՝ շփոթուած է Իզատի որդի Աբգարի հետ (109-116) որ Հայ-Պարթեւ Արշակունիներու ազգակից էր։ Քրիստոսի ժամանակակից Աբգարը Մանու Գ.ի որդի Աբգար Ե. Սե—Ուշամա—Արշամն է որ Հայոց հետ որ եւ է աղերս ունեցած չէ։
- Աբգարեանք. — Ուր—Հայաստանի վրայ իշխող Արքայական հարստութիւն մը (Ն.Ք. 92—Յ.Ք. 244)։ 11 Աբգար կը յիշուին որոնցմէ առաջինն է Աբգար Ա. «Թլուատ» (Ն.Ք. 92-68) և վերջինը Մանու Թ.ի որդի Աբգար ԺԱ. (244-244) որ մեռաւ Հռոմի մէջ։
- Ադիաբէն. — Ասորեստանի հիւսիսային արեւմտեան կողմը ընդարձակ նահանգ մը որ նախ Ասորեստանի ինքնակալութեան մէկ գաւառն էր, յետոյ եղաւ առանձին թագաւորութիւն։ Ադիաբէն հիմայ կը համապատասխանէ Մուսուլ կուսակալութեան Մուսուլ նահանգին։
- Ագաւ Գ. — Սիւնեաց նահանգի Գեղարքունեաց գաւառի Գեղ լեռնէն բղխելով՝ կը սողոսկի Արարատ նահանգի կոտայքէն ու Դուին ոստանէն, կ'անցնի Գառնի քաղաքին առջեւէն եւ կը թափի Երասխ գետ։ Հիմայ կը կոչուի Գառնոյ ջուր։
- Ալանք. — Սկիւթացի ժողովուրդ մը՝ որ իրենց բնակավայր Այսրկովկասիոյ թերէք գետի հովտէն արշա-

ւեցին դէպի հարաւ և արշտկեցին Մարաստանի ու
Հայաստանի սահմանները: Ալանք հիմայ կը կոչուին
Օսեր յոր ցանուցիր կը բնակին Անդրկովկասիոյ մէջ:

Ախուրեան Գ. — Վրահայոց Գառնայ = Արբա չայ լիճէն
կը բղխի, կը թրջէ Արարատ նահանգի Շիրակ գա-
ւառը, կ'անցնի Անի քաղքէն ու Բագարան ավտոցին
մէջէն և կը թափի Երասխ գետը՝ Երեւանդաշատ քաղ-
քին առջև:

Աղեֆսանդրիա. — Մեծն Աղեքսանդր հիմնեց (332
Ն. Ք.) Եգիպտոսի Աղեֆսանդրիա քաղաքն որ յե-
տոյ Պտղոմէանց մայրաքաղաքն եղաւ: Դիւնուրսէս
երկրաչափը պատրաստեց Աղեքսանդրիոյ յատակա-
գիծը: Ասոր համաձայն քաղաքն ունեցաւ փառաւոր
փողոցներ Եւրոպիոյ արդի քաղաքներու պէս: Եգիպ-
տոսի Աղեքսանդրիա քաղաքէն զատ՝ հին ատեն Ա-
ղեքսանդրիա անունով շատ քաղաքներ կային:

Աղիովիս. — Տուրուբերան նահանգի գաւառներէն մէկը
որ նախապէս Գնունեաց կը պատկանէր, բայց յետոյ
Հալդեանք գաւառը արքայազուներու բնակութեան
չբաւելով՝ Աղիովիս գաւառի մէկ մասն անոնց բնա-
կութեան յատկացուեցաւ: Արդի Բաղնոցի ու Աղնա-
վազի մէկ մասը կը համապատասխանէ Աղիովիսի:

Աղուանք. — Աղուանից բուն աշխարհը կը տարածուէր
Կուր գետէն մինչև Դարբանտ. սահմանն էր հիւսի-
սէն՝ Լեկաց ու Վրաց երկիրներն ու Կովկաս լեռ-
ները, արեւելքէն՝ Կասպից ծով, հարաւէն ու արեւ-
մուտքէն Մեծ Հայքի Փայտակարան և Ուտի նահանգ-
ները: Աղուանից երկիրը հիմայ կը կոչուի Շիրուան
ու Տերսկեն Անդր-Կովկասիոյ մէջ:

Այս երկրի բնակիչներէն էին Գարգմանացիք,
Կովդէացիք, Գարգարացիք և Ուտեցիք որ առհա-
սարակ Աղուանք կը կոչուին: Այս Աղուանք ցեղերը

պէտք չէ շփոթել Երանեան լեռնադաշտի բնակիչնե-
րէն Աֆղաններուն հետ:

Ամասունքի. — Արագածոտն գաւառի նախարարութիւնը.
ասոր համար Արագածոտն գաւառի եպիսկոպոսը կը
կոչուէր Ամասունեաց եպիսկոպոս: Ամատունիք եր-
բեմն Երկրին Հաղարապետութեան = Վերակացութեան
պաշտօն վարած են:

Ամիսնոս. — Արդի Սամսոն քաղաքն որ հին Պափլագոն-
իոյ = արդի Գասդեմունի կուսակալութեան նշանա-
ւոր քաղաքներէն մին էր: Վերջերս Սամսոն Պոնտո-
սի = Տրապիզոն կուսակալութեան մէկ սանձազն էր,
հիմայ ալ առանձին նահանգ եղաւ:

Անի Ամրոց. — Եփրատի ձախ եզերքը, Թանաձոր վը-
տակին արեւմտեան կողմը, Բարձր Հայք նահանգի
Դարանաղեաց գաւառի նշանաւոր քաղաքն որ ան-
ուանի ու ամուր բերդ էր: Արշակունեաց դանձա-
րանն ու դամբարանն էր իբր Արշակունեաց դամբա-
րան կը կոչուէր նաև Կաւնախ = Կաւնախ. ասկէ՝ իր ար-
դի անունը Քաւնախ: Յարդ կը տեսնուին կիսաւէր
բերդն ու աշտարակն որ հիմայ կը կոչուի Գրալ գրզըն
չարսակը: Այս գրբալ գրզը՝ Տրդատի քոյր Խոսրովի-
դուխտն է:

Անոյճ Բեհդ. — Արդի Թուրքիոյ Աֆիս ու Պոսրուզ գա-
ղեսի բերդերուն պէս Պարսկաստանի մէջ բերդ մը ուր
չընդ միշտ կ'աքսորուէին քաղաքական յանցաւորները:

Անսիոք. — Ասորոց = Սելեւկեանց թագաւորութեան հիմ-
նադիր Սելեւկոս Նիկասոս հիմնեց այս քաղաքն Ո-
րոնդէս = Ասը գետին եզերքը իր Անտիոքոս հօր ա-
նունով: Սելեւկոս այս Անտիոքէն զատ հիմնեց քաղ-
մաթիւ քաղաքներ որոնցմէ 7ը կոչեց իր անունով
Սելեւկիա, 16ը Անսիոք իր հօր, 5ը Լաւոդէկէ՝ իր մօր
անունով, 3ն ալ՝ Ապամե իր առաջին կնոջ անունով:

Անտիոք ատեն մը նշանաւոր էր մեծափարթամութեամբ ու ազնիւ ճաշակով, այնպէս որ Հռոմէական կայսրութեան քաղաքներուն մէջ երրորդն էր: Հիմայ կը կոչուի Անդափիա:

Աճիւս. — Տարօն դաւառի երեւելի քաղաքներէն մէկն էր Աշիւս (Քարքէ լերան վրայ, Ս. Կարապետէն 1 ժամ դէպի արեւելք) որ կը նշանակէ « զոհերու փաղափ », հիմայ անշքացած է և կը կոչուի Տերիկ (Մուշ): Հոս կը բարձրանային Անահիտի, Վահագնի ու Աստղիկի մեհանները: Նախ Վահունեանց կալուած, յետոյ Մամիկոնեանց սեփականութիւն: Աշտիշատ թէ՛ Հեթանոսութեան և թէ՛ Քրիստոնէութեան ատեն շէն ու ծաղկած էր:

Առբերանի. — Վասպուրականի գաւառներէն մէկը՝ դաշտածաւալ երկիր մը որ կը կոչուէր նաև Բերկրացոց գաւառ և յատկացուած էր արքայազուններու բնակութեան: Հիմայ կը կոչուի Բերկրի (Վան սանճագ):

Ասորեստան. — Հզօր ինքնակալութիւն մը Ն. Ք. Ժ. Գ. դար — է. դար: Հիմնադիրն եղած է Աշուր=Ասուրասկէ՝ իր անունը: Ասորեստանի ինքնակալները 6 դար ահ ու սարսափ ազդեցին Արեւմտեան Ասիոյ իրենց գաղանաբարոյ վայրագութեամբ: Հին աշխարհի ամէնէն անգութ ժողովուրդն էին: Ասորեստանի ինքնակալութիւնը կործանեցաւ 606 (Ն. Ք.) Բոլն Ասորեստան կը համապատասխանէ Մուսուլ կուսակալութեան:

Ասորիք. — Արդի Հալէպ և Սուրիա կուսակալութիւններն որ դարերու ընթացքին մէջ բազմաթիւ աշխարհակալներէ նուաճուեցաւ: Այս երկրին մէջ կը բնակէին շատ ցեղեր որ առհասարակ Ասորի կը կոչուէին, ինչպէս հիմայ ալ կը կոչուին Արաք՝ արաբերէն խօսելուն համար:

Ասրայասական. — Ասրայասական — Պարսկաստանի արդի Ադրպեյճան երկիրը — կը տարածուէր Հայաստանի արեւելեան կողմը, Կասպից ծովուն քով, Մարաստանի հիւսիսային դէն: Կը կոչուէր նաև Փոփր-Մարփ. մայրաքաղաքն էր Դաւրեթ: Երբեմն Մարաստանի ու Պարսկաստանի մաս, յետոյ անկախ թագաւորութիւն, վերջն ալ Պարթեւաց ու Պարսկական գաւառ:

Արաբացի. — Արշակունեաց օրով յիշուած արաբացիները բոլն Արաբիոյ բնակիչները չեն, այլ Ուր-Հայաստանի ու Միջագետքի բնակիչներէն են որ թիւամորթ ըլլալով՝ այսպէս կոչուած են, ինչպէս որ հիմայ այդ երկիրներուն բնակիչներն արաբերէն խօսելով՝ Արաք կը կոչուին:

Արագած լ. — Արարատ նահանգի Արագածոտն գաւառի մէջ. հիմայ կը կոչուի Աղակեօզ (4190 մ.), հարբըղ-խայինսկայ հաստամետ մը չորս գագաթով: Մասիսէն ետք Հայաստանի ամէնէն բարձր լեռն է:

Արագածոտն. — Հիմայ կը կոչուի Սարսարայաս, Կիւմրիւ գաւառին (Անդր-Կովկասիս) հարաւային կողմը, Երասխի ու Ախուրեանի միջև: Այս գաւառին մէջ նշանաւոր էին Օշական, Փարսի, Աշսարակ, Կուաշ, Թալին, Աշնակ և այլն: Աշնակ արքունի ձմերոց էր:

Արածանի. — Նախահայկան Արգանիս անունն որ Հայկական շրջանի մէջ եղած է Արածանի և որ հիմայ ալ կը կոչուի Մուրաս=Պրաս չայ: Արածանի կը բղխի Բագրեւանդի Մաղիսց (Ալա տաղ) լեռնէն և հոսելով հիւս. արեւելքէն դէպի արեւմուտք կոչկոռներու և խոխոմներու մէջ՝ բազմաթիւ քարավաղներ=ջրվեժներ ձեւացնելէն ետք, Քեպան Մատենի լոջ և կը միանայ Եփրատի հետ:

Արարատ լ. — Արարատեան դաշտին մէջ, Հայաստանի գրեթէ կեդրոնը կը բարձրանայ ամէնէն բարձր լեռը՝

- Մասիս կամ Արարատ: Արարատն երկու հաստամետ
ունի. Մեծ Մասիս (5160 մ.) ու Փոքր Մասիս
(3596 մ.): Հրաբխային լեռ որ 1840ին նորէն բոր-
բոքեցաւ և իր լաւային տակ ծածկեց Ակոռի գետը:
- Աշխարհ. — Արարատ նահանգն Արարատ աշխարհ ալ
կը կոչուէր: — Դաւառ. Էջմիածին ու չրջակայ տե-
ղերը կը համապատասխանեն հին Արարատ գաւառին:
- Դաւոս. — Սարտարապատ գաւառի ընդարձակ դաշտն
ուրկէ կը հոսին Քասաղ = Կարքոյ ջուր և Մեծամոր
= Շաւքի ջուր:
- Երկիր. — Ուրարդու նախահայկան ձեւն եղած է
Արարատ: Երասխի հովիտն ընդհանրապէս Արարատ-
եան երկիր կը կոչուէր:
- Արեւմտեան Ասիա. — Ասիական թուրքիա ու Երանեան
լեռնադաշտը կը կոչուին Արեւմտեան Ասիա: Հին ա-
տեն Արեւմտեան Ասիա ըսելով՝ կը հասկնային բուն
Անատոլիան:
- Արծրունիք. — Մեր ամէնէն հին ու ընդարձակ նախարա-
րութենէն մէկն որ գրաւած էր գրեթէ ամբողջ Վաս-
պուրականը: Արծրունիք նախահայկան ցեղ մըն էին
որ յետոյ հայացան:
- Վ Արմաւիր. — Հայաստանի չորս մայրաքաղաքներէն մէկը
Արագածոտն գաւառին մէջ, Խալդեան Արամաշի
անունն որ Հայկան չրջանին եղաւ Արմաւիր: Հի-
մայ աւերակ է և կը կոչուի Թեքեճիպի: Արմաւիրի
աւերակներէն շինուեցան Սարսարապատ ու Շեհրիար:
Հայաստանի միւս մայրաքաղաքներն էին Արտաշատ,
Վաղարշապատ ու Դուին: Հայոց չորս մայրաքաղաք-
ներն իրարու մօտ էին, ինչպէս մօտ էին նաև Բաբե-
լոն, Տիգրոն ու Սելեւկիա:
- Արշակ. — Պարթև ու Պահլաւ թագաւորներն Արշակ
տիտղոսը կը կրէին, ինչպէս որ Օսմանեան Վեհա-
պետներն ալ Սուլթան տիտղոսը կը կրեն:

- 1
— աւան. — Արարատի Կոգովիտ գաւառին մէջ, հետքն
անգամ ջնջուած:
- ունիք. — Արեւելայի ճակատամարտէն ետք (33 Ն.Ք.)
Աքիմենեան Պարսից ինքնակալութիւնը կը կործանի.
բայց Աքիմենեան Դարեհ Կոգովմանոսի տեղը 254ին
(Ն. Ք.) Բակտրիոյ = Պահլի մէջ (Թուրքաստան) կը
թագաւորէ: Այսպէս Կ'սկսի Պարթև Արշակունի
ճիւղին թագաւորութիւնը: Պարթև Արշակունի Ա.
թագաւորը կ'ըլլայ Դարեհ = Չարեհ Ա.: Այս Դարեհի
ցեղէն ուրիշ ճիւղ մը՝ Մար-Սկիւքացի Պահլաւ ա-
նունով կը թագաւորէ (14-226): Դարեհի այս երկու
ճիւղերը կը կոչուին Արշակունիք:
- Արճազ = Աւարայր. — Վասպուրականի գաւառներէն մէկը
որ կը կոչուէր նաև Շաւարշան. հիմայ կը կոչուի Մա-
կուի վիճակ՝ Պարսկահայոց մէջ: Արտազ = Աւարայր
թէ՛ գաւառի և թէ՛ դաշտի անուն է: Արտազու մէ-
ջէն կը հոսի Տղմուս գետն որ հիմայ կը կոչուի Ագ-ջայ:
Արտաշատ. — Դուինի հարաւային կողմը, Երասխ ու Ա-
զատ գետերուն մօտ. հիմնայատակ կործանուած: Ար-
տաշատի հարաւային կողմը, Երասխի եզերքը կը
գտնուէր Խոր-Վիրապը:
- Աքիմենեան. — Աքիմենես = Հախմանի եղած է Պարսից
հին ինքնակալութեան հիմնադիրն որուն եօթներորդ-
յաջորդն էր Մեծն Կիւրոս: Պարսից հին ինքնակալու-
թիւնը Հաքամանիի անունով կոչուեցաւ Աքիմենեան:
- Բաբելացիք. — Քաղդէաստանի մէջ Վաղուց կը բնակէին
Սոււերներն ու Ագասներն որոնք յետոյ իրենց երկիրն
արշաւող Սեմական ցեղերու հետ ձուլուելով՝ կոչուե-
ցան Բաբելացիք: Բաբելացիք հզօր ինքնակալութիւն
մըն էին որ կործանեցան 520ին (Ն. Ք.): Բաբելոնի
վերջն թագաւորն էր Նաբոնիդ որուն գահակիցն էր
իր Բաղդասար որդին:

Բաբելոն. — Եփրատի եզերքը քառակուսի քաղաք մըն էր Բաբելոն, Լոնտոնէն 5 անգամ մեծ: Ունէր 338 ոտք բարձր ու 85 ոտք թանձր պարիսպ մը՝ ամէն կողմէ աշտարակներով ու արոյրէ դռներով: Հիմայ աւերակ է. աւերակները կը գտնուին Հիլէ (Պաղտատ) քաղաքին մօտերը:

Բաբելոն. — Բարձր Հայքի Սպեր գաւառի մէջ ամուր բերդաքաղաք մը՝ Ճորոխի եզերքը: Երբեմն Բագրատունեաց գլխաւոր քաղաք, հիմայ կը կոչուի Պայպուրդ: Ռուսերն 1828ին խանգարեցին բերդն ուր ջրի սանդխաւոր ճամբաներ փորուած էին:

Բագարան. — Արարատի կողովիտ գաւառին մէջ, Շիրակի Մրէն գեղին հարաւային կողմը, Ախուրեանի մօտ, աստուածներու պաշտամունքի տեղ մը: Հիմայ աւերակ:

Բագաւան. — Արարատի Ծաղկոտն (հիմայ Տիատին) գաւառին մէջ աւան, Նպատ լեռան հիւսիսային արեւելեան ստորոտը, Արածանի գետին ու Շահնայիլիան լեռան մօտ, աստուածներու պաշտաման նշանաւոր տեղ: Հիմայ կը կոչուի Իւչ-ֆիլիսէ:

Բագրեւանդ. — Արարատի գաւառներէն մէկը, հիմայ կը կոչուի Աշաշկէտ ու Գարաֆիլիսէ: Այս գաւառին մէջ նշանաւոր էին Նպատ լեռն ու Զիրաւ դաշտը, վաղարշակերտ քաղաքը, Տիրատիւն ու Բյուր գետերը:

Բաւել. — Սկիւթացի ցեղ մըն էին որ կովկասու կիրճերէն անցնելով՝ կ'ասպատակէին Հայաստանի սահմանները:

Բարձր Հայք. — Հայաստանի 15 նահանգներէն մէկը: Արդի երդրում կուսակալութիւնը մեծ մասամբ կը համապատասխանէ Բարձր Հայքի:

Բզնունեաց ծով = Վանայ ծով. — Հայաստանի ամէնէն մեծ լիճն որ Ադի ծով, Ռշտունեաց ծով, Ադրաւարի

ալ կը կոչուի: Խալդեանց օրով կը կոչուէր Նայիրի ծով: Մէջը կան չորս կղզեակ. Ադրաւար, Աոսեր, Կսուց և Լիւն:

Բզնունիք. — Տօբուքերանի գաւառներէն մէկը, հիմայ կը կոչուի Խլաք ու Արծկի և նշանաւոր է Նեւրոս լեռնով և Նազիկ լճով: Այս գաւառին մէջ նշանաւոր էր հին ատեն Խլաք որ եղաւ մայրաքաղաք Սելւոսկեան Սուրբանի հաստատած (1100) իշխանութեան: Խլաթի իշխանները Շահ-Արմէն տիտղոսը կը կրէին:

Բիրզանդիոն. — Կ. Պոլսոյ հին անունը: Նախկին Բիւզանդիոն զոր հիմնած էր Բիւզանդ անունով Մեգարացի դադթական մը՝ կը բարձրանար արդի Սէրայ-Պրունիի բլրին վրայ: Մեծն Կոստանդիանոսի յաջորդները Բիւզանդիոնն ընդարձակելով՝ կոչեցին Կ. Պոլիս: Բիււր. — Բագրեւանդ գաւառի գիւղերէն մէկը, հիմնադատակ կործանած:

Գանմանակ. — Հայ նախարարութեանց դասակարգութեան ցուցակն որ քանի մը անգամ փոխուեցաւ:

Գառնի. — Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառին քաղաքներէն մէկը, Գեղամի ծովուն քով, Ազատ գետի մօտ նշանաւոր ամրոց որ կը կոչուէր նաև Սարաւոյք Տըրդասայ: Երեւանի մեծ գեանաշարժին (1679) խաղաղ կործանեցաւ և անքնակ եղաւ:

Գեղ լեռ. — Գեղարքունի գաւառին մէջ լեռ մը. հիմայ կը կոչուի Աշաշիչեկ:

Գեղամայ լեռ. — Գեղարքունեաց լեռներէն մէկը, հիմայ կը կոչուի Նալ-թեյիկ:

Գեղամայ ծով. — Գեղարքունեաց գաւառը, լեռներու մէջ, կը կոչուի Սեւանայ լիճ: Զուրն անուշ է. մէջը կը գտնուի հրաբխային համանուն կղզին՝ նշանաւոր իր վանքով: Գեղամայ ծովը 75 քմ. երկայնք,

27 քլմ. լայնք ունի և տարածութիւնն է 1333 քլմ.
խորութիւնն է 110 մ.:

Գեղարձուցեաց լեռներ. — Գեղամայ ծովուն եզերքի
լեռները:

Գեղարձուցիք. — Սիւնեաց մէջ գաւառ մը, հիմայ կը
կը կազմէ Կեօջայի, Ապարանի ու Տարիշիցակի մա-
սերը:

Գոքաքի. — Եւրոպայի հիւսիսային մասին ցեղերն որոնք
Հռոմէական կայսրութեան կործանումէն ետք ծանօթ
են Ուսրոգորք=Արեւելեան Գոքացիք ու Վիսիգորք=
Արեւմտեան Գոքացիք անունով: Ասկէ՝ Կորթիք անունը
Կոթիկը=Գոթացիք — տեսակ մը գիր ու ճարտարասե-
յ խոթիւն:

Գողթն. — Վասպուրականի գաւառներն մէկն որ հիմայ
կը կոչուի Ագուլիս՝ Երեւան նահանգին Նախիջեւան
գաւառին մէջ: Գողթն գաւառը կը գտնուի Երասխի
քով, Սիւնեաց սահմանակից: Յարդ նշանաւոր է
խաղողը: Բնակիչները հին ատեն հանճարեղ ու բա-
նաստեղծ էին — Հայոց գուսանները — որոնք նուա-
գարաններով կ'երգէին Հայոց նախնեաց քաջու-
թիւնները:

Գոլգարք. — Հայաստանի նահանգներէն մէկը՝ զոր Մեծն
Տիգրանի նախնիք Վրաց ձեռքէն գրաւած էին: Մեծն
Տիգրան հոն կազմեց բղէշխութիւն մը=Միւշիրու-
քիւն իր պետութեան հիւսիսային սահմանները պաշտ-
պանելու համար: 387ին դարձեալ Վրաց անցաւ և
Վրաց աշխարհի հետ Պարսից գերիշխանութեան տակ
մնաց: Հիմայ կը կոչուի Պորչալու (Թիֆլիս նահանգ):

Դիւցազն. — Հին աշխարհի հերոսներն որ կը համարուէին
նաև իբրև կիսաստուած և կը պաշտուէին աստուած-
ներու պէս:

Դուին. — Ազատ գետի ձախ ափը, Երեւանէն դէպի հա-

րաւ 5 ժամ հեռու, Հայոց մայրաքաղաքներէն մէկը,
յետոյ Կաթողիկոսական աթոռ: Թ. դարու վերջերը
հիմնադրուեցաւ գետնաշարժէ: Հիմայ կը
տեսնուին իր աւերակներու դերուկները:

Դուռն Ալանաց. — Հիմայ կը կոչուի Տարիշի կիրճ որ
Կովկաս լեռներուն ամէնէն բանուկ անցքն է: Կը
կոչուի նաև Կովկասեան կիրճ, Սարմասական անցք:
Իր արդի անունն առած է այն ամրոցէն զոր Վրաց
Մրուան թագաւորը 140ին (Ն.Ք.) շինեց բարձր ժայ-
ռերու ծայրը՝ իր երկրին սահմանները պաշտպանելու
կազարներու յարձակման դէմ:

Եղեսացիք. — Եղեսիոյ բնակիչներն որոնք նշանաւոր էին
փարթամութեամբ ու գիտութեամբ:

Եղեսիա. — Ուրիշաստանի մայրաքաղաքը: Հիմայ կը
կոչուի Ուրֆա: Սելեւկոս Նիկատոր հիմնեց (304 Ն.
Ք.) այս քաղաքը և կոչեց Եղեսիա որ կը նշանակէ
«Նոր ֆաղաֆ»: Իսկ Ուրհա=Ուրֆա կը նշանակէ Զրա-
քի երկիր:

Եկեղիք. — Բարձր Հայոց գաւառներէն մէկն որ կը կոչ-
ուէր նաև Անահտալան, Լուսաւորչի գաւառ, հիմակ-
ուան Երզնկան գաւառը: Հոս նշանաւոր էին Երիզա
աւանը, Թիլն աւանը, Խախ գիւղն և այլն: Եկեղիք
գաւառին մէջ հիմայ կան նշանաւոր վանքեր ու Հայ
գիւղեր:

Եռապետ. — Հռոմի Հասարակապետութիւնը կործանուե-
լէն ետք, Հռոմէական աշխարհը կառավարուեցաւ ե-
րեք իշխաններէ որ կը կազմէին Եռապետքիւն մը.
Օգոստոս կայսրը ջնջեց Եռապետութիւնն ու հաստա-
տեց Հռոմէական Ինքնակալութիւնը=Միապետու-
թիւնը=Կայսրութիւնը:

Երասխ Գ. — Հայաստանի նշանաւոր գետերէն մէկը —
բուն Հայկական գետը — որուն բոլոր ընթացքը Հա-

յաստանի մէջ է։ Երասխ նախահայական անուն մըն է։ Գեան ունի 780 քլմ. երկայնութիւն։ Կը բղխի Էրզրումի Պիկկիօղ հաստամետէն և բնդունելով Արա-րատի և Սիւնեաց գետերը՝ կը միանայ Կուր գետին հետ և կը թափի Կասպից ծովը։

Երեւան. — Արարատի կոտայք գաւառին գլխաւոր քաղաքը՝ Հրազդանի=Ջենկի ջայի ձախ կողմը. հիմայ համանուն նահանգին կեդրոնը զոր Ռուսերը գրաւեցին 1827ին։ Երեւան 1841ին Ռուսական Հայաստանի գլխաւոր քաղաքն եղաւ։ Պարսկական աղտոտ քաղաքի մը կը նմանի՝ չըջապատուած այգիներով։ Օղը վատառողջ, ամառն անտանելի տաք է։ Երեւան նախահայական անուն մըն է։

Երիզա. — Եկեղիք գաւառի գլխաւոր տեղը, արդի Երզնկան։ Երզնկան 1045—1784 տասնեհինգ անգամ կործանած է։ Երզնկան Դ. զօրաբանակի կեդրոնն է։

Երեւանդաւան. — Արարատի Արշարունեաց գաւառին մէջ, Ախուրեան գետին մօտ, հիմնայատակ կործանած։ Հետքը չի տեսնուիր։

Երուանդակեհ. — Արշարունեաց գաւառի արդի Սհարջու վիճակին մէջ, Երասխի ու Ախուրեանի խառնարանին անկիւնը, Երեւանդաւաթի դիմաց։ Հիմնայատակ կործանած և կը կոչուի Գըզըղ-գուշէ։

Երեւանդաւաթ. — Երեւանդակեթի դիմաց. կը տեսնուին իր աւերակներու դերբուկները։

Եփրատ Գ. — Հայաստանի ամէնէն մեծ գետը (2860 քլմ. երկայնք) որ կը բղխի Էրզրումի հիւսիսային արեւելք Տումշու լէռնէն. Էրզրումի դաշտին մէջ ձահիճներ շամբեր կազմելէն ետք, մանուածապատ կը սողոսկի դէպի հարաւային արեւմուտք և անցնելով Երզնկանի բարեբեր դաշտէն՝ կը գահավիժի Ակնայ կողմերն և Քեպան-Մատէնի առջև կը միանայ Արածանի գետին

հետ։ Եփրատ ալ նախահայական անուն մըն է։ Եգեան. — Արքիպեղազոս ծովուն հին անունը։

Եջմիածին. — Արարատ գաւառի գլխաւոր քաղաք Վաղարշապատի քով, Հայոց Հայրապետութեան աթոռը։ Թիլն. — Եկեղիք գաւառի նշանաւոր գեղերէն մէկը, ուր թաղուած են Ս. Արիստակէս ու Մեծն Ներսէս։ Հին ատեն հոս կը գտնուէր Նանէ դիցունէոյն արձանը։ Հիմայ կը կոչուի Ջուխսակ Հայրապետ։

Թոդան. — Բարձր Հայքի Դարանաղեաց գաւառի մէջ, Սեպուհ=Գոհանամ լեռան արեւելեան կողմը։ Հոս թաղուած են Ս. Լուսաւորչի թոռներն որով կը կոչուի Ինն Գերեզմանի։

Ինդոս. — Հնդկաստանի մեծ գետերէն մէկը. ասկէ՝ Հնդկաստան անունը։ Հնդկաստան առաջ կը կոչուէր Տարիա-Վարդա=Արիաց երկիր։

Լեկի. — Լեկի կամ Լեկաց աղբն Ալանաց պէս Սկիւթացի ժողովուրդը մըն էին որոնց երկիրը կը գտնուէր Աղուանից ետին, Կասպից ծովուն մօտ։ Հիմակուան Տաղսանն է։ Լեկք հիմայ կը կոչուին Լեզկի։ Ասոնք երբեմն Հայաստանի հիւսիսային սահմանները կ'ապատակէին։

Խաղսիք. — Հայաստանի հիւսիսային արեւմտեան կողմը, Կողքիսի կամ Եգերացւոց չորս գաւառներէն մէկն և կը կոչուէր նաև Լազիկիս=արդի Լազսան նահանգը։ Խաղսիք կոչուեցաւ Խաղեանց անունով։ Հիմայ այս նահանգին մէջ նշանաւոր է Հաւշէն ուր ցրուած են աղճատ գաւառաբարբառով Հայեր։

Խառան. — Միջագետքի մէջ, Եփրատի մէկ ճիւղին վրայ, տափարակ ու աւաղուտ, բայց ջրարբի դաշտի մը մէջ հին քաղաք։

Խորոն. — Տարօնի գիւղերէն մէկն որ ցարդ կանգուն կը մնայ։

Ծննդոց անճառ. — Արշարունեաց գաւառի մէջ, Երասխի մօտ, զոր Երուանդ Բ. տնկեց և չորս կողմը պատ քաշեց և մէջը տեսակ տեսակ որսի կենդանիներ լեցուց:

Կապաղովկիա. — Փոքր Ասիոյ հին գաւառներէն մեծագոյնն որ կը կոչուէր նաև Գաւիրի՝ Գաւիրեանք = Կեմիրեանք հոն հաստատուելուն համար: Ալիս գետը կ'ուռգէր այս գաւառն որ նշանաւոր էր արօտավայրերով, ձիով, էջով ու ոչխարով: Հիմայ Էնկիւրիւ կուսակալութեան Գայսերի սանճագը: Կապաղովկիա փոքր Հայքի մէկ նահանգն էր և կը կոչուէր Առաջին Հայք:

Կասպից ծով. — Կը կոչուէր նաև Վրկանաց ծով: Հիմայ Թիւրքմէնները կը կոչեն Ա.գ skenիգ = ձերմակ ծով: 396,500 քլմ. տարածութեամբ Կասպից ծովը Ռուսական լիճ մըն է ուր կը թափին Կուր և Երասխ գետերէն զատ Թէրէք, Ուրալ ու Վոլկա գետերը:

Կարին. — Բարձր Հայքի Կարին գաւառի գլխաւոր քաղաքն որ Թեոդոսուպոլիս ալ կը կոչուէր: Հայաստանի ամէնէն բարձրադիր քաղաքը: Հիմայ կը կոչուի Էրզրում: Նախահայական անուն մըն է Կարին:

Կեդրոնական Ասիա. — Թուրքաստան կը կոչուի Կեդրոնական Ասիա, ուրկէ գաղթած են, կ'ըսեն, Արիական ժողովուրդները:

Կեսաւիա. — Կապաղովկիոյ մայրաքաղաքն որ կը կոչուէր նաև Եւսեթիա ու Մազախ: Հիմայ Գայսերի կը կոչուի: Այս Կեսաւիայէն զատ կային նաև 1. Կեսաւրիա Պաղեսիւնացոց, Միջերկրականի մօտերը՝ Տիւրոսի ու Յոպպէի մէջտեղ, 2. Կեսաւրիա Փիլիպպեանց՝ Յորդանան գետին արեւելեան ափերուն մօտ:

+ Կեմմերեանք. — Կեմմերեանք = Գաւիրի Սկիւթական ժողովուրդ մըն էին որոնք Մարաստանն ասպատակե-

լէն ետք ցրուեցան Սիւնեաց ու Կապաղովկիոյ մէջ: Կիլիկիա. — Փոքր Ասիոյ երկիրներէն մէկն որ յաջորդաբար Պարսից, Մեծն Աղեքսանդրի, Սելեւկեանց,

Հռոմէացոց, Բիւզանդական կայսրութեան մասը կազմեց և յետոյ Ռուբինեանց թագաւորութեան երկիրը: Կիլիկիա երկու մասի կը բաժնուէր. Լեոնային = Բարոս Կիլիկիա ու Դաշսային = Ծովեզերեայ Կիլիկիա: Հիմայ կը կոչուի Ատանա կուսակալութիւն: Կոմս. — Բիւզանդական կայսրութեան նահանգապետները Կոմս տիտղոսը կը կրէին: Բիւզանդական չըջանին բազմաթիւ Հայ կոմսեր կը յիշուին:

Կովկաս. — Սև ծովու և Կասպից ծովու միջև լայնատարած ու երկարաձիգ լեռնագօտի մըն է Կովկաս զոր թուրքերը Գափ-Տաղ, Թաթարները Ճաղ-պուկ «Սառի բարչ» կը կոչեն: Կովկաս լեռնագօտին Կովկասիան երկու երկրամասի կը բաժնէ. Այսր-Կովկասիա՝ հիւսիսային ու Անդր-Կովկասիա՝ հարաւային: Կովկասի բարձր գագաթներն են Էրպրուզ (5646 մ.) ու Գազպիկ (5094 մ.):

Կովկաս Հայոց. — Տաղստանէն մինչև Հրազդան գետ ու անկէ դէպի հարաւային արեւելք՝ մինչև Երասխ գետ տարածուող լեռները կը կոչուին Հայոց Կովկաս: Կորդուաց լեռներ. — Պագման գետէն մինչև Փոքր Զապ երկարող լեռները կը կոչուին Կորդուաց լեռներ: Հիմայ կը կոչուին Ճիւսի կամ Հեֆեարի լեռներ: Կորդու. — Նախահայական անուն մըն է Կորդու, Ասորեստանեայց Նայիրի երկիրներէն մէկը զոր Մեծն Տիգրան գրաւեց ու Հայացոց: Արդի Հեքեարի նահանգն ու Մուսուլի մէկ մասը:

Կուաւ. — Արագածոտն գաւառի, Արագած լեռան կողմ, Թալիշ աւանի հիւսիսային կողմը, Մեծամօր գետակի աղբերակին մօտիկ կը գտնուէր Կուաշ աւանը:

ԿՈՒՐ Գ. — Վրահայոց գետ (1050 քլմ.) որ հոսելով հիւսիսային արեւմուտքէն դէպի հարաւային արեւելք՝ կ'ընդունի Ռուսական Հայաստանի հիւսիսային մասի բազմաթիւ գետակներն և Երասխի հետ միանալէ ետք, կը թափի Կասպից ծովը: Կուրը կը քաշկրտէ, կը տանի հետը մեծաքանակ աւազ ու կաւ և կը թխմէ բերանը: Կուրի տեղւոյն 4 քլմ. կ'երկնայ ամէն տարի:

Հայկաեհն. — Տուրուբերանի Հարք գաւառին մէջ գեղ մը որուն հետքը ջնջուած է:

Հանձիթ. — Նախահայական էնզիս որ հայացած՝ եղած է Հանձիթ. Չորրորդ Հայքի գաւառներէն մէկը, արդի Խարբերդ գաւառը:

Հաւսեանք. — Նախահայական անուն մը, Չորրորդ Հայքի գաւառներէն մէկը, արդի Պիթլիս կուսակալութեան Կինճ նահանգի Ճապաղջուր գաւառը: Սահմանակից էր Տարօնոյ. ունէր ձորահովիտ մը ուր կը բնակէին անդրանիկէն զատ՝ միւս կրտսեր Արշակունի թագաւորազունները: Այս գաւառին մէջ անուանի էր Կթառիճ քաղաքը, որ արդի Կիւնէք-Գալէի ձախ կողմը գտնուող Կոնարիչն է:

Հարբ. — Տուրուբերանի գաւառներէն մէկն որ հիմայ կը կոչուի Վերին Պուշանըզ (Մուշ նահանգ) որուն գըլխաւոր տեղն է Եոնճաղու: Հին ատեն այս գաւառին մէջ նշանաւոր էր Մանազկէրտ զոր հիմնած էր Խալդէանց թագաւոր Մինուս:

Հացիկ. — Տարօնոյ գեղերէն մէկը՝ Ս. Մեսրոպի ծննդավայրը:

Հեռաւոր Յունաստան. — Բուն Յունաստան = Հելլադա:

Հեւ. — Պարսկահայք նահանգի գաւառներէն մէկը. հիմայ կը կոչուի Խոյ (Պարսկական Հայաստան):

Հիւպատոս. — Հռոմէական կայսրութեան մէջ վարչական

տիտղոս մը՝ տարբեր արդի նշանակութիւնէն: Հիմայ հիւպատոս կը կոչուին գաւառներու մէջ օտար տէրութեանց ներկայացուցիչները:

Հնդեւրոպական. — Արեւական ժողովուրդները Հնդեւրոպական ալ կը կոչուին, որովհետեւ ցրուուած են Հնդկաստանէն մինչև Եւրոպայի ծայրը: Հնդեւրոպական ցեղը կը բաժնուի Հայ, Երանեան, Հնդիկ, Յոյն, Լասին, Գերման, Սլաւ և Լիթուան ճիւղերու:

Հոնք. — Բուշեան ցեղէ Հոնք = Հեփալները երբեմն կը բնակէին Բակտրիա և ասկէ կ'ասպատակէին Պարսկական երկիրները: Յետոյ Կովկասեան երկիրները հաստատուելէ ետք Ասսիլասի առաջնորդութեամբ ողողեցին Եւրոպա:

Հրեայ. — Սեմական ցեղէ Հրեայներուն = Եփրայեցիներուն նախահայրն է Աբրահամ նահապետը: Հրեայներն իրենք զիրենք կ'անուանեն Իսրայելացի: Հիմնեցին թագաւորութիւն մը 1097ին (Ն.Ք.) որ երկուքի բաժնուեցաւ 978ին (Ն.Ք.): Թագաւորութիւնը կը կործանի 539ին (Ն.Ք.) և հետզհետէ կ'ենթարկուի օտարներու տիրապետութեան:

Հռոմայեցի. — Նախապէս Հռոմ քաղաքին բնակիչները կը կոչուէին Հռոմայեցի. յետոյ Հռոմ քաղաքէն նուաճուած զանազան ազգերու երկիրներն ալ Հռոմէական քաղաքացիութիւնն ընդունելով՝ առհասարակ Հռոմայեցի անունը կրեցին:

Ջիրաւ. — Ծաղկոտն ու Բագրեւանդ գաւառի միջև, Նպատ լեռան ստորոտը դաշտ մը:

Ջինացի. — Ճինացիք կամ Ջինացիք դրացի ցեղերու ասպատակութենէն ստիպուած (Ն.Ք. 165ին) սկսան գաղթել: Այդ գաղթական Ջինացիք ծանօթ են Հընդիկ — Սկիւթացի անունով: Հնդիկ — Սկիւթացիք նախ հաստատուեցան Հնդիկ — Աֆղանեան սահմանագլխի

վրայ, յետոյ Պարթեւաց երկիրը, ուրկէ ճիւղ մը եկաւ վերջնականապէս հաստատուեցաւ Հայաստանի մէջ Մամիկոնեան անունով:

ՃՈՐՈՒՍ. — Հայաստանի չորս գետերէն մէկը. հիմայ կը կոչուի Զիւրիւխ-Սու՝ Ճժժժի թրքացած ձեւը: Նախահայական անուն մըն է: Կը բլլի Սպերու լեռներէն, կ'անցնի Անդր-Կովկասէն և Սև ծով կը թափի:

Մակեդոնացիք. — Լիւրիկեցի ու Հելլէն ցեղեր իրարու հետ ձուլուելով՝ կոչուեցան Մակեդոնացի և Ը. դարուն (ն.թ.) թագաւորութիւն մը կազմեցին: Առաջին թագաւորն եղաւ Պերդիկաս: Մակեդոնացւոց մայրաքաղաքն էր Եդեսա՝ արդի Վոսիկա: Փիլիպպոս ընդարձակեց երկիրն ու իր որդին՝ Մեծն Ալեքսանդրայդ թագաւորութիւնը կայսրութեան բարձրացուց:

Մակեդոնիա. — Արդի Մանասեր, Սելանիկ կուսակալութիւններն ու Գոսովայի հարաւային մասն ուր կը բնակէին Մակեդոնացիք:

Մասիս. — Հայաստանի բարձր լեռը. ունի երկու սար՝ Մեծ Մասիս (5160մ.) ու Փոքր Մասիս (3596): Հրաբխային լեռ մը, ինչպէս հրաբխային է Հայաստանի լեռներուն մեծ մասը, որովհետեւ ասոնց ներքին կազմութիւնը մեծ մասամբ պաղաւղ է որ սովորաբար հրաբուխի տեղեր կը զանուի: Մասիսի 4,320 մ. բարձրութեան վրայ կայ սառնարան մը:

Մարասան. — Հայաստանի հարաւային արեւելեան կողմը Պարսկաստանի արդի Ասրպեճան, Կիլան, Մազանդերան ու Երագ-Աճեմի կոչուած երկիրները, Կը բաժնուէր երկու մասի. Փոքր Մարս=Ասրպասական՝ հիւսիսային արեւմտեան կողմը, և Մեծ Մարս՝ հարաւային կողմը: Մարաստանի մայրաքաղաքն էր Եկբասան=արդի Համասանը:

Միջագետք. — Հայաստանի ձիւնապատ լեռներէն բլլող

Եփրատ ու Տիգրիս գետերը զուգահերաբար ընթանալէն ետք, հեռոյհեռէ իրարու կը միանան, մինչև որ հովիտ մը կազմեն որ կը կոչու Միջագետք: Հովիտը երեք մասի կը բաժնուի — Քաղիկասան՝ հարաւային կողմը, Ասորեսան՝ հիւսիսային կողմը և Բուն Միջագետք՝ հիւսիսային արեւմտեան կողմը:

Մժքին. — Նախապէս կը կոչուէր Նախիկա, յետոյ կոչուեցաւ Մժքին, արդի Նեզիպին (Տիարպեքիւրի կուսակալութիւն), Ուրհայաստանի=Արգարեանց երկրին, գլխաւոր քաղաքներէն մէկը:

Մոկ. — Նախապէս Նայիրի երկիր, յետոյ Հայաստանի 15 նահանգներէն մէկը. հիմայ Խիզան, Պիրուարի, Մոկոխ, Շասախ եւլն:

Մուրց Գ. — Երասխի գետակներէն մէկը, Արարատի Բասեան գաւառի մէջ. հիմայ կը կոչուի Հասան-Գալիի ջուր:

Մոսաւուր Յունաստան. — Փոքր Ասիոյ Յոյն գաղութներն որոնք ցրուած էին Արքեպիղագոսի եզերքը:

Յոյն կայսրութիւն. — Հռոմէական կայսրութիւնը Մեծն Թէոդոսի մահէն ետք երկուքի բաժուեցաւ, Արեւելեան ու Արեւմտեան: Արեւելեան կայսրութեան զանազան ազգերու լեզուն յունարէն ըլլալով՝ կոչուեցաւ Յոյն=Յունաց կայսրութիւն որ կը կոչուի նաեւ Բիւզանդական և կամ Ստորին:

Յունաց բաժին. — Փոքր Հայք և Մեծ Հայքի Բարձր Հայք ու Զորորդ Հայք գաւառները:

Նիկուե. — Ասորեստանի մայրաքաղաքներէն մէկը՝ Տիգրիսի ձախ եզերքը. ունէր 89 քիլոմետր պարիսպ մը: Պատերը 33 մետր բարձր ու այնչափ լայն էին որ վրայէն երեք կառք քով քով կ'ընային անցնելով: Ունէր 9500 աշտարակ, իւրաքանչիւրը 66 մետր բարձրութեամբ: Իր աւերակները կը զանուին Մուսուլի մօտ Գոյունճըզ եկղը:

Նպաս. — Ծաղկոտն գաւառի Ծաղկէոյ—Ալատաղ լեռան հիւսիսային արեւմտեան կողմի լեռնադաճաթն որ կը գտնուէր Բագրեւանդ գաւառի մօտ:

Շաւարեան. — Վասպուրականի Արտաղ գաւառին քաղաքը, արդէ Մակուի կողմերն ուր թագաւորական ամարանոց և զօրանոց կային: Հետքը բոլորովին ջնջուած է:

Շիրակ. — Արարատ նահանգի գաւառներէն մէկը, երասխի հիւսիսային կողմը, Ախուրեան գետին եզերքը, բարեբեր ու ջրարբի: Նախ Կամասրականներու կալուածք էր, յետոյ Ը. դարուն Բագրատունեաց երկիր դարձաւ: Շիրակի գլխաւոր քաղաքն է Անի: Շիրակ հիմայ կը կոչուի Շորագեայ՝ Երեւան նահանգի Աղեքսանդրապոլի գաւառին մէջ:

Ողիմպիական խաղեր. — Յոյն մարմնամարդական փորձեր ու հանդէսներ որ չորս տարին անգամ մը ամառը կը կատարուէին Յունաստանի Ելիս գաւառի Ողիմպիա քաղաքը: Ասկէ՝ իր անունը:

Ուսեացիք. — Սկիւթացի ցեղ մը էին Ուսեացիք որ յետոյ հայացան. կը կոչուին նաև Սեւորդիք որ կը բնակէին Ուտի նահանգը: Ուտեացիք հիմայ կը բնակին Անդրկովկասի Գանձակ նահանգին մէջ:

Ուտի. — Հայաստանի 15 նահանգներէն մէկն որ հիմայ Անդր-Կովկասի Գանձակ նահանգի Ծիւանշիր գաւառն է: Ուտի 8 գաւառ և նշանաւոր էին իր Գարդման, Շաւֆոր, Գանձակ, Պարսաւ քաղաքներն և Անարասի ու Գանձասարի վանքերը:

Ուրհայասան. — Ուրհայասան կը կոչուի նաև Միջագետքի Հայոց՝ Հայաստանի Աղձնիք նահանգին սահմանակից Եփրատ ու Տիգրիս գետերուն միջև, Հին Միջագետքի հիւսիսային կողմը: Հին ատեն կը կոչուէր Բեւ-Չաւան: Հայ-Պարթև Արշակունիներն այս երկիրն երբեմն նուաճեցին: Հռոմայեցիք Քրիստոսի

349 թուականին Հայոց Միջագետք կոչուած երկիրն երկու մասի բաժնեցին: Գլխաւոր քաղաքներն էին Եդեսիա, Մծրին ու Ամիս=Տիարպիխր:

Ուրմիա. — Հայաստանի Պարսկահայք նահանգին մէջ, համանուն ծովուն արեւմտեան կողմը բարեբեր գաւառ մը՝ համանուն քաղաքով:

Ուրմիոյ ծով. — Ատրպատականի մէջ, կը կոչուի նաև Կապուսան ծով ու պարսկերէն Տարիաճա=Փոքր ծով. 4000 քլմ. տարածութեամբ ու 14 մ. խորութեամբ: Մէջը կայ 8 կղզի. մեծագոյնն է Թեղաւ=Գոյուն ա-սասը ուր թաթարներու Հուլաղու խանը բերդ ու գանձարան շինեց: Այս կղզիներն ունին արօտավայրեր:

Պահլաւ. — Բակտրիոյ Մար-Սկիւթացի թագաւորական ցեղ մը որուն առաջին թագաւորը կ'ըլլայ Արսաւան Գ. (14-44): Պահլաւ Հայաստանի ալ կը տիրեն և կը հաստատեն Հայ Պահլաւ—Արշակունեաց հարսութիւնը Քրիստոսի 51 թուականին: Պահլաւ կը նշանակէ Բեհիշլան=Ըմբիշ:

Պաղեսից. — Հրէաստան Պաղեստին ալ կը կոչուի որ արդէ Դուսա Շերիֆ ուրոյն սանձազն է:

Պանքեոն. — Տաճար մը ուր կը պաշտուէին բոլոր աստուածները:

Պարթեւ. — Սկիւթացի Մազգութներու ցեղէն էին Պարթեւ որ կը բնակէին Պարթեւասան = Պարսկաստանի Խորասան երկրը: Պարսից թագաւոր Կոդոմանոսի ցեղէն Դարեհ=Չարեհ կը հիմնէ (254 Ն.Ք.) Պարթեւաց թագաւորութիւնն որ կը տեւէ մինչև Քրիստոսի 44 թուականը:

Պարսիկ. — Հնդեւրոպական ցեղէ հրապաշտ ու հրավառ պարսիկները հզօր ինքնակալութիւն մըն էին Աքեմենեան Կիրոսէն մինչև 330 (Ն.Ք.): 332-254 Սեւեակեանց, յետոյ (254 Ն. Ք. — 226 Յ. Ք.) Պար-

թեւեռներուն և Պահլաւներուն հպատակ: Վերջն ալ Արսաշիր 211ին կը հիմնէ Սասանեան Կայսրութիւնն որ կը տեւէ չորս դար:

Պարսից Բաժին. — Մեծ Հայքի Բացի Բարձր Հայք, Չորրորդ Հայք ու Տուրուքերան նահանգներէն միւս նահանգները կը կոչուին Պարսից քաժին:

Պոնտոս. — Սեւ ծովու հարաւային եզերքի արեւելեան մասն որ երեք մաս կը պարունակէր. 1. Գաղատիոյ Պոնտոս, 2. Պողեմոնական Պոնտոս ու 3. Կապադովկիոյ Պոնտոս: Արդի Տրապիզոն կուսակալութիւնը, Սվասի Ամասիա սանճագը, Գասդեմունի Սինոպ սանճագը:

Ռոսուքիք. — Վասպուրականի 36 գաւառներէն մէկը, Վանայ ծովուն մօտիկ որ կը կոչուի նաեւ Ռշտունեաց ծով: Հիմայ կը կոչուի Ուսան ու Գաւառ (Վան սանճագ): Գաւառին գլխաւոր տեղերն էին Ուսան ու Նարեկ: Աղթամար կղզին ալ այս գաւառին կը պատկանէր: Ռշտունիք Նախահայական նախարարութիւն մըն էին, իրենց անունն առած են Խալդեան Ռուսաս թագաւորէն, հիմայ կը կոչուին Վոշիկ:

Սասանեանք. — Տե՛ս «Պարսիկ»:

Սելեւկեանք. — Մեծն Աղեքսանդրի զօրավարներէն Սելեւկոս Նիկասոս որ Բաբելոնի կուսակալ կարգուած էր՝ հետզհետէ տիրեց Ասիոյ մինչև Ինդոս ու Եաքսարտէս գետերը, և հիմնեց Սելեւկեանց տէրութիւնը 312ին որ տեւեց մինչև 64 (Ն.Ք.): Սելեւկոս Նիկասոսի յաջորդները կոչուեցան Սելեւկեանք:

Սելեւկիա. — Տիգրիս-Եփրատ ջրանցքին եզերքը, Պաղատաժի հարաւային արեւմտեան կողմը, Սելեւկեանց մայրաքաղաքը. մեծափարթամ քաղաք մը՝ որ Սեւ ծովու եզերքի երկիրներուն, Հայաստանի, Կովկասի, Հնդկաստանի հետ առեւտրական յարաբերութեանց մէջ էր:

Սեւաւար. — Տե՛ս Միջագետք:

Սեպուհ Լ. — Հայաստանի մէջ երկու Սեպուհ լեռ կայ. մէկը՝ Տուրուքերանի Բղնունեաց գաւառին մէջ, Վանայ ծովուն հիւսիսային կողմն Ալճավաղի մօտերը. հրաբխային հաստամետ մըն է որ կը կոչուի նաեւ Սիփան լեռ. ստորտը կան փոքրիկ լիճեր: Միւսն է Բարձր Հայքի Եկեղեաց գաւառին մէջ, Դարանաղեաց լեռներու ամէնէն բարձր սարն որ կը կոչուի նաեւ Գոհանաւ, հիմայ ալ՝ Սիքիմֆոս:

Սեւան կղ. — Երեւան նահանգի Նոր-Պայաղիտ գաւառը, Գեղամայ ծովուն մէջ կղզի՝ նշանաւոր իր մենաստատանով: Վանքն աքսորաւորի է պարտազանց հոգեւորականներուն:

Սիւնիք. — Հայաստանի 15 նահանգներէն մէկը, նախահայական երկիր մը որ ունէր 12 գաւառ: Սիւնեաց նախարարը Հայաստանի գլխաւոր նախարարութենէն մէկն էր որ 970-1166 թագաւորութեան բարձրացաւ: Սիւնիք հիմայ կը կոչուի Շուշի = Գարապաղ որ Գանձակ նահանգի գաւառներէն մէկն է:

Սկիւնիք. — Տարօնոյ նախնի նախարարութիւնն որուն յաջորդեցին Մամիկոնեանք:

Սկիւքացի. — Երանեան լեռնադաշտի հիւսիսային ու արեւելեան կողմի զանազան ցեղերն որոնցմէ Հայոց պատմութեան մէջ ծանօթ են Ալանները, Մազգութները, Հեփթաղներն ևայլն:

Սկիւքիա. — Ընդարձակ երկիր մը որ կը համապատասխանէ արդի Եւրոպական ու Ասիական Ռուսաստանի հարաւային երկրամասի՝ Ազախու ծովէն մինչև Պամբի լեռնադաշտը:

Սպեր. — Բարձր Հայքի է. գաւառը. հիմայ Էրզրում սանճագի Սպիր գաղան՝ համանուն քաղաքով, Բագրատունեաց կայսրածններէն մէկն որուն գլխաւոր քաղաքներն էին Սպեր ու Բաքերդ:

Usahr. — Պարսիկ Աքիմենեան մայրաքաղաքներէն մէկն է Սպահը որ կը կոչուի նաև Պերսեպոլիս, որուն աւերակներ կը տեսնուին Շիրազէն դէպի հիւսիսային արեւելք 50 քմ. հեռու, Սպահանի ճամբուն վրայ: Տեղացիք այդ աւերակները կը կոչեն Ճեւշիսի քաղղ:

Վաղարշաւան. — Արարատի գաւառներէն Բասենի քաղաքներէն մէկը, Հասան-Գալէէն դէպի արեւելք ժամ մը հեռու: Հիմայ կը կոչուի Քոթրիւ-ֆոյ: Այս գեղին մօտ, Մուրցի Երանս խառնուած տեղը կը գտնուի եօթնակամար կամուրջ մը զոր տեղացիք Չոպան-Քոթրիւսիւ կը կոչեն:

Վաղարշակեհ. — Արարատի Բազրեւանդ գաւառին մէջ Սուկաւէտ = Զրարալիս, արդի Շահեօլը լերան ստորոտը, վտակի մը եզերքը պարսպապատ բերդաքաղաք. հիմայ կը կոչուի Թօթրազ-գալի Ալաշկերտ գաղալի մէջ (Պայաղիտ սանձագ):

Վաղարշապատ. — Հայոց մայրաքաղաքներէն մէկն որ նախ կը կոչուէր Արշաւես կամ Վարդգեսի աւան: Վաղարշ նորոգեց և իր անունով կոչեց Վաղարշապատ: Քաղաքին չորս կողմը խրամ փորած էր անառիկ ըլլալու համար և ունէր միջնաբերդ: Այդ հնութեանց հետքերն անգամ չեն մնացած: Վաղարշապատի կից չինուած է էջմիածինն որ Վաղարշապատի պէս հնուց ի վեր եղած է Հայութեան ու Հայաստանի սիրտը:

Վան. — Վասպուրականի Տոսպ գաւառի գլխաւոր քաղաքը: Նախահայական Բիւսնան է որ Վան եղած է: Երբեմն մայրաքաղաք իշալեանց և յետոյ Արծրունեաց թագաւորութիւն:

Վանայ Ծով. — Տես Բիւսնանեաց ծով:

Վանայ Ծովու աւազան. — Վանայ ծովուն շրջակայ երկիրները:

Վիրք. — Հայաստանի հիւսիսային կողմը, Վիրք կամ

Վրացիք՝ Կովկասեան ժողովուրդ մը որ Կուրի վերին ու Միջին աւազանը կը բնակին. ասկէ՝ իրենց Կիւրծի անունը: Վիրք առանձին թագաւորութիւն մըն էին, յետոյ Հայ-Պարթեւներու հպատակեցան, վերջն ալ Սասանեանց և 399—1800 Բագրատունեաց ճիւղ մը հոս թագաւորեց որ կոչուեցաւ Վրահայ Բագրատունի: Տարիքի կիրճ. — Կովկասի կիրճերէն մէկն որ հին ատեն կը կոչուէր Աշանաց դուռ:

Տարօն. — Տուրուբերանի գաւառներէն մէկը, արդի Մուշ գաղան. նախահայական անուն մը: Տարօն Մամի-կոնեաց երկիրներէն մէկն էր, բարեբեր ու ջրաբեր: Կոնեաց մէջ նշանաւոր էին Աշիշաւ, Մուշ, Աւս-Տարօնի մէջ նշանաւոր էին Աշիշաւ, Մուշ, Աւս-Պարեղի = Աւսդոնի, Գլակայ վանք = Ս. Կարապետ Էջն:

Տիգրանակեհ. — Սխալմամբ կը կարծեն հիմակուան Տիգրանակեհի քաղաքը, մինչդեռ պիտի ըլլայ արդի Պարդիկ քաղաքն որ կը կոչուէր նաև Նիրիկեհ = Մար-սիրոսաց քաղաք. ասիկա Չորրորդ Հայք նահանգի Ծոխի գաւառի մայրաքաղաքն էր:

Տիգրիս. — Հայաստանի չորս գետերէն մէկը, Նախահայական անուն մը որ հայացած եղած է Տիգրիս:

Տիգրոն. — Պարթեւաց ու Սասանեանց մայրաքաղաքը, Սելեւկիոյ դիմացը:

Տոսպ. — Վասպուրականի գաւառներէն մէկը, Վանայ ծովուն արեւելեան եզերքը: Տոսպ նախապէս Վան քաղաքին անունն էր, Վան ալ գաւառին անունը: Յետոյ գաւառ ու քաղաք իրարու անուն փոխանակեցին: Այս խառնակութենէն է որ գաւառը Վան — Տոսպ ալ կը կոչուի:

Տրոյա. — Արդի Պիղա սանձագը: Հին Տրոյական թերակղզոյն մէջ բլրակի մը բարձունքն որ կը շահապետէր Սկամանդր գետին հովտին՝ կը գտնուէր Տրոյա քաղաքը, արդի Հիսարլիգի մօտերը: Նշանաւոր

իր տասնամեայ պատերազմով զոր մղեցին Յոյնել
ու Տրոյացիները:

Sornu. — Փոքր Ասիոյ հարաւային լեռնակողմը՝ ահագին
հաստամետ մը որ քանի մը խումբերու կը բաժնուի
— Լիկեան Sornu, Պիսիդեան Sornu, Պաւֆիդեան
Sornu, Իսաւրեան Sornu, Կիլիկեան Sornu, Անտի-
-Sornu ու Արեւելեան Sornu=Հայսկան Sornu:

Փիւնիկե. — Արդի Պէյրութ կուսակալութիւնն ուր
բնակէին Փիւնիկեցիք:

Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներ. — Հիմակուան բուն Անա-
տոլուն որ հին ատեն կը կոչուէր Փոքր Ասիա՝ նշա-
նաւոր եղած է իր այլացեղ ու այլակրօն ժողովուրդ-
ներով որոնց մէջ գլխաւորներն էին Լիւդացիք, Գա-
ղատացիք, Փոխեզացիք, Գամիրք=Կապադովկիա-
ցիք: Ասոնց իւրաքանչիւրը զանազան ցեղերու խառ-
նուրդ էր: Այս պատմական ցեղերը հիմայ ձուլուած
են Փոքր Ասիոյ զանազան ժողովուրդներու հետ:

Փոքր Հայք. — Հայաստան երկու մաս ունէր. Մեծ Հայք
Եփրատի արեւելեան կողմը և Փոքր Հայք՝ Եփրատի
արեւմտեան կողմը: Փոքր Հայք բաժնուած էր երեք
նահանգի, Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք և Երրորդ
Հայք, այսինքն՝ Սվաս կուսակալութիւնը, Գայսերի
սանճազը, Արաբկեր ու Ակն գաղաններն ու Մալա-
թիա սանճազը:

Փոխիզիա. — Փոխիզիա Փոքր Ասիոյ ներքին նահանգն
էր: Բիւթանիոյ, Գաղատիոյ, Կապադովկիոյ, Լիւ-
կիոյ, Պիսիդիոյ, Իսաւրիոյ, Միւսիոյ, Լիւդիոյ և
Կարիոյ միջև ցորենաշատ ու գինաւէտ լեռնադաշտ
մը՝ նշանաւոր նաև իր ոչխարով ու արջառով: Փոխի-
զիա հիմայ բաժնուած է Խիւտավենտիկեար, Էնկիւ-
րիւ, Գոնիա ու Սիւրմուշ կուսակալութեան մէջ:

Օտակեան. — Օտակեան գաւառի=Ամատունեաց երկ-
րին նշանաւոր բերքը խմիածնի մօտերը:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0412798

